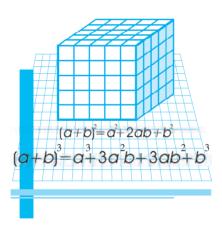
SH. A. ALIMOV, O. R. XOLMUHAMEDOV, M. A. MIRZAAHMEDOV

ALGEBRA

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7- sinfi uchun darslik

Qayta ishlangan va toʻldirilgan 5- nashri

Oʻzbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tasdiqlagan

"OʻQITUVCHI" NASHRIYOT-MATBAA IJODIY UYI TOSHKENT — 2017 UO'K: 512(075) KBK 22.14 ya 72 A-50

Aziz o'quvchilarim!

Ona yurtimiz mustaqil Oʻzbekiston jahon ilm-u faniga, madaniyatiga yuzlab buyuk olimlarni, shoirlarni, davlat arboblarini, musavvirlarni yetishtirib bergan. Bilingki, siz ularning ezgu ishlari davomchisisiz!

Yoshlik bilim olish davridir.

Allomalar aytadi: "Yoshlikda olingan bilim toshga bitilgan yozuv kabi oʻchmasdir". Algebrani, umuman, matematikani oʻrganish qunt va izchillikni, koʻplab masala va misollarni tushunib, idrok qilib yechishni talab etadi. Meni yaxshi oʻrganib olsangiz, sizga umrbod do'st bo'lib golaman!

Xulq-u odobingiz barkamol, ilmingiz ziyoda bo'lishini istab

"Algebra" darsligingiz.

Darslikdagi shartli belgilar:

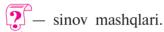

asosiy qoidalar va xossalar.

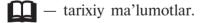
- O matematik tasdigni asoslash yoki formulani keltirib chiqarish boshlandi.
- asoslash voki formulani keltirib chiqarish tugadi.
- △ masalani vechish boshlandi.

√ Ø − qiziqarli masalalar.

25, 42, ... — murakkabroq masala.

— asosiy material boʻyicha bilimni tekshirish uchun mustaqil ish.

Darslikdagi pul muomalasiga doir mashqlarda narxlar shartli qabul qilingan.

Respublika maqsadli kitob jamg'armasi mablag'lari hisobidan chop etildi.

© Sh.A. Alimov, O.R. Xolmuhamedov, M.A. Mirzaahmedov. Barcha huquqlar himoyalangan.

- © "Oʻqituvchi" NMIU, 2013.
- © "Oʻqituvchi" NMIU, qayta ishlangan va toʻldirilgan nashri, 2017.

5—6- SINFLARDA O'RGANILGAN MAVZULARNI TAKRORLASH

Aziz o'quvchi! Siz 5—6- sinflarda natural sonlar, oddiy va o'nli kasrlar, ratsional sonlar ustida to'rt amalga doir misol va masalalarni yechgansiz. 5—6- sinflarda matematikadan olgan bilimlaringizni yodga solish maqsadida Sizga bir nechta mashqlar taklif etamiz.

- 1. "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari" yilida qurilgan zamonaviy uylar shahrimizga yanada koʻrk bagʻishladi. Yangi qurilgan koʻp qavatli uylardan birining xonadonlari 1, 2, 3, ..., 99, 100 sonlari bilan nomerlangan. Raqamlari yigʻindisi oʻzaro teng boʻlgan xonadonlar nechtadan? Natijalarni jadvalda va diagrammada aks ettiring.
- 2. Bir fermadagi sigirlar soni 2- fermadagiga qaraganda 12 % kam. Ammo 1- fermaning har bir sigiri 2- fermaning har bir sigiriga qaraganda 7,5 % koʻp sut beradi. Qaysi ferma va necha foiz koʻp sut oladi?
- 3. 300 kg gʻalla ma'lum muddat quritilgach, uning massasi 20 kg ga kamaydi, namligi esa 10 % ni tashkil qildi. Dastlab gʻallaning namligi necha foiz edi?
- 4. Tenglamani yeching:

1)
$$5x+48:4=20:10+2\cdot10$$
;

3)
$$4\frac{1}{2}x+3\frac{3}{10}\cdot 5=7\frac{6}{13}+18\frac{7}{13}$$
;

2)
$$7x+32:2=(72+18):3$$
;

4)
$$6\frac{1}{2}x+3\frac{1}{2}\cdot 3=11\frac{4}{17}+5\frac{13}{17}$$
.

5. Ahmad velosipedda soatiga 10,8 km tezlik bilan 1 soat-u 15 minut yoʻl yurdi. Soʻngra soatiga 12,8 km tezlik bilan 2,5 soat yoʻl yurdi. Ahmad jami necha kilometr yoʻl yurgan?

- **6.** Toʻgʻri toʻrtburchakning boʻyi 8 sm ga teng. Eni boʻyidan 1,5 sm qisqa. Toʻgʻri toʻrtburchakning yuzini toping.
- 7. Toʻgʻri toʻrtburchakning yuzi 20,25 dm² ga, eni 3,24 dm ga teng. Shu toʻgʻri toʻrtburchakning perimetrini toping.
- **8.** Avtomobil 100 km masofaga 5 *l* benzin sarflaydi. Bu avtomobil: 50 km; 60 km; 70 km; 80 km; 120 km; 250 km; 360 km yoʻlga qancha benzin sarflaydi?
- 9. Sayyoh yoʻlning $\frac{2}{7}$ qismini oʻtdi. Hisoblab koʻrsa, yoʻlning yarmiga yetishi uchun yana 9 km yurishi kerak ekan. Sayyoh jami necha kilometr yoʻl yurishni moʻljallagan?
- **10.** Bir avtomobil 100 km masofaga 8 *l*, ikkinchi avtomobil esa shuncha masofaga 10 *l* benzin sarflaydi. Agar har bir avtomobil bakida 32 *l* dan benzin boʻlsa, bu yonilgʻi ular uchun necha kilometr yoʻlga yetadi?
- 11. 1) Matoning narxi 20 % pasaytirildi. Ma'lum vaqtdan so'ng, yangi narx ham 25 % pasaytirildi. Matoning narxi jami necha foiz kamaygan?2) Gazlamaning narxi 20 % ortdi. Ma'lum vaqtdan so'ng,
- yangi narx ham 25 % ortdi. Gazlamaning narxi jami necha foiz ortdi?

 12. Bugʻdoyning namligi 23 % edi. U quritilgach, namligi 12 %

ga tushdi. Bug'doyning massasi necha foizga kamaydi?

- 13. Tadbirkor 1- va 2- nav mollarni sotib, jami 54 000 soʻm foyda qildi. 1- nav molning narxi 120 000 soʻm edi, tadbirkor uni 15 % foydasiga sotdi. 2- nav moldan 20 % foyda koʻrdi. 2- nav molning narxi necha soʻm? Ikkala nav molni sotib, tadbirkor necha foiz foyda koʻrgan?
- **14.** Toʻgʻri toʻrtburchak asosining uzunligi 20%, balandligi 25% orttirilsa, uning yuzi necha foiz ortadi?
- 15. Toʻgʻri toʻrtburchak asosining uzunligi 10%, balandligi 20% kamaytirilsa, uning yuzi necha foiz kamayadi?

16. Amallarni bajaring:

- 1) $(-120):((-8)\cdot(-3)+12:(-3))-(-48):(-16);$
- 2) (-75)·4-204:(-3)+(-210):(-7);
- 3) $(-20,25):(-3,6)+90,72:(-4,5)-7,5\cdot3,2;$
- 4) $5\frac{5}{19} \cdot (-0.95) + 2\frac{16}{17} \cdot (-0.34) 8\frac{4}{7} \cdot 2\frac{1}{7}$.
- 17. Tenglamani yeching:
 - 1) 3x+2x=17+(-27); 3) $1,3x-3,5x=11\cdot(-0,5);$
 - 2) $6x-7x=3,5\cdot(-1)+4;$ 4) $4x-2\frac{1}{3}x=3\frac{1}{3}\cdot(-2).$
- 18. 5 ta sonning oʻrta arifmetigi 18,4 ga teng. Bu sonlarga yana bitta son qoʻshib, oʻrta arifmetik qiymat hisoblangan edi, u 20 ga teng chiqdi. Qoʻshilgan sonni toping.
- 19. Karim ota 90 yoshda. Uning nabiralarining oʻrtacha yoshi 20 da. Nabiralar yoshlariga Karim ota yoshini ham qoʻshib, oʻrta arifmetik qiymat hisoblangan edi, u 22 ga teng chiqdi. Karim otaning nechta nabirasi bor?
- **20.** Avtomobil 72 km/soat tezlik bilan 3,5 soat, 60 km/soat tezlik bilan 2,5 soat yurdi. Avtomobil jami necha kilometr yoʻl yurgan? Bu masofani u qanday oʻrtacha tezlikda bosib oʻtdi?
- 21. Proporsiyaning noma'lum hadini toping:
 - 1) 3,5:x=2,4:4,8; 3) $7,2:2,4=x:4\frac{1}{3};$
 - 2) $x:2\frac{1}{3}=9,2:2,3;$ 4) $4\frac{2}{7}:2\frac{1}{7}=3,2:x.$

GEBRAIK IFODALAR 1- § / Sonli ifodalar

Algebra soʻzi buyuk oʻzbek matematigi va astronomi, vatandoshimiz Abu Abdulloh Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning "Kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr val-muqobala" ("Al-jabr val-muqobala") asaridagi al-jabr (lotinchasiga algebra) soʻzidan olingan. Bu asarda al-Xorazmiy dunyoda birinchi marta algebra fanini izchillik bilan bayon qilgan.

Algebraning asosiy masalasi algebraik ifodalar ustida matematik amallarni o'rganishdir. Algebraik ifodalarning eng sodda koʻrinishi boʻlgan sonli ifodalar 5—6- sinf matematika kurslarida qaralgan edi.

Sonli ifoda sonlardan tuzilib, amallar belgilari bilan birlashtirilgan yozuv ekanligini eslatib o'tamiz. Masalan, 2.3+7;

$$10:2-3; \frac{4\cdot0.5+3}{5}; \frac{1}{3}-\frac{1}{2}$$
 yozuvlar sonli ifodalardir.

Sonli ifodaning qiymati deb, shu sonli ifodada koʻrsatilgan amallarni bajarish natijasida hosil boʻlgan songa aytiladi.

Masalan, $2 \cdot 3 + 7$ sonli ifodaning qiymati 13 soni, $\frac{1}{3} - \frac{1}{2}$ sonli ifodaning qiymati $-\frac{1}{6}$ sonidir.

Sonli ifoda bitta sondan iborat boʻlishi ham mumkin. Uning qiymati shu sonning oʻzi boʻladi.

Ba'zan sonli ifodada sonlar va amallar belgilaridan tashqari amallarning ma'lum tartibda bajarilishini ko'rsatuvchi qavslardan foydalaniladi. Masalan, (2,5+3,5)·2,1 sonli ifodaning qiymatini hisoblashda avval qavs ichidagi qo'shish amali, keyin ko'paytirish amali bajariladi.

Abu Abdulloh Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (783—850) — buyuk oʻzbek matematigi va astronomi.

 $(2,5+3,5)\cdot 2,1$ ifodaning qiymatini hisoblab, 12,6 sonini hosil qilamiz. Shuning uchun $(2,5+3,5)\cdot 2,1=12,6$ tenglikni yozish mumkin.

"=" belgisi bilan birlashtirilgan ikkita sonli ifoda sonli tenglikni tashkil qiladi.

Agar tenglikning chap va oʻng qismlarining qiymatlari bir xil son boʻlsa, u holda tenglik toʻgʻri tenglik deyiladi.

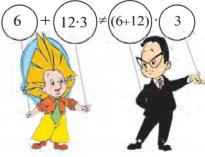
Masalan, $\frac{15-1}{2}$ =8-1 toʻgʻri tenglik, chunki uning ikkala qismining ham qiymati 7 soniga teng.

Sonli ifodalar va sonli tengliklardan, hisoblashlar bilan bir qatorda, sonlarning xossalarini yozishda ham foydalaniladi.

Masalan, $\frac{3}{4} = \frac{6}{8}$ tenglik kasrlarning asosiy xossasini, 35 + +21 = 21 + 35 tenglik esa qoʻshishning oʻrin almashtirish qonunini ifodalaydi.

Endi $6 + 12 \cdot 3$ sonli ifodani qaraylik. $6 + 12 \cdot 3 = 6 + 36 = 42$ dan iborat boʻlgan toʻgʻri natija amallarni qabul qilingan bajarish tartibiga rioya qilingan holdagina hosil boʻladi.

Agar qabul qilingan hisoblash tartibi buzilsa va avval 6 ga 12 ni qoʻshib, soʻngra hosil boʻlgan yigʻindi 3 ga koʻpaytirilsa, u holda 54 dan iborat notoʻgʻri natija hosil qilinadi. Bu natija dastlabki ifoda (6+12)·3 kabi yozilsa, toʻgʻri boʻlar edi.

Demak, hisoblashning to'g'riligi sonli ifodadagi amallarning bajarilish tartibiga bogʻliq ekan.

Sonlar ustida amallarning bajarilish tartibi algebraik ifodalarning son qiymatlarini topishga oid masalalarni bajarishda ham saqlanib qoladi.

Qo'shish va ayirish birinchi bosqich amallar, ko'paytirish va bo'lish esa ikkinchi bosqich amallar deyilishini eslatib o'tamiz. Kvadrat va kubga koʻtarish uchunchi bosqich amallar deyiladi.

Sonli ifodaning son qiymatini topishda amallar bajarilishining quyidagi tartibi qabul qilingan:

1) Agar ifodada qavslar boʻlmasa, u holda avval uchinchi bosqich amallar, keyin ikkinchi bosqich amallar va, nihoyat, birinchi bosqich amallar bajariladi, shu bilan birga, bir xil bosqich amallar ular qanday tartibda yozilgan boʻlsa, xuddi shu tartibda bajariladi.

Masalan.

$$3 \cdot 5^2 \cdot 4 - 5 \cdot 4 + 7 = 3 \cdot 25 \cdot 4 - 5 \cdot 4 + 7 = 300 - 20 + 7 = 280 + 7 = 287.$$

2) Agar ifodada qavslar boʻlsa, u holda avval qavslar ichidagi sonlar ustida barcha amallar, so'ngra esa qolgan barcha amallar bajariladi, bunda qavs ichidagi va undan tashqaridagi barcha amallar 1- bandda koʻrsatilgan tartibda bajariladi.

Masalan.

$$(2^3 \cdot 4 - 5) \cdot 6 + (2 + 2 \cdot 4) = (8 \cdot 4 - 5) \cdot 6 + (2 + 2 \cdot 4) =$$

= $(32 - 5) \cdot 6 + (2 + 8) = 27 \cdot 6 + 10 = 162 + 10 = 172$.

3) Agar kasr koʻrinishidagi ifodaning qiymati hisoblanadigan boʻlsa, u holda kasrning surati va maxrajidagi amallar bajariladi, soʻngra birinchi natija ikkinchisiga boʻlinadi.

Masalan,

$$\frac{2 \cdot 3^3 - 3 \cdot 5}{3 + 5^2} = \frac{2 \cdot 27 - 3 \cdot 5}{3 + 25} = \frac{54 - 15}{28} = \frac{39}{28} = 1\frac{11}{28}.$$

4) Agar ifodada qavslar ichida boshqa qavslar boʻlsa, u holda avval eng ichkaridagi qavslar ichidagi amallar bajariladi.

Masalan,

$$2 \cdot (8 - (5^2 - 4)) = 2 \cdot (8 - (25 - 4)) = 2 \cdot (8 - 21) = 2 \cdot (-13) = -26.$$

1. Amallarni bajaring:

1) 2,17 + (3,2 – 0,17); 3)
$$13\frac{7}{9} - \left(2,64 + 2\frac{7}{9}\right)$$
;

2)
$$9,49-(1,5+0,99);$$
 4) $6\frac{7}{8}-\left(3,14-2\frac{1}{8}\right).$

2. Sonli ifodaning qiymatini toping:

1)
$$\left(\frac{1}{2} + \frac{1}{3}\right) \cdot \left(\frac{1}{5} - \frac{1}{4}\right);$$
 3) $\left(0, 3 - \frac{1}{20}\right) : \left(\frac{3}{4} - 1, 25\right);$ 2) $\left(\frac{2}{7} - \frac{3}{4}\right) \cdot \left(\frac{2}{13} - \frac{1}{2}\right);$ 4) $\left(2, 7 - \frac{1}{5}\right) : \left(\frac{1}{2} + 4, 5\right).$

3. Qiymati: 1) 8; 2) 0; 3) 1; 4) -14 ga teng bir nechta sonli ifoda yozing.

4. Tenglik to'g'rimi:

1)
$$\frac{12,5-4,1}{4} = 1,7+0,4;$$
 3) $\frac{2,13+4,33}{7,58-4,35} = 1\frac{5}{12} + \frac{1}{3} + \frac{1}{4};$ 2) $\frac{0,75-0,15}{2} = 0,15+0,25;$ 4) $\frac{8,92-6,61}{5,38+1,55} = 2\frac{1}{9} - \frac{1}{2} - \frac{1}{3}?$

Sonli tenglik shaklida yozing (5-6):

6. 1) 10 va -2 sonlari ayirmasining ikkilangani shu sonlar yigʻindisidan uch marta katta;
2) 2 va 6 sonlari yigʻindisining uchlangani shu sonlar koʻpaytmasidan ikki marta ortiq.

7. Amallar tartibini koʻrsating va hisoblang:

1)
$$1, 7 \cdot 3^2 + \frac{2}{3} \cdot 12 - 15;$$
 3) $48 \cdot 0, 05 - \left(\frac{1}{3}\right)^2 \cdot 54 + 1, 7;$

2)
$$27,7 - \left(\frac{1}{2}\right)^2 \cdot 100 + 6,4 : 0,8;$$
 4) $(2,5)^2 + 15 \cdot \frac{3}{5} - 0,24 : 0,6.$

8. Sonli ifodaning qiymatini toping:

1)
$$\left(\frac{1}{4} + \frac{1}{6}\right) \cdot \left(\frac{2}{5} - \frac{1}{2}\right);$$
 3) $4\frac{2}{3} + \frac{1}{4} \cdot \left(1\frac{7}{9} - \frac{1}{9}\right);$

2)
$$\left(\frac{4}{7} - \frac{3}{2}\right) \cdot \left(\frac{1}{13} - \frac{1}{4}\right);$$
 4) $5\frac{1}{7} - \frac{1}{7} \cdot \left(1\frac{3}{4} + \frac{1}{4}\right).$

9. Amallarni bajaring:

1)
$$\frac{0.3 \cdot 5^2 - 15}{3.5 + 2^2}$$
; 3) $13\frac{1}{3} \cdot (18, 1 - (3^2 + 6, 1))$;

2)
$$\frac{4,2:6-3\frac{1}{3}\cdot0,3}{7.5:0.5}$$
; 4) $((7,8:0,3-3^3)+3,1):0,7.$

2- S / Algebraik ifodalar

Quyidagi masalani qaraymiz.

1-masala. Biror son oʻylang, uni 3 ga koʻpaytiring, hosil boʻlgan natijaga 6 ni qoʻshing, topilgan yigʻindini 3 ga boʻling va oʻylangan sonni ayiring. Qanday son hosil boʻladi?

△ Aytaylik, oʻylangan son 8 boʻlsin. Barcha amallarni masala shartida koʻrsatilgan tartibda bajaramiz:

1) $8 \cdot 3 = 24$; 2) 24 + 6 = 30; 3) 30 : 3 = 10; 4) 10 - 8 = 2. 2 soni hosil boʻldi.

Bu yechimni qiymati 2 ga teng boʻlgan $(8 \cdot 3 + 6) : 3 - 8$ sonli ifoda shaklida yozish mumkin.

Bordi-yu, agar 5 soni oʻylangan boʻlsa, u holda qiymati yana 2 ga teng boʻlgan $(5 \cdot 3 + 6) : 3 - 5$ sonli ifoda hosil qilingan boʻlar edi.

Biz qanday sonni oʻylamaylik, natijada 2 soni hosil boʻlaverar ekan-da, degan faraz tugʻiladi. Buni tekshirib koʻramiz. Oʻylangan sonni *a* harfi bilan belgilaymiz va amallarni yana masala shartida koʻrsatilgan tartibda yozamiz:

$$(a \cdot 3 + 6) : 3 - a$$
.

Arifmetik amallarning bizga ma'lum boʻlgan xossalaridan foydalanib, bu ifodani soddalashtiramiz:

$$(a \cdot 3 + 6) : 3 - a = a + 2 - a = 2.$$

Masalani yechishda istalgan sonni bildiruvchi a harfi, 3 va 6 sonlari, amallar belgilari va qavslardan iborat $(a \cdot 3 + 6) : 3 - a$ ifoda hosil qilindi. Bu algebraik ifodaga misoldir va u masala shartini matematik tilga o'tkazish namunasidir.

Yana algebraik ifodalarga misollar keltiramiz:

$$2(m+n)$$
, $3a+2ab-7$, $(a+b)(a-b)$, $\frac{x+y}{a}$.

Algebraik ifoda sonlar va harflardan tuzilib, amallar belgilari bilan birlashtirilgan ifodadir.

Agar algebraik ifodaga kirgan harflar o'rniga biror son qoʻyilsa va koʻrsatilgan amallar bajarilsa, natijada, hosil qilingan son berilgan algebraik ifodaning son qiymati deviladi.

Masalan, a = 2, b = 3 boʻlganda

$$3a + 2b - 7$$

algebraik ifodaning qiymati 5 ga teng, chunki 3.2+2.3-7=5; shu algebraik ifodaning qiymati a = 1; b = 0 bo'lganda -4 ga teng, chunki

$$3 \cdot 1 + 2 \cdot 0 - 7 = -4$$
.

a ning istalgan qiymatida

$$(a \cdot 3 + 6) : 3 - a$$

algebraik ifodaning qiymati 2 ga teng.

2-masala. $\frac{(3a+7)b}{a-b}$ ifodaning qiymatini a=10, b=5 boʻlganda toping.

$$\triangle \frac{(3 \cdot 10 + 7) \cdot 5}{10 - 5} = \frac{37 \cdot 5}{5} = 37.$$

Mashqlar____

10. Algebraik ifodaning qiymatini toping:

- 1) 3a-2b, bunda $a = \frac{1}{3}$, b = 1; 3) $0.25a-4c^2$, bunda a = 4, c = 3; 2) 2a+3b, bunda a = 3, b = -2; 4) $\left(2a^2 \frac{1}{3}b\right)$, bunda a = 2, b = 9.

- 11. Algebraik ifodaning qiymatini toping:
 - 1) $\frac{1}{4}x \frac{3}{7}y$, bunda x = 8, y = -14;
 - 2) $\frac{2}{3}x + \frac{4}{5}y$, bunda x = 9, y = -10;
 - 3) $\frac{a-3b}{a+3b}$, bunda a = 4, b = -2;
 - 4) $\frac{a+3c}{2a-c}$, bunda a=3, c=-1.

3) $x = -\frac{5}{6}$, $y = -\frac{9}{4}$;

- **12.** Neft quvuridan 1 soatda 7 t neft oqadi, *m* soatda quvurdan necha tonna neft oqib oʻtadi? Bir sutkada-chi?
- 13. 1) m soatda; 2) p sekundda; 3) m soat l minut va p sekundda necha minut bor?14 r va v sonlar avirmasining uchlanganini vozing. Shu ifo-
- **14.** *x* va *y* sonlar ayirmasining uchlanganini yozing. Shu ifodaning:
- daning: 1) x = -0.37, y = -0.42; 2) x = -2.98, y = -4.48;

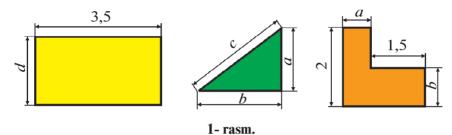
4) $x = \frac{2}{15}$, y = -0.7

- boʻlgandagi son qiymatini toping.
- **15.** *x* va *y* sonlar yigʻindisi bilan ular ayirmasining koʻpaytmasini yozing. Hosil boʻlgan algebraik ifodaning:
 - 1) $x = -\frac{1}{8}$, $y = \frac{1}{4}$; 2) $x = -\frac{5}{8}$, $y = \frac{3}{4}$; 3) x = 0.15, y = -0.75; 4) x = 1.32, y = -1.28

boʻlgandagi son qiymatini toping.

- Algebraik ifodalarning son qiymatini toping (16—17):
- **16.** 1) $\frac{2mn(n+k)}{n-k}$, bunda $m=k=\frac{1}{3}$, $n=\frac{1}{2}$;
 - 2) $\frac{(3p+1)\cdot 2p}{p-l} + \frac{1}{3}$, bunda $p = \frac{1}{3}$, l = 1.
- **17.** 1) $\frac{3(x-y)}{2p+q}$, bunda x = 8,31; y = 2,29; p = 2,01; q = 2;
 - 2) $\frac{5(bc+m)}{2q+4\frac{1}{4}}$, bunda $b=\frac{2}{3}$; c=6; $q=\frac{1}{2}$, $m=\frac{1}{5}$.

- **18.** Toq son formulasi n = 2k + 1 dan foydalanib, k = 0, k = 1, k = 7, k = 10 boʻlganda n ning qivmatini toping.
- Algebraik ifoda shaklida yozing:
 kichigi n ga teng boʻlgan ikkita ketma-ket natural sonning yigʻindisi;
 kattasi m ga teng boʻlgan ikkita ketma-ket natural sonning koʻpaytmasi;
 kichigi 2k ga teng boʻlgan uchta ketma-ket juft natural sonning yigʻindisi;
 kichigi 2p + 1 ga teng boʻlgan uchta ketma-ket toq natural sonning koʻpaytmasi.
- **20.** Shakllarning perimetri va yuzini algebraik ifoda shaklida yozing (1- rasm):

- 21. Uyni isitish uchun p tonna koʻmir gʻamlandi; shu zaxiradan q tonna sarf qilindi. Necha tonna koʻmir qoldi?
 1) p = 20, q = 15 boʻlganda hisoblang; 2) q son p sondan katta boʻlishi mumkinmi? p ga teng boʻlishi-chi?
- **22.** Kurash musobaqasida har biri 400 soʻmdan n ta chipta va har biri 500 soʻmdan m ta chipta sotildi. Hamma chiptalar uchun qancha pul olingan? n = 200, m = 150; n = 100, m = 230 boʻlganda hisoblang.
- 23. Bitta albomning bahosi 200 soʻm, bitta daftarning bahosi 40 soʻm, bitta ruchkaning bahosi 60 soʻm. c ta albom, a ta daftar va b ta ruchkaning umumiy (soʻmlardagi) bahosini p harfi bilan belgilab, uni formula shaklida yozing. Agar c=9, a=21, b=4 boʻlsa, bu formula boʻyicha p ni hisoblang.
- **24.** Issiqlik uzatish stansiyasi uchun moʻljallangan gaz quvuri orqali har minutda 26 m³ gaz oʻtadi. 5 sutkada; *m* sutkada quvurdan necha kub metr gaz oʻtadi?

25. Geologlar oʻz yoʻnalishi boʻyicha harakat qilib, otda soatiga c kilometr tezlik bilan 3 soat-u 10 minut yurishdi; oqimining tezligi soatiga a kilometr boʻlgan daryoda oqim boʻyicha 1 soat-u 40 minut solda suzishdi va soatiga b kilometr tezlik bilan 2 soat-u 30 minut piyoda yurishdi. Yoʻnalishning (km lardagi) uzunligini s harfi bilan belgilab, geologlar bosib oʻtgan yoʻl formulasini yozing. Agar a = 3,3 km/soat, b = 5,7 km/soat, c = 10,5 km/soat boʻlsa, yoʻnalishning uzunligini hisoblang.

3- \int_{1}^{1} Algebraik tengliklar, formulalar

Koʻpgina amaliy masalalarni yechishda sonlarni belgilash uchun harflardan foydalanish qulaydir.

Masalan, agar a va b toʻgʻri toʻrtburchak tomonlarining uzunliklari boʻlsa, u holda $a \cdot b$ — uning yuzi, $2 \cdot (a+b)$ — uning perimetri. Bu yerda a va b harflari bilan musbat sonlar — toʻgʻri toʻrtburchakning tomonlarining uzunliklari belgilangan. Agar toʻgʻri toʻrtburchak yuzini S harfi bilan, perimetrini esa P bilan belgilasak, u holda quyidagi formulalarni hosil qilamiz: $S = a \cdot b$, $P = 2 \cdot (a+b)$.

Agar tomonlar uzunliklari santimetrlarda o'lchangan bo'lsa, u holda S yuz kvadrat santimetrlarda, P perimetr esa santimetrlarda ifodalanadi.

Yozuvni qisqartirish uchun koʻpaytirish belgisi — "nuqta" koʻpincha tushirib qoldiriladi. Masalan, S = ab, P = 2(a + b) deb yoziladi.

Harflar bilan, shuningdek, tenglamalardagi noma'lum sonlar ham belgilanadi. Masalan: x + 12,3 = 95,1 tenglamadagi noma'lum son x harfi bilan belgilangan, 2y + 3 = 7 tenglamadagi noma'lum son esa y harfi bilan belgilangan.

Harflar bilan arifmetik amallar qonunlari va xossalarini yozish ham qulaydir. Masalan:

$$a - (b + c) = (a - b) - c = a - b - c,$$
 (1)

$$(a+b)\cdot c = a\cdot c + b\cdot c, \tag{2}$$

$$(a+b): c = a: c+b: c.$$
 (3)

XVI asrning taniqli matematigi Fransua Viyet (1540—1603) algebraga harfiy belgini kiritishning asoschisi hisoblanadi.

Algebrada birgina harfning oʻzi har xil sonli qiymatlar qabul qilishi mumkin. Jumladan, (1) va (2) tengliklarda a, b, c — ixtiyoriy sonlar; (3) tenglikda esa a, b — istalgan sonlar, lekin $c \neq 0$, chunki nolga boʻlish mumkin emas.

Harflar yordamida juft va toq natural sonlar formulasini yozish mumkin.

Agar *a* juft son boʻlsa, u holda bu son 2 ga boʻlinadi va uni bunday yozish mumkin:

$$a = 2n$$
,

bu yerda n — natural son.

Agar b toq son boʻlsa, u holda uni 2 ga boʻlgandagi qoldiq 1 ga teng, binobarin, b sonni bunday yozish mumkin:

$$b=2n+1,$$

bu yerda n — natural son yoki nol.

Ba'zan, toq natural sonlar formulasini quyidagicha ham yozishadi:

$$b=2k-1,$$

bu yerda k — natural son.

Formulalar boshqa fanlarda ham bor. H_2O — suvning, Og_{3+3} Ch_{3+3} $U_{(3)}$ lola gulining formulasi ekanini kimyo, botanika darslarida oʻrgangansiz.

Harflardan foydalanish bir xil toifadagi koʻpgina masalalarni yechish yoʻlini yozishga imkon beradi. Shunga doir masalalar qaraylik.

1- masala. Fermerning bogʻ maydoni toʻgʻri toʻrtburchak shaklida boʻlib, uning boʻyi a kilometrga, eni esa b kilometrga

teng. Yangi yer oʻzlashtirilgandan keyin maydonning yuzi 0.88 km^2 ga ortdi. Bogʻ maydonining yuzi qancha boʻldi? Hisoblashlarni: 1) a = 2.2 va b = 0.8; 2) a = 1.4 va b = 4.3 uchun bajaring.

 \triangle Dastlab bogʻning yuzi $a \cdot b$ km² ga teng edi, yangi yer ochilgandan keyin u (ab + 0.88) km² ga teng boʻldi.

- 1) a = 2.2 va b = 0.8 boʻlganda, $2.2 \cdot 0.8 + 0.88 = 2.64$.
- 2) a = 1.4 va b = 4.3 boʻlganda, $1.4 \cdot 4.3 + 0.88 = 6.9$.

2- masala. Sayyoh qishloqdan chiqib, shahar tomon joʻnadi. U a kilometr piyoda yurganidan keyin avtobusga oʻtirdi va avtobusda t soatda shaharga yetib keldi. Agar avtobus 60 km/soat tezlik bilan harakat qilgan boʻlsa: 1) a = 5 va t = 0,5 boʻlganda qishloq bilan shahar orasidagi s masofani hisoblang; 2) s = 70, a = 10 boʻlganda t ni toping.

 \triangle Sayyoh avtobusda t soatda 60 t kilometr yoʻl bosgan. Shuning uchun qishloq bilan shahar orasidagi masofa

$$s = a + 60t$$

formula bilan ifodalanadi.

- 1) a = 5 va t = 0.5 boʻlganda, $s = 5 + 60 \cdot 0.5 = 35$ km boʻladi;
 - 2) s = a + 60t formuladan t ni topamiz: $t = \frac{s a}{60}$. Bu yerdan

$$s = 70$$
, $a = 10$ boʻlganda, $t = \frac{70 - 10}{60} = 1$ soat.

Mashqlar

- **26.** Jumlalarni matematik tilda yozing:
 - 1) *m* va *n* sonlarning yigʻindisini;
 - 2) a va b sonlarning ayirmasini;
 - 3) a va b sonlar ayirmasining ikkilanganini;
 - 4) m va n sonlar koʻpaytmasining ikkilanganini;
 - 5) n va m sonlar yigʻindisining ular ayirmasiga boʻlinmasini;
 - 6) a va b sonlar yigʻindisining ular ayirmasiga koʻpaytmasini.
- 27. Quyidagi ifodalarda harflar qanday sonlarni ifodalashi mumkin:
 - 1) tanaffus *n* minut davom etadi;
 - 2) sinfimizda y nafar o'quvchi bor;

- 3) 7- $\sin f da x$ ta o'quv fani o'qitiladi;
- 4) bir oyda *k* kun bor?
- **28.** Yerning sun'iy yo'ldoshi 9 km/s tezlik bilan harakat qiladi. Ushbu jadvalni to'ldiring:

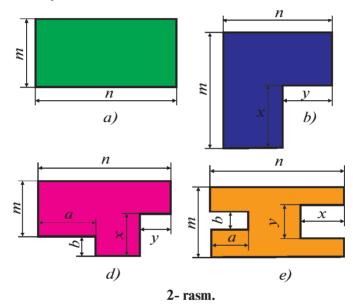
Bosib oʻtilgan masofa, km	45 000	1 350 000
Harakat vaqti, s		

29. "Spark" avtomobili 100 km yoʻlga *a* litr yonilgʻi sarf qiladi. Ushbu jadvalni toʻldiring:

Bosib oʻtilgan masofa, km	300	800	1000			S
Yonilgʻi sarfi, <i>l</i>				5 <i>a</i>	4 <i>a</i>	

- **30.** Birinchi qopda m kilogramm, ikkinchi qopda esa birinchi qopdagidan n kilogramm kam un bor. Ikkinchi qopda necha kilogramm un bor? Masalani 1) m = 50 va n = 12; 2) m = 45 va n = 15 hollar uchun yeching.
- **31.** Piyoda 1 soatda 5 km yoʻl bosadi. U: 1) 3 soatda necha kilometr yoʻl bosadi? 2) *k* soatda-chi?
- **32.** Do'konga har birida 50 kg dan un bo'lgan *a* ta qop keltirildi. Do'konga necha kilogramm un keltirilgan?
- **33.** Bogʻbonlar 1 kunda 15 gektar bogʻga ishlov berishdi. Ular *a* kunda necha gektar bogʻga ishlov berishadi?
- **34.** Har biri *x* soʻmdan 6 ta daftar va har biri *y* soʻmdan 3 oʻram qogʻoz sotib olindi. Hamma xarid qancha turadi?
- **35.** Yuk mashinasi do'konga ombordan har biri *a* kilogrammdan 15 yashik olxo'ri va har biri *b* kilogrammdan 20 yashik olma keltirdi. Do'konga necha kilogramm meva keltirilgan?
- **36.** Mashinaga har biri *m* kilogrammdan *k* qop bugʻdoy va har biri *n* kilogrammdan *c* qop arpa yuklandi. Mashinaga necha kilogramm don yuklangan?
- **37.** Toʻgʻri toʻrtburchak shaklidagi tajriba maydonining boʻyi *a* metrga teng, eni esa boʻyidan *b* metr qisqa. Shu maydonning yuzi *S* ning formulasini yozing.

- 38. Kinoteatrda har biri n ta oʻrindiqqa ega boʻlgan m ta qator va yana k ta qoʻshimcha oʻrindiq bor. Kinoteatrda hammasi boʻlib nechta oʻrindiq bor? Masalani yechish formulasini tuzing va m = 30, n = 25, k = 60 boʻlganda hisoblashlarni bajaring.
- **39.** Dars jadvalida 5 ta dars, ikkita 15 minutlik va ikkita 10 minutlik tanaffus boʻlgan kuni oʻquvchi maktabda necha soat boʻladi? (1 dars 45 minut.)
- **40.** O'lchamlari 2- rasmda ko'rsatilgan shakllarning perimetrlarini va yuzlarini hisoblash uchun formulalar yozing:

- **41.** Toʻgʻri toʻrtburchakning boʻyi kvadratning tomonidan 8 m uzun, eni esa shu kvadrat tomonidan 4 m qisqa. Kvadrat tomonini biror harf bilan belgilab, toʻgʻri toʻrtburchak uchun: 1) tomonlarning uzunligini; 2) perimetrini; 3) yuzini yozing.
- **42.** Avtobus *t* soatda *s* kilometr yoʻl bosadi. Avtomobil xuddi shu yoʻlni avtobusdan 1 soat oldin bosib oʻtishi uchun qanday tezlikka ega boʻlishi kerak?

- **43.** x = 2a + 3b (km) formula avtobusning harakati haqidagi masala yechilishini bildiradi. Masala shartini tuzing.
- **44.** Maktab tajriba maydoni *a* kvadrat metr yuzga ega. Bogʻ yuzi 1500 m² boʻlgan joyni egallagan, qolgan maydon 20 ta bir xil maydonchaga boʻlingan. Shu maydonchalarning har biri qanday yuzga ega?
- **45.** Bankka 50 000 soʻm pul qoʻyildi. Bir yildan soʻng jamgʻarma *p* % koʻpaydi. Bir yildan keyin jamgʻarmaning miqdori necha soʻmga yetdi?
- **46.** Asosi *a* detsimetr, perimetri esa 42 dm boʻlgan toʻgʻri toʻrtburchakning yuzini hisoblash uchun ifoda tuzing. *a* ning ushbu jadvalda keltirilgan qiymatlari uchun toʻgʻri toʻrtburchak yuzi *S* ning qiymatini (dm² larda) hisoblang:

а	5	6	7,5	10	12	12,5	15
S							

Faqat 4 ta 9 va arifmetik amal belgilari yordamida qiymati 100 ga teng boʻlgan sonli ifoda tuzing.

- **47.** Velosipedchi soatiga v kilometr tezlik bilan harakat qilmoqda. U joʻnash joyidan s kilometr uzoqlikda boʻlgan qishloqqa borishi kerak. Agar u 3 km yoʻlni bosib oʻtgan boʻlsa, unga qishloqqa yetib borishi uchun yana qancha vaqt talab qilinadi? Agar u 3 km yurgan va s = 36 km, v = 12 km/soat boʻlsa, qishloqqa 2,5 soatda yetib bora oladimi?
- **48.** Bir avtomobil 100 km yoʻlga oʻrtacha 5 l, ikkinchi avtomobil esa 100 km yoʻlga oʻrtacha 10 l benzin sarflaydi. Har bir avtomobil bakida a litr benzin boʻlsa, ular qanday masofaga bora oladi? Agar a=20 l va avtomobillar Toshkentdan bir vaqtda Samarqandga qarab yoʻlga chiqishgan boʻlsa, qaysi mashina Samarqandga yetib kela oladi? (Toshkent va Samarqand shaharlari orasidagi masofa 300 km.)

4-\$\int_{\infty}^{\infty} \text{ Arifmetik amallarning xossalari}

Algebrani puxta oʻrganish uchun arifmetik amallarning xossalarini yaxshi bilish lozim. Eslatib oʻtaylik, arifmetik amallar deb qoʻshish, ayirish, koʻpaytirish va boʻlish amallariga aytiladi. Sonlar ustidagi bu amallarning xossalarini qisqacha formulalar koʻrinishida yozamiz. Amallarning asosiy xossalari, odatda, *qonunlar* deb ataladi. Qonunlardan foydalanib, amallarning boshqa xossalarini ham asoslash mumkin.

1. Qo'shish va ko'paytirish.

Qoʻshish va koʻpaytirishning asosiy qonunlarini sanab oʻtamiz.

1. O'rin almashtirish qonuni:

$$a+b=b+a, \ ab=ba.$$

2. Guruhlash qonuni:

$$(a+b)+c = a+(b+c), (ab)c = a(bc).$$

3. Taqsimot qonuni:

$$a(b+c) = ab + ac.$$

Bu tengliklarda a, b, c — ixtiyoriy sonlar. Masalan:

$$1, 2+3, 5=3, 5+1, 2; \quad \frac{3}{4} \cdot \left(-\frac{2}{7}\right) = \left(-\frac{2}{7}\right) \cdot \frac{3}{4};$$
$$(-8) \cdot (125+7) = (-8) \cdot 125 + (-8) \cdot 7.$$

Qoʻshish va koʻpaytirish qonunlari yordamida amallarning boshqa xossalarini ham hosil qilish mumkin. Masalan:

$$a+b+c+d = a+(b+c+d), (abc)d = (ab)(cd),$$

 $(a+b+c)d = ad+bd+cd.$

1- masala. Hisoblang: 75 + 37 + 25 + 13.

△ Hisoblashlarni koʻrsatilgan tartibda olib borish mumkin: 75 ga 37 ni qoʻshib, natijaga 25 ni qoʻshish va oxirgi natijaga 13 ni qoʻshish. Lekin qoʻshishning xossalaridan foydalanib, hisoblashlarni soddalashtirish mumkin:

$$75 + 37 + 25 + 13 = (75 + 25) + (37 + 13) = 100 + 50 = 150.$$

Bu misol shuni koʻrsatadiki, amallarning xossalaridan foydalanib, hisoblashlarni eng sodda (oqilona) usulda bajarish mumkin.

Amallarning xossalari algebraik ifodalarni soddalashtirish maqsadida bajariladigan almashtirishlarda ham qoʻllaniladi.

2-masala. Ifodani soddalashtiring:

$$3(2a+4b)+5(7a+b)$$
.

$$\triangle 3(2a+4b)+5(7a+b) = 3 \cdot 2a+3 \cdot 4b+5 \cdot 7a+5 \cdot b = 6a+12b+35a+5b = 6a+35a)+(12b+5b) = (6+35)a+(12+5)b=41a+17b.$$

Bu masalani yechish jarayonida quyidagi ifoda hosil bo'ldi:

$$6a + 12b + 35a + 5b$$
.

Bu ifodada 6a va 35a qoʻshiluvchilar oʻxshashdir, chunki ular bir-biridan faqat koeffitsiyentlari bilangina farq qiladi. 12b va 5b qoʻshiluvchilar ham oʻxshash. Shu sababli 6a + 12b + 35a + 5b ifoda oʻrniga 41a + 17b ifodani yozish, ya'ni oʻxshash hadlarni ixchamlash mumkin boʻladi.

Oraliq hisoblashlarni ogʻzaki bajarib, almashtirishlar yozuvini qisqartirish mumkin. Masalan,

$$6(3x+4)+2(x+1)=18x+24+2x+2=20x+26.$$

2. Ayirish.

3- masala. Toshkent va Samarqand shaharlari orasida Jizzax shahri joylashgan. Toshkentdan Samarqandgacha boʻlgan masofa 300 km, Toshkentdan Jizzaxgacha boʻlgan masofa esa 180 km. Jizzaxdan Samarqandgacha boʻlgan masofani toping.

 Δ Jizzaxdan Samarqandgacha boʻlgan masofa x kilometr boʻlsin. U holda

180 + x = 300, bu yerdan x = 300 - 180 = 120.

Javob: 120 km.▲

180 + x = 300 tenglikdan x qoʻshish amaliga teskari deb ataluvchi avirish amali vordamida topiladi.

a sondan b sonni ayirish uchun a songa b songa qaramaqarshi boʻlgan sonni qoʻshish kifoya:

$$a-b=a+(-b).$$

Shu sababli ayirish amalining xossalarini qoʻshish amalining xossalari orqali asoslash mumkin. Masalan:

$$251 + (49 - 13) = 251 + 49 - 13 = 287,$$
 $a + (b - c) = a + b - c,$
 $123 - (23 + 39) = 123 - 23 - 39 = 61,$ $a - (b + c) = a - b - c,$
 $123 - (83 - 77) = 123 - 83 + 77 = 117,$ $a - (b - c) = a - b + c.$

4-masala. Ifodaning qiymatini hisoblang:

$$4(3x-5y)+6(x-y)$$
,

bunda $x = \frac{1}{2}, y = \frac{1}{12}$.

△ Avval berilgan ifodani soddalashtiramiz:

$$4(3x-5y)+6(x-y)=12x-20y+6x-6y=18x-26y.$$

Hosil bo'lgan ifodaning $x = \frac{1}{2}$, $y = \frac{1}{13}$ dagi qiymatini hisoblaymiz:

$$18 \cdot \frac{1}{2} - 26 \cdot \frac{1}{13} = 9 - 2 = 7.$$

Amallarning xossalaridan foydalanish algebraik ifodani avval soddalashtirib, soʻngra uning qiymatini oson yoʻl bilan hisoblash imkonini beradi.

3. Bo'lish.

5-masala. To'g'ri to'rtburchakning yuzi 380 sm², tomonlaridan biri 95 sm. To'g'ri to'rtburchakning ikkinchi tomoni uzunligini toping.

 $\triangle S = ab$ formuladan $b = \frac{S}{a}$ ni topamiz. $S = 380 \text{ sm}^2$, a = 95 sm bo'lgani uchun

$$b = \frac{380 \,\text{sm}^2}{95 \,\text{sm}} = 4 \,\text{sm}.$$

Javob: 4 sm.▲

ab = S tenglikdan b koʻpaytirish amaliga teskari deb ataluvchi boʻlish amali yordamida topiladi.

a sonni b songa boʻlish uchun a sonni b soniga teskari boʻlgan songa koʻpaytirish kerak:

$$\frac{a}{b} = a : b = a \cdot \frac{1}{b}.$$

Shu sababli boʻlish amalining xossalarini koʻpaytirishning xossalaridan keltirib chiqarish mumkin.

6-masala. Tenglikni isbotlang:

$$\frac{a+b}{c} = \frac{a}{c} + \frac{b}{c},$$

bu yerda $c \neq 0$.

O Boʻlishni koʻpaytirish bilan almashtirib, quyidagini hosil qilamiz:

$$\frac{a+b}{c}=(a+b)\cdot\frac{1}{c}.$$

Taqsimot qonunini qoʻllab,

$$(a+b)\cdot\frac{1}{c}=a\cdot\frac{1}{c}+b\cdot\frac{1}{c}$$

ni topamiz. Koʻpaytirishni boʻlish bilan almashtirib,

$$a \cdot \frac{1}{c} + b \cdot \frac{1}{c} = \frac{a}{c} + \frac{b}{c}$$

ni hosil qilamiz.

Mashqlar

- **49.** Arifmetik amallar qonunlari va xossalarini qoʻllab, sonli ifodaning qiymatini toping:
 - 1) $29 \cdot 0,45 + 0,45 \cdot 11;$
 - 2) $(51,8+44,3+48,2-24,3)\cdot\frac{1}{3}$;
 - 3) 4,07-5,49+8,93-1,51;
 - 4) -11,401-23,17+4,401-10,83.

50. O'xshash hadlarni ixchamlang:

- 3) 0.1c 0.3 + d c 2.1d: 1) 4a + 2b + a - b:
- 4) $8,7-2m+n-\frac{1}{2}m+\frac{2}{2}n$. 2) x-2y-3x+5y:
- 51. O'xshash hadlarni ixchamlang:
- 1) 2,3a-0,7a+3,6a-1; | 4) $\frac{5}{6}y-\frac{1}{3}b-\frac{1}{6}y+\frac{2}{3}b-3;$ 2) 0,48b+3+0,52b-3,7b; | 5) 2,1m+n-3,2n+2m+1,1m-n;3) $\frac{1}{3}x+\frac{1}{2}x-\frac{1}{6}a-\frac{5}{6}a+2;$ | 6) 5,7p-2,7q+0,3p+0,8q+1,9q-p.
- **52.** Ifodani soddalashtiring:
 - 3) 10(n+m)-4(2m+7n): 1) 3(2x+1)+5(1+3x); 2) 4(2+x)-3(1+x): 4) 11(5c+d)+3(d+c).
- 53. Ifodani soddalashtiring va son qiymatini toping:
- 1) 5(3x-7)+2(1-x), bunda $x=\frac{1}{26}$;
 - 2) 7(10-x)+3(2x-1), bunda x=-0.048;
 - 3) $\frac{1}{3}(6x-3) + \frac{2}{5}(5x-15)$, bunda x = 3,01;
 - 4) 0.01(2.2x-0.1)+0.1(x-100), bunda x=-10.
- 54. Arifmetik amallarning xossalaridan foydalanib hisoblang: 3) $(18\frac{6}{7} + 21\frac{3}{4}):3;$
 - 2) $\frac{1}{12}(4,8-0,24-1,2);$ 4) $(15\frac{5}{7} + 20\frac{15}{16}) \cdot \frac{1}{5}$.

5- \$ / Qavslarni ochish qoidalari

1. Algebraik yigʻindi.

1) $\frac{1}{7}(0,14+2,1-3,5);$

1- masala. Yigirma qavatli binoda lift ishlamoqda. U 8- qavatdan 6 qavat pastga tushdi, soʻngra 12 qavat yuqoriga koʻtarildi, 4 qavat pastga tushdi, 7 qavat yuqoriga koʻtarildi, 13 qavat pastga tushdi. Lift qaysi qavatda turibdi? 24

 \triangle Liftning qaysi qavatda turganligini topish uchun 8-6+12-4+7-13 ifodaning qiymatini hisoblash kerak. Bu qiymat 4 ga teng. Demak, lift 4- qavatda turibdi. △

Siz 6- sinf matematika kursidan

$$8-6+12-4+7-13$$

ifoda algebraik yigʻindi deb atalishini bilasiz, chunki uni yigʻindi shaklida bunday yozish mumkin:

$$8 + (-6) + 12 + (-4) + 7 + (-13)$$
.

Algebraik yigʻindilarga oid yana misollar keltiramiz:

$$3-(-7)+(-2)$$
, $a-b+c-d$, $a+(-b)-(-c)$.

(-c) sonni ayirish (-c) songa qarama-qarshi sonni, ya'ni c sonni qo'shishni bildirishini eslatib o'tamiz. Shuning uchun oxirgi algebraik yig'indini bunday yozish mumkin:

$$a + (-b) + c$$
.

Algebraik yigʻindi — bu "+" va "–" ishoralari bilan birlashtirilgan bir nechta algebraik ifodalardan tuzilgan yozuvdir.

Odatda, 3-(-7)+(-2), a+(-b)-(-c) koʻrinishidagi algebraik yigʻindilar qisqacha bunday yoziladi:

$$3-(-7)+(-2)=3+7-2$$
; $a+(-b)-(-c)=a-b+c$.

3+7-2 algebraik yigʻindida qoʻshiluvchilar 3, 7 va -2 sonlari boʻladi, chunki 3+7-2=3+7+(-2); a-b+c algebraik yigʻindida qoʻshiluvchilar a, -b, c sonlar boʻladi, chunki a-b+c=a+(-b)+c.

2. Qavslarni ochish va qavs ichiga olish.

a + (b+c) ifodani qaraymiz: qoʻshishning guruhlash qonunini qoʻllab, uni bunday yozish mumkin:

$$a+(b+c)=a+b+c.$$

Bu tenglikda c ni -d bilan almashtiramiz:

$$a + (b - d) = a + b - d.$$

Qavs oldida "+" ishorasi turgan ifodalarda almashtirishlar bajarish shu tengliklarga asoslangan. Bu tengliklar qavslarni ochishning quyidagi birinchi qoidasiga olib keladi:

Agar algebraik ifodaga qavs ichiga olingan algebraik yigʻindi qoʻshiladigan boʻlsa, u holda shu algebraik yigʻindidagi har bir qoʻshiluvchining ishorasini saqlagan holda qavslarni tushirib qoldirish mumkin.

Masalan:

- 1) 14 + (7 13 + 2) = 14 + 7 13 + 2;
- 2) a+(b+c-d)=a+b+c-d;
- 3) (a-b)+c=a-b+c.

Qavs oldida "—" ishorasi turgan ifodalarda almashtirishlar bajarish ayirish amalining quyidagi xossalariga asoslangan:

$$-(-a) = a, -(a+b) = -a-b,$$

$$a - (b+c) = a-b-c,$$

$$a - (b-c) = a-b+c.$$

Bu tengliklardan *qavslarni ochishning* quyidagi *ikkinchi qoidasi* kelib chiqadi:

Agar algebraik ifodadan qavs ichiga olingan algebraik yigʻindi ayirilsa, u holda shu algebraik yigʻindidagi har bir qoʻshiluvchining ishorasini qarama-qarshisiga oʻzgartirib, qavslarni tushirib qoldirish mumkin.

Masalan:

- 1) 14 (7 13 + 2) = 14 7 + 13 2;
- 2) a-(b+c-d) = a-b-c+d;
- 3) -(a-b)+c=-a+b+c.
- 2-masala. Qavslarni ochib soddalashtiring:

$$3x + (5 - (8x + 3)).$$

$$\Delta 3x + (5 - (8x + 3)) = 3x + 5 - (8x + 3) = 3x + 5 - 8x - 3 = 2 - 5x.$$

Ba'zan bir necha qo'shiluvchini qavs ichiga olish foydali boʻladi.

Masalan:

1)
$$108-137+37=108-(137-37)=108-100=8$$
;

2)
$$a+b-c+d = a+(b-c+d)$$
.

Bu yerda qavs oldiga "+" belgisi qoʻyilgan, shuning uchun qavs ichidagi barcha qo'shiluvchilarning ishoralari saglanib goladi.

3)
$$a-b-c+d = a-(b+c-d)$$
.

Bu yerda qavs oldiga "-" belgisi qo'yilgan, shuning uchun qavs ichiga olingan barcha qo'shiluvchilarning ishoralari qarama-qarshisiga oʻzgartirildi.

Mashqlar

55. Algebraik yigʻindini qavslarsiz yozing:

1)
$$(+4)+(-3)-(+7)$$
;

3)
$$(-a)+(-7b)+\frac{1}{3}c$$
;

$$2) (-4) + (-9) - (-11);$$

4)
$$2a + (-3b) - 4c$$
.

56. Algebraik yigʻindining qoʻshiluvchilarini ayting:

1)
$$15-c$$
;

2)
$$m-7$$
;

2)
$$m-7$$
; 3) $-a+47$; 4) $-13-b$.

4)
$$-13-b$$

57. Algebraik yigʻindi shaklida yozing:

1)
$$a - b + c$$
;

2)
$$2+b-c$$
;

3)
$$a-2-b$$

1)
$$a-b+c$$
; 2) $2+b-c$; 3) $a-2-b$; 4) $3+a-b-c$.

Oavslarni oching (58–59):

58. 1)
$$a + (2b - 3c)$$
;

3)
$$a - (2b + 3c)$$
;

2)
$$a - (2b - 3c)$$
;

4)
$$-(a-2b+3c)$$
.

59. 1)
$$a+(b-(c-d));$$
 3) $a-((b-c)-d);$

1)
$$a + (b - (c - d));$$
 3) $a - ((b - c) - d);$
2) $a - (b - (c - d));$ 4) $a - (b + (c - (d - k))).$

60. Qavslarni oching va soddalashtiring:

1)
$$3a - (a + 2b)$$
;

3)
$$3m - (5m - (2m - 1))$$
;

2)
$$5x - (2y - 3x)$$
;

2)
$$5x - (2y - 3x)$$
; 4) $4a + (2a - (3a + 3))$.

- **61.** *m* yoki (-*m*) sonlaridan boshlab, barcha qoʻshiluvchilarni qavs oldiga "+" ishorasini qoʻygan holda qavs ichiga oling:
 - 1) a+2b+m-c; 3) a-m+3c+4d;
 - 2) a-2b+m+c; 4) $a-m+3b^2-2a^3$.
- **62.** *m* yoki (-*m*) sonlaridan boshlab, barcha qoʻshiluvchilarni qavs oldiga "-" ishorasini qoʻygan holda qavs ichiga oling:
 - 1) 2a+3b+m-c; 3) $c-m-2a+3b^2$;
 - 2) 2a + b + m + 3c; 4) $a m + 3b^2 2a^3$.
- 63. 1) a + b 1 ifodani biri a ga teng boʻlgan ikkita qoʻshiluvchining yigʻindisi shaklida yozing;
 2) a b + 1 ifodani kamayuvchisi a boʻlgan ayirma shaklida
 - yozing; 3) 2a - b + 4 ifodani kamayuvchisi 2a boʻlgan ayirma shak-
 - lida yozing; 4) a-2b+8 ifodani biri 8 ga teng bo'lgan ikkita qo'shi-luvchining yig'indisi shaklida yozing.
- **64.** Tengliklarning chap qismlari bir xil. Nega oʻng qismlari har xil? Qanday shartlarda tenglik oʻrinli boʻladi? 1) $2400 + 750 : 15 40 \cdot 3 = 2330$;
 - 2) $2400 + 750 : 15 40 \cdot 3 = 90$;
 - 3) $2400 + 750 : 15 40 \cdot 3 = 2430$;
 - 4) $2400 + 750 : 15 40 \cdot 3 = 2310$;
 - 5) $2400 + 750 : 15 40 \cdot 3 = 7210$; 6) $2400 + 750 : 15 - 40 \cdot 3 = 2407$;
 - 6) $2400 + 750 : 15 40 \cdot 3 = 2407$ 7) $2400 + 750 : 15 - 40 \cdot 3 = 510$.
- **65.** Koʻp nuqtalar oʻrniga "+" va "–" ishoralarini shunday qoʻyingki, natijada toʻgʻri tenglik hosil boʻlsin:
 - 1) a (b + c) = a + (...b ...c); 3) m (n a) = m + (...n ...a);
 - 2) c (a b) = c + (...a ...b); 4) n (d l) = n + (...d ...l).

O'zingizni tekshirib ko'ring!

- 1. Hisoblang:
 - 1) $(17, 2 \cdot 4, 01 + 4, 01 \cdot 32, 8) : 1\frac{2}{3};$
 - 2) $\frac{1}{2} \left(\frac{1}{2}\right)^2 \cdot 2\left(\frac{2}{3}\right) 25 \cdot 0,03 \cdot 4.$
- 2. Ifodani soddalashtiring va $x = -\frac{2}{9}$, y = 0.25 boʻlganda uning son qiymatini toping: 3(2v-x)-2(v-3x).
- **3.** Bolalar oromgohi uchun 10 ta shaxmat va 15 ta koptok sotib olishdi. Bitta shaxmat *a* soʻm, bitta koptok *b* soʻm turadi. Jami xarid uchun qancha pul toʻlangan?
- **66.** Soddalashtiring:
 - 1) (5a-2b)-(3b-5a);

3) 7x + 3v - (-3x + 3v):

2) (6a-b)-(2a+3b);

4) 8x - (3x - 2y) - 5y.

- 67. Tenglamani yeching:
 - 1) (2x+1)+3x=16;
- 3) (x-5)-(5-3x)=2;
- 2) (x-4)+(x+6)=4;
- 4) 23 (x+5) = 13.
- **68.** Ifodani avval soddalashtirib, keyin uning son qiymatini toping:
 - 1) (2c+5d)-(c+4d), bunda c=0,4, d=0,6;
 - 2) (3a-4b)-(2a-3b), bunda a = 0,12, b = 1,28;
 - 3) (7x+8y)-(5x-2y), bunda $x=-\frac{3}{4}$, y=0,025;
 - 4) (5c-6b)-(3c-5b), bunda c=-0,25, $b=2\frac{1}{2}$.

I bobga doir mashqlar

Algebraik ifodaning son qiymatini hisoblang (69-75):

69. 1)
$$a + bc$$
, bunda $a = -1$, $b = 3$, $c = 0$;

2)
$$a - bc$$
, bunda $a = 2$, $b = -1$, $c = -3$;

3)
$$(a+b)c$$
, bunda $a=1, b=-3, c=2$;

4)
$$(a-b)c$$
, bunda $a = 3$, $b = 1, 2$, $c = 5$;

5)
$$(a-b)+(c-d)$$
, bunda $a=4$, $b=2$, $c=3$, $d=-1$;

6)
$$(a-b)-(c-d)$$
, bunda $a=0$, $b=-4$, $c=-2$, $d=3$;

7)
$$a-(b-c)$$
, bunda $a=0,5$, $b=\frac{1}{2}$, $c=-1,2$;

8)
$$a-(b-c)-d$$
, bunda $a = 5, 2$, $b = 1, 3$, $c = 2, 8$, $d = 2, 8$.

70. 1)
$$5(x-y)^2$$
; 2) $3(x+y)^2$; 3) $(5x-y)^2$; 4) $(3x+y)^2$, bunda $x = 2, 5, y = 4, 5$.

71. 1)
$$2((a-b)^2+1)$$
; 3) $((a-b)a-8):2$;

2)
$$4(3-(a-b)^2)$$
; 4) $(5a-(a+b)):3$, bunda $a=5, b=-1$.

72. 1)
$$3(a+b)-2ab$$
; 3) $3(a-b)+2ab$;

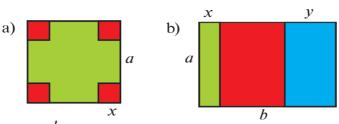
2)
$$3a + b - 2ab$$
; 4) $3a - b + 2ab$, bunda $a = 1, 2, b = 1, 8$.

73. 1)
$$\frac{1}{2}b^3 - 3c^2$$
, bunda $b = -2$, $c = -\frac{1}{3}$;

2)
$$-0.75a^2 + 1\frac{2}{3}b^2$$
, bunda $a = -2$, $b = 3$;

3)
$$(a^2-26)^2$$
, bunda $a=-5$; 4) $(a^3+26)^3$, bunda $a=-3$.

- 74. Ifodalarning geometrik ma'nosini oching.
 - 1) $a \cdot b$, bunda a va b to 'g'ri to 'rtburchakning tomonlari;
 - 2) a^2 , bunda a kvadratning tomoni uzunligi;
 - 3) 2(a+b), bunda a va b to 'g'ri to 'rtburchakning to-monlari uzunligi;
 - 4) 4a, bunda a kvadratning tomoni.
- 75. 1) a^2-4x^2 , bunda a katta kvadratning tomoni, x har bir kichik kvadratchaning tomoni uzunligi (3-a rasm);

3- rasm.

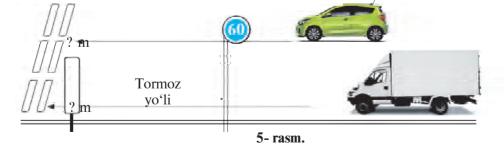
- 2) $\frac{ab}{ax+ay}$, bunda *a* va *b* katta toʻgʻri toʻrtburchakning, *x* va *y* esa kichik toʻgʻri toʻrtburchaklarning tomonlari (3-*b* rasm).
- 2 4- rasmda nechta uchburchak, kvadrat va toʻgʻri toʻrtburchak bor?

- 4- rasm.
- 76. Bir gektar koʻkalamzor bir yil davomida havoni 70 t changdan tozalashga qodir. 10 ga; 100 ga; *m* gektar koʻkalamzor bir yilda havoni necha tonna changdan tozalaydi? Umumiy maydoni 16 000 ga boʻlgan koʻkalamzor havoni necha tonna changdan tozalaydi?
- 77. Avtomobilning harakat tezligi ikki marta ortishi bilan uning tormozlanish yoʻlining toʻrt marta ortishi ma'lum. Harakat tezligi 30 km/soat boʻlganda, tormozlanish yoʻlining uzunligi jadvalda berilgan. Tezlik 60 km/soat boʻlganda, tormozlanish yoʻlining uzunligi qancha boʻladi (5-rasm).

Yuk mashinasi uchun		
v (km/soat)	s (m)	
30	9,5	

Yengil mashina uchun		
v (km/soat)	s (m)	
30	7,25	

78. (Abu Rayhon Beruniy masalasi.) Agar 10 dirham pul ikki oyda 5 dirham foyda keltirgan boʻlsa, 8 dirham puldan uch oyda qancha foyda olish mumkin?

I bobga doir sinov mashqlari — testlar

- 1. a=5,1, b=4,7 bo'lsa, P=2(a+b) ifodaning son qiymatini toping.
 - A) 196; B) 19,6; C) 1,96; D) 18,16.
- **2.** Toʻgʻri toʻrtburchakning yuzi *S* ga, asosi *a* ga teng. Uning perimetrini topish uchun ifoda tuzing.
 - A) $\frac{S}{2a} + a$; B) $\frac{S}{a} + 2a$; C) $2\left(\frac{S}{a} + a\right)$; D) $\frac{S}{a} + a$.
- 3. Teng yonli uchburchakning perimetri P ga, asosining uzunligi a ga teng. Uchburchakning yon tomoni uzunligini topish uchun ifoda tuzing.
 - A) 2a-P; B) 2P-a; C) P-a; D) $\frac{1}{2}(P-a)$.
- **4.** a = 2,5, b = 2,4 va c = 3,5 boʻlsa, V = abc ifodaning son qiymatini toping.
 - A) 18,3; B) 21; C) 2,1; D) 12,1.
- 5. a = 5, b = 6, 4, c = 4, 5 bo'lsa, S = 2(ab + ac + bc) ifodaning son qiymatini toping. A) 50,45; B) 83,3; C) 166,6; D) 109.
- **6.** Ona farzandlari uchun *a* soʻmdan 8 ta rasm daftar, *b* soʻmdan 5 ta ruchka, *c* soʻmdan 20 ta daftar sotib oldi. Jami xaridni hisoblash uchun ifoda tuzing.
 - A) 8a+5b+20c; B) 8a+25(b+c); C) 800abc; D) 8a+100ba.
- 7. Qavslarni oching va soddalashtiring: 5a + (3a (4a + 3)). A) 8a + 3; B) 4a - 3; C) -4a - 3; D) 3 - 4a.

- **8.** Ifodani soddalashtiring va uning a = 2, 4; b = 1, 5 boʻlgandagi qiymatini toping: $0, 5 \cdot (2a 3b) (4b + 2, 5a)$.
 - A) 17,4; B) -17,4; C) -1,4; D) -11,85.
- 9. To'g'ri to'rtburchakning perimetri p ga, asosi a ga teng. Uning balandligini hisoblash uchun ifoda tuzing.
 - A) $\frac{p-2a}{2}$; B) 2-ap; C) $\frac{2a-p}{2}$; D) p-2a.
- 10. Ifodani soddalashtiring va uning a = 2,7, b = 4,2 boʻlgandagi son qiymatini toping: 3(2a b) 2(a 2b).
 - A) 24,36; B) 27,6; C) 8,7; D) 15.
- 11. Uchburchak bir tomonining uzunligi a ga teng. Ikkinchi tomoni uzunligi bu tomonning 80% ini tashkil qiladi. Uchinchi tomoni esa birinchi va ikkinchi tomonlar yigʻindisining yarmiga teng boʻlsa, shu uchburchakning perimetrini toping.
 - A) 1,8a; B) 2,7a; C) 3a; D) 3a + 0.8.
- 12. Agar h = 6, r = 2, R = 4 bo'lsa, $V = \frac{1}{3}\pi h(R^2 + Rr + r^2)$ ifodaning son qiymatini toping.
 - A) 56π ; B) 55π ; C) 84π ; D) 28π .
- 13. Agar R = 4.5, va H = 6.5 boʻlsa, $S = 2\pi$ R(R + H) ifodaning son qiymatini toping.
 - A) 100π ; B) 98π ; C) 99π ; D) $98,5\pi$.
- **14.** Uchburchak bir tomonining uzunligi *a* ga teng boʻlib, u ikkinchi tomonidan 2 sm qisqa, uchinchi tomonidan esa 3 sm uzun. Shu uchburchakning perimetrini hisoblash uchun ifoda tuzing.
 - A) 3a-1; B) 3a-5; C) 3a+5; D) 1-3a.

Yurtdoshimiz buyuk matematik va astronom olim Abu Abdulloh Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (783—850) ning arifmetik ("Algorizmi hind hisobi haqida") va algebraik ("Aljabr val-muqobala") asarlari matematikaning rivojiga nihoyatda kuchli ta'sir koʻrsatdi. Bu asarlar koʻp tillarga tarjima qilindi, asrlar davomida matematikadan asosiy qoʻllanma boʻlib xizmat qildi.

"Algorizmi hind hisobi haqida" risolasining XII asr boshidagi lotincha tarjimasi Angliyaning Kembrij universitetida saqlanadi. Al-Xorazmiyning bu asari tufayli Yevropaga oʻnli sanoq sistemasi kirib borgan.

"Muhammad Muso Xorazmiyning oʻnlik sanoq sistemasini, algoritm va algebra tushunchalarini dunyoda birinchi boʻlib ilm-fan sohasiga joriy etgani va shu asosda aniq fanlar rivoji uchun oʻz vaqtida mustahkam asos yaratgani umuminsoniy taraqqiyot rivojida qanday katta ahamiyatga ega boʻlganini barchamiz yaxshi bilamiz",—deb yozgan edi Oʻzbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I. A. Karimov oʻzining "Yuksak ma'naviyat—yengilmas kuch" asarida.

Xorazmiy algebrasi — "Al-jabr val-muqobala hisobi haqida qisqacha kitob" asarining arabcha nusxasi Oksford universitetining Bodleyan kutubxonasida saqlanadi. Risola uch qismdan iborat:

1) algebraik qism; 2) geometrik qism; 3) vasiyatlar haqidagi qism (Xorazmiy uni "Vasiyatlar kitobi" deb atagan). Al-Xorazmiy risolasida barcha masalalarning bayoni va yechimlari soʻzlar bilan beriladi, hech qanday belgilashlar, harfiy ifodalar ishlatilmaydi. Al-Xorazmiy yozadi: "... Men arifmetikaning oddiy va murakkab masalalarini oʻz ichiga oluvchi "Al-jabr val-muqobala hisobi haqida qisqacha kitob"ni ta'lif qildim, chunki meros taqsim qilishda, vasiyatnoma tuzishda, mol taqsimlashda va adliya ishlarida, savdoda va har qanday bitimlarda va shuningdek, yer oʻlchashda, ariqlar oʻtkazishda, muhandislikda va boshqa shunga oʻxshash turlicha ishlarda kishilar uchun bu zarurdir". Binobarin, olim oʻzining bu asarini kundalik hayot talabi va ehtiyojlarini hisobga olgan holda yozgan.

Ushbu masalani yechaylik.

Masala. Qalam va chizgʻich birgalikda 370 soʻm turadi. Qalam chizgʻichdan 90 soʻm arzon. Chizgʻichning bahosini toping.

 \triangle Aytaylik, chizgʻich x soʻm tursin, u holda qalam (x-90) soʻm turadi. Masalaning shartiga koʻra

$$x+(x-90)=370$$
,

bundan 2x-90=370, 2x=460, x=230.

Javob: Chizg'ich 230 so'm turadi.

x+(x-90)=370 tenglikda x harfi noma'lum sonni yoki qisqacha noma'lumni bildiradi.

Harf bilan belgilangan noma'lum son qatnashgan tenglik **tenglama** deyiladi.

Tenglik belgisidan chap va oʻngda turgan ifodalar tenglamaning chap va oʻng qismlari deyiladi. Tenglamaning chap yoki oʻng qismidagi har bir qoʻshiluvchi tenglamaning hadi deyiladi.

2x-90=370 tenglamada chap qism 2x-90, oʻng qism esa 370. Soʻngra x=230 boʻlganda shu tenglamaning chap qismi 370 ga teng, chunki $2 \cdot 230 - 90 = 370$; oʻng qismi ham 370 ga teng. Demak, x=230 boʻlganda bu tenglama toʻgʻri tenglikka aylanadi: $2 \cdot 230 - 90 = 370$. Shu 230 soni berilgan *tenglamaning ildizi* deyiladi.

Tenglamaning ildizi deb, noma'lumning shu tenglamani to'g'ri tenglikka aylantiradigan qiymatiga aytiladi.

Masalan, 1 soni

$$2x + 3 = 5$$

tenglamaning ildizi, chunki 2·1+3=5 — toʻgʻri tenglik.

Tenglama ikkita, uchta va hokazo ildizlarga ega boʻlishi mumkin. Masalan,

$$(x-1)(x-2)=0$$

tenglama ikkita ildizga ega: 1 va 2, chunki x=1 va x=2 da tenglama toʻgʻri tenglikka aylanadi.

$$(x-3)(x+4)(x-5) = 0$$

tenglama esa uchta ildizga ega: 3, –4 va 5.

Tenglama ildizlarining soni cheksiz koʻp boʻlishi mumkin. Masalan,

$$2(x-1)=2x-2$$

tenglamaning ildizlari soni cheksiz koʻp: x ning istalgan qiymati tenglamaning ildizi boʻladi, chunki har bir x da tenglamaning chap qismi oʻng qismiga teng.

Tenglama ildizlarga ega bo'lmasligi ham mumkin. Masalan, 2x+5=2x+3 tenglamaning ildizlari yo'q, chunki x ning istalgan qiymatida bu tenglamaning chap qismi o'ng qismidan katta bo'ladi.

Tenglamani yechish — uning barcha ildizlarini topish yoki ularning yoʻqligini koʻrsatish demakdir.

Sodda hollarda x ning tenglamaning ildizi boʻladigan qiymatini tanlash oson boʻladi. Masalan, 2x+1=3 tenglamaning ildizi 1 soni ekanligini osongina koʻrish mumkin. Biroq murakkab holda ildizni birdaniga topish oson boʻlmaydi. Masalan,

$$\frac{x-6}{5} + \frac{4(x+3)}{2} - 1 = \frac{x-1}{2} + 3x - \frac{7x-1}{10}$$

tenglama x = 7 boʻlganda toʻgʻri tenglikka aylanishini bilish ancha qiyin. Shuning uchun tenglamalarni yechishni oʻrganish muhim.

Koʻpgina amaliy masalalarni yechish

$$ax = b \tag{1}$$

koʻrinishdagi tenglamaga keltiriladi, bunda a va b — berilgan sonlar, x – noma'lum son. (1) tenglama *chiziqli* tenglama deb ataladi.

Masalan, 3x = 1, -2x = 3, $\frac{3}{5}x = -\frac{1}{2}$ — chiziqli tenglamalardir.

Mashqlar

- 79. Tenglik shaklida yozing:
 - 1) 34 soni x sondan 18 ta ortig;
 - 2) 56 soni 14 sonidan x marta ortig;
 - 3) x va 3 sonlari ayirmasining ikkilangani 4 ga teng;
 - 4) x va 5 sonlari yigʻindisining yarmi ularning koʻpaytmasiga teng.
- **80.** 3; -2; 1 sonlaridan qaysi biri tenglamaning ildizi bo'ladi:
 - 1) 3x = -6:

3) 4x-4=x+5:

2) x+3=6:

- 4) 5x-8=2x+4?
- **81.** (Ogʻzaki.) x ning qanday qiymatlarida tenglama toʻgʻri tenglikka aylanadi:
 - 1) x+5=-6; 2) 4-x=-1; 3) 2x-1=0; 4) 3x+2=0?
- **82.** –1; $\frac{1}{2}$; 1 sonlari orasida tenglamaning ildizi bormi:

 - 1) 4(x-1) = 2x-3; 3) 3(x+2) = 4+2x;

 - 2) 7(x+1)-6x=10; 4) 5(x+1)-4x=4?
- 83. Ildizi:
 - 1) 5 soni; 2) 3 soni; 3) -6 soni; 4) -4 soni bo'lgan tenglama tuzing.
- **84.** a sonni shunday tanlangki, 4x-3=2x+a tenglama
 - 1) x = 1; 2) x = -1; 3) $x = \frac{1}{2}$; 4) x = 0.3

ildizga ega bo'lsin.

7- \$\sqrt{\begin{array}{l} \ Bir noma'lumli birinchi darajali tenglamalarni yechish \end{array}}

Al-Xorazmiyning "Kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr val-muqobala" asaridagi al-jabr musbat hadlarni tiklash, ya'ni manfiy hadlarni tenglamaning bir qismidan ikkinchi qismiga musbat qilib oʻtkazishni, val-muqobala esa tenglamaning ikkala qismidan teng hadlarni tashlab yuborishni bildirgan.

Bu bir noma'lumli tenglamalarni yechish to'g'ri tengliklarning sizlarga ma'lum xossalariga asoslangan ekanini ko'rsatadi. Shu xossalarni eslatib o'tamiz.

Xossaning soʻz bilan ifodalanishi	Xossaning umumiy koʻrinishda yozilishi	Misol
1. Agar toʻgʻri tenglikning ik- kala qismiga bir xil son qoʻshilsa yoki ikkala qismidan bir xil son ayrilsa, u holda yana toʻgʻri	yoriy son boʻlsa, u holda $a + l = b + l$, $a - l = b + l$	7 + 2 = 7 + 2
tenglik hosil boʻladi. 2. Agar toʻgʻri tenglikning ikkala qismi nolga teng boʻlmagan ayni bir songa koʻpaytirilsa yoki boʻlinsa, u holda yana toʻgʻri tenglik hosil boʻladi.	$m \neq 0$ boʻlsa, u holda $a \cdot m = b \cdot m$ va $a : m =$	$27 \cdot 3 = 27 \cdot 3$

Birinchi xossadan qoʻshiluvchilarni, ularning ishoralarini qarama-qarshisiga almashtirib, tenglikning bir qismidan ikkinchi qismiga olib oʻtish mumkinligi kelib chiqadi.

O Aytaylik,
$$a = b + m$$
 boʻlsin, u holda $a + (-m) = b + m + (-m)$; $a - m = b$.

Tengliklarning bu xossalari tenglamalarni yechishda qanday qoʻllanishini koʻraylik.

1- masala. 9x-23=5x-11 tenglamani yeching.

 Δ x son berilgan tenglamaning ildizi, ya'ni x shunday sonki, uni tenglamaga qo'yilganda tenglama to'g'ri tenglikka aylanadi, deb faraz qilamiz.

Noma'lum qatnashgan 5x hadni "—" ishora bilan tenglikning chap qismiga, -23 hadni "+" ishora bilan oʻng qismiga olib oʻtamiz.

Natijada, yana toʻgʻri tenglik hosil boʻladi:

$$9x - 5x = 23 - 11$$
.

Tenglamaning ikkala qismidagi oʻxshash hadlarni ixchamlab,

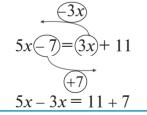
$$4x = 12$$

tenglamani hosil qilamiz. Bu tenglamaning ikkala qismini 4 ga boʻlib, x = 3 ekanini topamiz.

Shunday qilib, tenglama ildizga ega deb faraz qilib, bu ildiz faqat 3 soniga teng bo'lishi mumkinligini ko'rdik. x = 3 haqiqatan ham berilgan tenglamaning ildizi bo'lishini tekshiramiz: $9 \cdot 3 - 23 = 5 \cdot 3 - 11$. Bu to'g'ri tenglik, chunki uning chap va o'ng qismlari ayni bir songa -4 soniga teng.

Demak, berilgan tenglama faqat bitta ildizga ega: x = 3.

Tekshirishni bajarmaslik ham mumkinligini ta'kidlaymiz, chunki tenglikning foydalanilgan xossalari bir toʻgʻri tenglikni ikkinchi toʻgʻri tenglik bilan almashtirishga imkon beradi. Yechishning bu usulida har doim toʻgʻri natija hosil qilinadi (agar hisoblashlarda xatolikka yoʻl qoʻyilmasa, albatta).

AL-JABR: 3*x*, chapga – 3*x* boʻlib oʻtasan!

-7, sen o'ngga +7 bo'lib o'tasan!

$$4x - 8 + 2x = 4x + 8 - 8$$

$$2x = 8$$

VAL-MUQOBALA: chap va oʻng qismdagi – 5 lar-u, 4x lar,

sizlar bilan xayrlashamiz!

Tenglama yechilishini yozishda 1- masalani yechishdagidek batafsil yozma tushuntirishlarni bajarish shart emas.

Masalan, 5x+17=2x+5 tenglamaning yechilishini bunday yozish mumkin:

$$5x-2x=5-17$$
, $3x=-12$, $x=-4$.

Javob: x = -4.

2- masala. 2(x+3)-3(x+2)=5-4(x+1) tenglamani yeching.

 \triangle Tenglamaning chap va oʻng qismlarini soddalashtiramiz: qavslarni ochamiz va oʻxshash hadlarni ixchamlaymiz. Natijada, 2x + 6 - 3x - 6 = 5 - 4x - 4, -x = -4x + 1 tenglamani hosil qilamiz.

Demak, 3x = 1, bundan $x = \frac{1}{3}$. Javob: $x = \frac{1}{3}$.

3-masala. $\frac{5x}{2} - \frac{x-3}{3} = 1 + \frac{x-5}{6}$ tenglamani yeching.

△ Tenglamaning ikkala qismini kasrlarning umumiy maxrajiga, ya'ni 6 ga ko'paytiramiz, u holda

$$\frac{5x}{2} \cdot 6 - \frac{x-3}{3} \cdot 6 = 1 \cdot 6 + \frac{x-5}{6} \cdot 6;$$

$$15x - 2(x-3) = 6 + (x-5).$$

Qavslarni ochamiz va oʻxshash hadlarni ixchamlaymiz:

$$15x-2x+6=6+x-5;$$
 $13x+6=x+1,$

bundan
$$12x = -5$$
, $x = -\frac{5}{12}$. Javob: $x = -\frac{5}{12}$.

Shunday qilib, tenglamani yechishda *tenglamaning* quyidagi *asosiy xossalaridan* foydalaniladi.

- 1-xossa. Tenglamaning istalgan hadi ishorasini qaramaqarshisiga oʻzgartirib, uning bir qismidan ikkinchi qismiga oʻtkazish mumkin.
- 2-xossa. Tenglamaning ikkala qismini nolga teng boʻlmagan bir xil songa koʻpaytirish yoki boʻlish mumkin.

Bu xossalar bir noma'lumli istalgan tenglamani yechish imkonini beradi. Buning uchun:

1) noma'lum qatnashgan hadlarni tenglikning chap

qismiga, noma'lum qatnashmagan hadlarni esa o'ng qismiga o'tkazish lozim (1-xossa);

- 2) o'xshash hadlarni ixchamlash kerak;
- 3) tenglamaning ikkala qismini noma'lum oldida turgan koeffitsiyentga (agar u nolga teng boʻlmasa) boʻlish (2-xossa) kerak.

Koʻrib chiqilgan misollarda har bir tenglama bitta ildizga ega boʻldi. Ammo ba'zi hollarda bir noma'lumli tenglama ildizlarga ega boʻlmasligi mumkin yoki cheksiz koʻp ildizga ega boʻlishi mumkin. Shunday tenglamalarga misollar keltiramiz.

- **4- masala.** 2(x+1)-1=3-(1-2x) tenglama ildizlarga ega emasligini koʻrsating.
 - △ Tenglamaning ikkala qismini soddalashtiramiz:

$$2x+2-1=3-1+2x$$
, $2x+1=2+2x$,

bundan

$$2x - 2x = 2 - 1$$
, $0 \cdot x = 1$.

Bu tenglama ildizlarga ega emas, chunki uning $0 \cdot x$ dan iborat chap qismi nolga teng, oʻng qismi esa 1 ga teng, ammo $0 \neq 1$.

Javob: tenglama yechimga ega emas. A

- **5-masala.** 3(1-x)+2=5-3x tenglama cheksiz koʻp yechimga ega ekanligini koʻrsating.
 - △ Tenglamani soddalashtiramiz:

$$3-3x+2=5-3x$$
; $5-3x=5-3x$; $-3x+3x=5-5$, $0 \square x = 0$

Demak, x ning istalgan qiymati bu tenglamaning ildizi boʻ-ladi.

Javob: tenglama cheksiz koʻp yechimga ega.▲

Mashqlar

Tenglamani yeching (85-96):

85. 1)
$$11x = 50$$
; | 2) $-9x = 243$; | 3) $4x = 0.24$; | 4) $7x = 7.063$.

86. 1)
$$9x = \frac{2}{5}$$
; | 2) $3x = 2\frac{1}{7}$; | 3) $\frac{1}{2}x = 3$; | 4) $\frac{3}{4}x = \frac{1}{2}$.

87. 1) 0.3x = 6; | 2) 1.3x = -1.69; | 3) 0.7x = 49; | 4) 10x = 0.5.

88. 1) 8x = 8; | 2) $\frac{1}{4}x = 16$; | 3) $3^2x = 243$; | 4) 16x = 16.

89. 1) $5x = \left(\frac{5}{7}\right)^2$; | 2) $4x = -\left(\frac{4}{5}\right)^2$; | 3) $-0.1x = 10^3$; | 4) $0.3x = -10^2$.

3) 3x-5=10-x; **90.** 1) 25x-1=9;

2) 7x + 8 = 11; 4) 4x+4=x+5.

3) 8v-9-4v+5=12v-4-5v: **91.** 1) 5x+3(3x+7)=35:

4) 4+8v+8=2v-10-7v+9. 2) 8x - (7x + 8) = 9;

92. 1) $\frac{11}{7} = \frac{2-x}{5}$; 2) $\frac{3x}{5} = \frac{6+x}{2}$; 3) $\frac{x}{2} + \frac{x}{5} = 8;$ 4) $\frac{y}{2} + \frac{y}{4} = 14.$

93. 1) $3y + 5 = 4\left(9 - \frac{y}{2}\right)$; 3) $3\left(5+\frac{x}{2}\right)=4+2x;$ 4) $2\left(3-\frac{x}{3}\right) = 5+x$. 2) $8\left(11-\frac{3}{4}z\right)=16z-44;$

94. 1) 0.71x+1.98=0.37x-1.76;

2) 0.18v - 7.4 = 0.05v - 5.71:

3) 5(5x-1)-2.7x+0.2x=6.5-0.5x;

4) 0.36x-0.6=0.3(0.4x-1.2).

95. 1) $11\frac{2}{3}x - 5\frac{1}{6} = 3\frac{3}{4} + 2\frac{3}{4}x$; 3) $\frac{6x+7}{7} = 3 - \frac{5x-3}{9}$;

2) $12\frac{3}{4} + \frac{3}{7}y = \frac{y}{2} - 10\frac{1}{29}$; 4) $10 - \frac{3x-1}{2} = \frac{6x+3}{11}$.

96. 1) $\frac{4x-51}{3} - \frac{17-3x}{4} = \frac{x+5}{2}$; 3) $\frac{9x-5}{2} - \frac{3+5x}{3} - \frac{8x-2}{4} = 2$;

4) $\frac{4x-3}{2} - \frac{5-2x}{3} = \frac{3x-4}{3}$. 2) $\frac{3x-7}{4} - \frac{9x+11}{9} = \frac{3-x}{2}$;

- Buvijon, nabirangiz necha yoshda?
 Mening yoshim nechada boʻlsa, nabiram shuncha oylik.
 Buvijon, sizning yoshingiz nechada?
 Nabiram yoshi bilan mening yoshimni qoʻshsang, 65 chiqadi. Nabiramning yoshini endi oʻzing topa qol.
- 97. Tenglamaning ildizlarga ega emasligini koʻrsating:
 - 1) 28 20x = 2x + 25 16x 12 6x:
 - 2) 25x 17 = 4x 5 13x + 14 + 34x;

 - 3) $\frac{x-1}{3} + \frac{5x+2}{12} = \frac{5+3x}{4}$; 4) $\frac{2x+1}{3} \frac{7x+5}{15} = \frac{x-2}{5}$.
- 98. x ning istalgan qiymati tenglamaning ildizi boʻla olishini ko'rsating:
 - 1) 10-4x+3=9x-2-6x+9-7x+6:
 - 2) 9x+4-5x=8+7x-9-3x+5:
 - 3) 6(1.2x-0.5)-1.3x=5.9x-3:
 - 4) 8(1.3x+0.25)-6.6x=3.8x+2.
- **99.** Tenglamani yeching:
 - 1) 3(x-1)-2(x+2)=4x+8;
 - 2) 4(x+1.5)+3(1-x)=10:
 - 3) 4(3x+2)-7(x+1)=3(x-1):
 - 4) 2.5(2x+3)-2(x+2.5)=3.5+2x.
- **100.** Tenglamani yeching:

1)
$$\frac{96}{7.2} = \frac{4x + 300}{21}$$
;

3)
$$4,2:(2x-7)=10:7\frac{1}{7}$$
;

2)
$$\frac{3x+14,7}{20,4} = \frac{7,5}{10}$$
;

4)
$$4\frac{1}{11}$$
: 10 = 4,5: (3x-1).

8-5/ Masalalarni tenglamalar yordamida yechish

Tenglamalarni qoʻllash koʻpgina masalalarni yechishni osonlashtiradi. Bunda masalani yechish, odatda, ikki bosqichdan iborat boʻladi:

- 1) masalaning sharti bo'yicha tenglama tuzish;
- 2) hosil boʻlgan tenglamani yechish.

Ushbu masalani yechaylik.

Masala. Sayyohlar tushgan kema sohildagi bekatdan dar-yo oqimi boʻyicha joʻnab, 5 soatdan keyin qaytib kelishi kerak. Daryo oqimining tezligi 3 km/soat; kemaning turgʻun suvdagi tezligi 18 km/soat. Agar sayyohlar qaytishdan oldin qirgʻoqda 3 soat dam olgan boʻlsalar, ular sohildagi bekatdan qancha masofaga suzib borganlar?

 Δ 1) Izlanayotgan masofa x kilometr boʻlsin. Kema bu masofani oqim boʻyicha 18 + 3 = 21 (km/soat) tezlik bilan oʻtadi va bunga $\frac{x}{21}$ soat sarf qiladi. Kema 18 - 3 = 15 (km/soat) tezlik bilan orqasiga qaytadi va bunga $\frac{x}{15}$ soat sarf qiladi. Sayyohlar qirgʻoqda 3 soat dam oldilar. Demak, sayohat $\left(\frac{x}{21} + \frac{x}{15} + 3\right)$ soat davom etdi, bu esa masala shartiga koʻra 5 soatga teng. Shunday qilib, biz noma'lum x masofani aniqlash uchun quyidagi tenglamani hosil qildik:

$$\frac{x}{21} + \frac{x}{15} + 3 = 5$$
;

2) endi

$$\frac{x}{21} + \frac{x}{15} = 2$$

tenglamani yechamiz. Bu tenglamaning ikkala qismini 105 ga (21 va 15 sonlarining eng kichik umumiy boʻlinuvchisiga) koʻpaytirib, 5x + 7x = 210, 12x = 210 tenglikni hosil qilamiz, bundan x = 17.5.

Javob: kema sohildagi bekatdan 17,5 km masofaga suzib boradi. ▲

Masalani yechishning birinchi bosqichida (ya'ni tenglama tuzishda) kema bilan daryo oqimi tezliklari oqim bo'yicha harakatda qo'shilishi, oqimga qarshi harakatda esa ayirilishi va yo'lning tezlikka nisbati harakat vaqti ekanligini bilish zarur bo'ldi.

Ikkinchi bosqichda (ya'ni hosil bo'lgan tenglamani yechishda) tenglamalarning bundan oldingi paragrafda o'rganilgan xossalarini qo'llash talab etildi.

Matnli masala mazmuniga mos tenglama tuzish — masala shartini "matematika tili" ga o'tkazish — masalaning matematik modelini tuzish demakdir. Bitta masalani hal qilish uchun turli tenglama, turli matematik model tuzish mumkin.

Mashqlar

101. A va B shaharlari orasidagi masofa 256 km. A dan B ga qarab 66 km/soat tezlik bilan yuk poyezdi yoʻlga chiqdi. Oradan 20 minut oʻtgach, B dan A ga qarab 90 km/soat tezlik bilan tezyurar poyezd yoʻlga chiqdi. Yuk poyezdi yoʻlga chiqqanidan qancha vaqtdan soʻng tezyurar poyezd bilan uchrashadi:

Bu masalani yechish uchun tenglamalarni quyidagicha tuzish mumkin:

a)
$$66x + 90\left(x - \frac{1}{3}\right) = 256;$$

b)
$$256-66\cdot\frac{1}{3}=(66+90)\cdot(x-\frac{1}{3});$$

d)
$$\frac{x}{66} - \frac{256 - x}{90} = \frac{1}{3}$$
;

e)
$$256 - 90x = 66 \cdot \left(x + \frac{1}{3}\right)$$
.

- 1) Har bir tenglamada x nimani bildiradi?
- 2) Har bir tenglamada qanday miqdorlar tenglashtirilgan?
- 102. 1) Belgilangan ishni 15 kishi 12 kunda bajarishi mumkin. 4 kun ishlagandan soʻng, beshinchi kuni ularga yordam

- berish uchun 5 kishi kelib qoʻshildi. Qolgan ish necha kunda tugatilgan?
- 2) Ishchilar belgilangan vazifani 15 kunda bajara olishadi, 5 kundan soʻng ularga yana 8 kishi qoʻshildi va birgalikda qolgan ishni 6 kunda tugallashdi. Ishchilar dastlab necha kishi edilar?
- 3) Bir ishni 10 kishi 8 kunda bajara oladi. 2 kundan soʻng (uchinchi kuni) ularga yordam berish uchun bir nechta kishi kelib qoʻshildi va qolgan ish 4 kunda bajarildi. Nechta kishi kelib qoʻshilgan?
- 103. 1) Uchta firmada 624 nafar ishchi bor. Ikkinchi firmada birinchisidagiga qaraganda ishchilar 5 marta koʻp, uchinchi firmada esa birinchi va ikkinchi firmalarda birgalikda nechta ishchi boʻlsa, shuncha ishchi bor. Har bir firmada nechtadan ishchi bor?
 - 2) Uchta kichik korxonada 792 ta mahsulot tayyorlandi. Ikkinchi kichik korxonada birinchi kichik korxonaga qaraganda 3 marta koʻp, uchinchi kichik korxonada esa ikkinchisidagidan 2 marta kam mahsulot tayyorlandi. Har bir kichik korxonada nechtadan mahsulot tayyorlangan?
- **104.** 1) Teng yonli uchburchakning perimetri 25 sm ga teng. Agar uning yon tomoni asosidan 5 sm ortiq boʻlsa, uchburchak tomonlari uzunliklarini toping.
 - 2) Teng yonli uchburchakda asos yon tomonning $\frac{3}{4}$ qismini tashkil etadi. Agar uchburchakning perimetri 22 sm ga teng boʻlsa, uning tomonlari uzunliklarini toping.
- 105. 1) Eni 200 m boʻlgan toʻgʻri toʻrtburchak shaklidagi maydonning chegarasi boʻylab ariq qazildi. Ariqning uzunligi 1 km. Maydonning boʻyini toping.
 - 2) Boʻyi enidan 2 marta uzun boʻlgan toʻgʻri toʻrtburchak shaklidagi maydonni uzunligi 120 m boʻlgan panjara bilan oʻrashdi. Maydonning boʻyi va enini toping.
- **106.** Yigʻindisi 81 ga teng boʻlgan uchta ketma-ket toq sonni toping.

- 107. Toʻrtta ketma-ket juft son berilgan. Agar chetki sonlar yigʻindisining ikkilanganidan oʻrtadagi sonlar musbat ayirmasining uchlangani ayirilsa, 22 hosil boʻladi. Shu sonlarni toping.
- 108. 1) Yangi moslamani ishga tushirgach, ustaning moʻljallangan ishni bajarishga ketadigan vaqti 20 % ga kamaydi. Uning mehnat unumdorligi necha foizga oshgan?
 - 2) Fabrikaga avtomat oʻrnatildi. U bir soatda ishchiga qaraganda 8 ta ortiq mahsulot ishlab chiqaradi. 2 soatdan keyin avtomat ishchining 6 soatlik rejasini bajardi. Avtomat bir soatda nechta mahsulot ishlab chiqaradi?
 - 3) Ustaning mehnat unumdorligi 20 % ga ortsa, uning ish rejasini bajarishga ketadigan vaqti necha foizga qisqaradi?
- 109. Uzunligi 27 m boʻlgan mis simni massasi va koʻndalang kesimi mis simnikidek boʻlgan alumin sim bilan almashtirishmoqchi. Nima deb oʻylaysiz, alumin simning uzunligi necha metr boʻlarkin?
- 110. Bir nechta do'kon olma solingan 175 ta yashikni teng bo'lib olishmoqchi edi. Ammo 2 ta do'kon olmalarni olmasligini bildirdi. Natijada, qolgan har bir do'konga mo'ljaldagidan 10 yashik olma ortiqcha berildi. Do'konlar nechta ekan?
- 111. 1) Idishda qanchadir litr suv bor. Agar idishga 3 l suv quyilsa, idishning yarmi toʻladi. Agar 3 l suv toʻkib tashlansa, qolgan suv idishning $\frac{1}{8}$ qismini egallaydi. Dastlab idishda necha litr suv boʻlgan?
 - 2) Idishning ichidagi suv bilan birgalikdagi massasi 12 kg ga teng. Idishdagi suvning $\frac{3}{5}$ qismi gullarga quyilgach, idishning massasi ichidagi suv massasidan 2 marta kamligi aniqlandi. Idishning massasi necha kilogramm ekan?
- 112. 1) Neft omborida 6340 t benzin bor edi. Ikkinchi kuni ombor birinchi kundagidan 423 t koʻp, uchinchi kuni esa

ikkinchi kundagidan 204 t kam benzin tarqatdi. Shundan soʻng omborda 3196 t benzin qoldi. Ombor birinchi kuni necha tonna benzin tarqatgan?

- 2) Do'konda uch kunda 110 kg yog' sotildi. Ikkinchi kuni birinchi kundagining 37,5% qismicha, uchinchi kuni esa dastlabki ikki kunda qancha yog' sotilgan bo'lsa, shuncha sotildi. Do'konda birinchi kuni necha kilogramm yog' sotilgan?
- 113. 1) Usta va oʻgʻli buyurtmani 10 kunda bajarishlari kerak edi. Ular yangi moslamani ishlatib, har kuni rejadan tashqari 27 ta mahsulot tayyorlab, 7 kunda topshiriqni bajaribgina qolmasdan, balki ortiqcha yana 54 ta mahsulot tayyorlashdi. Usta va oʻgʻli bir kunda nechta mahsulot tayyorlashgan?
 - 2) Zavod mashina ishlab chiqarish boʻyicha buyurtmani 15 kunda bajarishi kerak edi. Zavod yangi texnologiyani joriy etib, har kuni rejadan tashqari 2 ta ortiq mashina ishlab chiqarib, muddatga 2 kun qolganda faqat rejani bajaribgina qolmasdan, rejadan ortiq yana 6 ta mashina ishlab chiqardi. Zavod 15 kunda reja boʻyicha nechta mashina ishlab chiqarishi kerak edi?

O'zingizni tekshirib ko'ring!

- 1. 1; 0; -4 sonlari ichida 3(x-7)+4=7x-1 tenglamaning ildizi bormi?
- 2. Tenglamani yeching:
 - 1) 2x-3(x-1)=4+2(x-1);
 - 2) $\frac{x}{3} + \frac{x+1}{4} = 2$.
- **3.** Sotuvchi molining 20 % ini 40 % foyda bilan sotdi. Jami sotuvdan 32 % foyda koʻrish uchun u qolgan molini necha foiz foyda bilan sotishi kerak?

II bobga doir mashqlar

- 114. 1) 1 kg i 200 soʻmdan olingan uzumning 3 kg idan 1 kg sharbat olinib, 720 soʻmga sotildi. Uzumning narxi 50 soʻmga arzonlashdi. Tijoratchi avvalgi foydani saqlab qolmoqchi. Sharbatning yangi narxi dastlabkisidan necha soʻmga arzon qilinishi kerak?
 - 2) 20 % li sharbat hosil qilmoqchisiz. Ayting-chi, necha litr qaynagan suvga 200 gramm shakar qoʻshasiz?
- 115. 1) Idishda dastlab ma'lum miqdor suv bor edi. Agar idishga a litr suv quyilsa, idishning $\frac{1}{8}$ qismi to'ladi. Agar idishdagi dastlabki suvdan a litr olib tashlansa, idishning $\frac{3}{20}$ qismi to'la bo'ladi. Dastlab idishning qancha qismi to'la bo'lgan?
 - 2) Idishning $\frac{1}{5}$ qismi boʻsh. Ahmad idishni toʻldirmoqchi. U idishdagi suvning qancha qismi qadar suv quysa, idish toʻladi? Unga yordam bering.
- 116. Yerning birinchi ikkita sun'iy yoʻldoshi massasi 592,4 kg ni tashkil qildi. Birinchi sun'iy yoʻldosh uchinchisidan 1243,4 kg yengil, ikkinchisi esa 818,2 kg yengil. Yerning birinchi uchta sun'iy yoʻldoshining har birining massasini toping.
- 117. Qayiq daryo oqimi boʻyicha 2,4 soat va oqimga qarshi 3,2 soat suzdi. Qayiqning oqim boʻyicha bosib oʻtgan yoʻli oqimga qarshi bosib oʻtgan yoʻlidan 13,2 km ortiq boʻldi. Agar daryo oqimining tezligi 3,5 km/soat boʻlsa, qayiqning turgʻun suvdagi tezligini toping.
- 118. Boʻston va Guliston qishloqlari orasidagi masofa 72 km. Bu qishloqlardan ikkita sayyoh bir vaqtda yoʻlga chiqdi. Birining tezligi soatiga *v* kilometr, ikkinchisiniki esa soatiga *u* kilometr. 2 soatdan soʻng ular orasidagi masofa necha kilometr boʻladi? Hamma hollarni qarang va tahlil qiling.

49

Xodani 3 boʻlakka arralash uchun 12 minut kerak. Shu xodani 4 boʻlakka arralash uchun necha minut kerak boʻladi?

- 119. Idishning $\frac{1}{3}$ qismi suv bilan to'la. Bu suvning $\frac{1}{4}$ qismi ishlatilgandan keyin unga 45 l suv solinsa, idishning $\frac{1}{8}$ qismi bo'sh bo'ladi. Idishga jami necha litr suv ketadi?
- 120. Sinovda 60 ta savol berildi, har bir toʻgʻri javob 5 ballga baholandi. 4 ta notoʻgʻri javob uchun jarima sifatida bitta toʻgʻri javob bekor qilinadi. Bu sinovda hamma savollarni belgilagan bir oʻquvchi 225 ball olgan boʻlsa, u nechta savolga toʻgʻri javob bergan?

II bobga doir sinov mashqlari — testlar

- 1. $\frac{5x-3}{8} = \frac{x}{2} + 3 + \frac{11-3x}{4}$ tenglamaning ildizi x_0 bo'lsa, $x_0^2 + 1$ ifodaning son qiymatini toping. A) 50; B) 10; C) 5; D) 37.
- 2. $\frac{2x+1}{3} + 2 = \frac{3x-2}{2} + \frac{x+1}{3}$ tenglamaning ildizi x_0 boʻlsa, $18: x_0$ ifodani hisoblang: A) 6; B) 7; C) -7; D) $46\frac{2}{7}$.
- 3. (x+3):(x-2)=5:3 tenglamaning ildizi x_0 bo'lsa, $2x_0+61$ ifodaning son qiymatini toping. A) -80; B) 70; C) 80; D) 81.
- **4.** 4:(2x+5)=2:(3x-2) tenglamaning ildizi x_0 boʻlsa, $4x_0+11$ ifodaning son qiymatini toping. A) -18; B) -20; C) 19; D) 20.
- 5. $0.8 \cdot (1.5x 2) 0.4x = 0.3 \cdot (6x 5) 2.6$ tenglamaning ildizi x_0 boʻlsa, $x_0^2 0.5 x_0$ ifodaning son qiymatini toping. A) 5; B) 1,25; C) 6,25; D) -5.

- 6. Uchta javonda hammasi bo'lib 385 ta kitob bor. Birinchi iavonda ikkinchisiga qaraganda 8 ta koʻp, ammo uchinchi javondagidan 9 ta kam kitob bor. Har bir javonda nechtadan kitob bor?
 - A) 128; 120; 137; B) 127; 119; 139; C) 127: 122: 136: D) 126: 134: 125.
- 7. Teng yonli uchburchakning perimetri 51 sm ga teng. Asos yon tomondan 6 sm uzun. Shu uchburchak yon tomonining asosiga nisbatini toping.
 - C) 2:3: D) 10:7. A) 7:5: B) 5:7:
- Teng yonli uchburchakning perimetri 42 sm ga teng. Yon tomon asosning $\frac{2}{3}$ qismini tashkil qiladi. Shu uchburchakning asosi von tomonidan necha santimetr uzun?
 - B) 6.5 sm: C) 6 sm: A) 7,5 sm. D) 7 sm.
- 9. Usta buyurtmani 8 kunda bajarishi kerak edi. U har kuni rejadan tashqari 6 ta mahsulot tayyorlab, buyurtmani 5 kunda bajaribgina qolmasdan, balki ortiqcha yana 12 ta mahsulot tayyorladi. Usta reja bo'yicha bir kunda nechta mahsulot tayyorlashi kerak edi?
 - C) 5; B) 4; D) 7. A) 6;

Tenglamani yeching (10-11):

- **10.** 8(x+2)-5x=-2(x+4,5).
- A) -5; B) 5; C) 6; D) -4.5.
- 11. $6 \cdot (2,3x-1) 3,5x + 0,7x = 0,5(x-14)$.
- A) $-\frac{2}{21}$; B) 10,5; C) $\frac{2}{21}$; D) 7.
- 12. Uchburchakning bir tomoni ikkinchi tomonidan 3 sm uzun, uchinchi tomonidan esa 5 sm qisqa. Agar uchburchakning perimetri 41 sm bo'lsa, uning eng uzun tomoni eng qisqa tomonidan necha marta uzun?
 - B) 1,5; C) 1,3; D) 1,8. A) 2:

- 13. Birinchi toʻpda 75 m, ikkinchi toʻpda 120 m atlas bor edi. Ikkinchi toʻpdan birinchidan sotilganiga qaraganda 3 marta koʻp atlas sotildi. Natijada birinchi toʻpda ikkinchisiga qaraganda 2 marta koʻp atlas qoldi. Har bir toʻpdan necha metrdan atlas sotilgan?
 - A) 24 m; 72 m; B) 30 m; 90 m; C) 15 m; 45 sm;
 - D) 33 m: 99 m.
- **14.** Tenglamani veching:
 - 3(x+2)-2(x+3)=7-5(x+1). A) $-\frac{1}{3}$; B) $\frac{1}{3}$; C) -1; D) 2.

Tarixiy ma'lumotlar

Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy "Al-jabr val-muqobala hisobi haqida qisqacha kitob" asarida kiritilgan "al-jabr", "val-muqobala" qoidalarini biz 7- § da tenglamaning asosiv xossalari sifatida bayon qildik.

Algebrada uch xil sonlar bilan ish koʻriladi, deydi al-Xorazmiy. Ular:

- ildiz yoki narsa (tenglamadagi noma'lum son x);
- kvadrat (mol) (noma'lumning kvadrati x^2);
- oddiy son (bunda natural son nazarda tutiladi).

Xorazmiy shu uch xil miqdorlar orasidagi bogʻlanishlarni tahlil qiladi va quyidagi tenglamalarni yechish usullarini koʻrsatadi:

- 1) $cx^2 = bx$ kvadratlar ildizlarga teng;
- 2) $cx^2 = a$ kvadratlar sonlarga teng:
- 3) bx = a ildizlar songa teng;
- 4) $cx^2 + bx = a$ kvadratlar va ildizlar sonlarga teng;
- 5) $cx^2 + a = bx$ kvadratlar va son ildizlarga teng;
- 6) $bx + a = cx^2$ ildizlar va son kvadratlarga teng.

Biz 7- sinfda faqat chiziqli tenglamalarni o'rganamiz [3) banddagi bx = a tenglama]. Qolganlari 8-sinfda o'rganiladi. Har qanday chiziqli yoki kvadrat tenglama "al-jabr", "valmuqobala" almashtirishlari natijasida yuqoridagi 6 ta tenglamaning biriga keltirilishi mumkin.

Teng sonlarni qoʻshishni koʻpaytirish bilan almashtirish mumkin:

$$\underbrace{3+3+3+3+3}_{5 \text{ marta}} = 3 \cdot 5$$

$$\underbrace{a+a+a+a+\ldots+a}_{n \text{ marta}} = a \cdot n$$

Bir xil sonlarning koʻpaytmasini ham koʻp hollarda ixchamroq yozuv bilan almashtirish maqsadga muvofiq boʻladi. Tomonining uzunligi 5 birlikka teng kvadratni qaraylik (6- rasm). U $5 \cdot 5 = 25$ ta birlik kvadratdan iborat. Tomonining uzunligi 5 birlikka teng kub (7- rasm) esa $5 \cdot 5 \cdot 5 = 125$ ta birlik kubni oʻz ichiga oladi.

Sizga ma'lumki, $5 \cdot 5$ ko'paytma 5^2 (o'qilishi: "beshning kvadrati"); $5 \cdot 5 \cdot 5$ ko'paytma esa 5^3 (o'qilishi: "beshning kubi") kabi belgilanadi:

$$5 \cdot 5 = 5^2$$
, $5 \cdot 5 \cdot 5 = 5^3$.

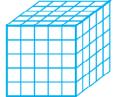
Xuddi shu kabi, koʻpaytuvchilari bir xil sonlardan iborat koʻpaytmani yangi amal — darajaga koʻtarish amali bilan almashtirish mumkin:

$$\underbrace{\frac{3 \cdot 3 \cdot 3 \cdot 3 \cdot 3}{5 \text{ marta}}}_{5 \text{ marta}} = 3^{5}, \qquad \underbrace{\frac{\frac{1}{7} \cdot \frac{1}{7} \cdot \frac{1}{7} \cdot \dots \cdot \frac{1}{7}}_{9 \text{ marta}}}_{\text{marta}} = \left(\frac{1}{7}\right)^{9},$$

Umuman, n ta teng koʻpaytuvchining koʻpaytmasini belgilash uchun a^n yozuvidan foydalaniladi:

$$\underbrace{a \cdot a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a}_{n \text{ marta}} = a^{n}.$$

7- rasm.

6- rasm.

U bunday o'qiladi: "a sonning n ko'rsatkichli darajasi". Odatda, qisqacha qilib: "a ning n- darajasi" deb aytiladi.

a sonning n natural koʻrsatkichli darajasi deb, har biri a ga teng boʻlgan n ta koʻpaytuvchining koʻpaytmasiga aytiladi:

$$a^n = \underbrace{a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a}_{n \text{ marta}}$$

a son (takrorlanuvchi koʻpaytuvchi) darajaning asosi, n son (koʻpaytuvchi necha marta takrorlanishini koʻrsatuvchi son) daraja koʻrsatkichi deyiladi.

Masalan,

$$3^4 = 3 \cdot 3 \cdot 3 \cdot 3 = 81$$

bu yerda 3 — darajaning asosi, 4 — daraja koʻrsatkichi, 81 esa 3⁴— darajaning qiymati.

Xususan, sonning birinchi darajasi deb, shu sonning oʻziga aytiladi:

$$a^1 = a$$
.

Masalan,
$$5^1 = 5$$
, $25^1 = 25$, $\left(\frac{1}{7}\right)^1 = \frac{1}{7}$.

Darajaning asosi istalgan son boʻlishi mumkinligini aytib oʻtamiz, masalan,

$$2^{5} = 2 \cdot 2 \cdot 2 \cdot 2 \cdot 2 = 32; \qquad \left(\frac{2}{5}\right)^{3} = \frac{2}{5} \cdot \frac{2}{5} \cdot \frac{2}{5} = \frac{8}{125};$$

$$(-2)^{5} = (-2) \cdot (-2) \cdot (-2) \cdot (-2) \cdot (-2) = -32;$$

$$\left(-\frac{2}{3}\right)^{4} = \left(-\frac{2}{3}\right) \cdot \left(-\frac{2}{3}\right) \cdot \left(-\frac{2}{3}\right) \cdot \left(-\frac{2}{3}\right) = \frac{16}{81};$$

$$0, 2^{3} = 0, 2 \cdot 0, 2 \cdot 0, 2 = 0, 008;$$

$$(-1)^{6} = (-1) \cdot (-1) \cdot (-1) \cdot (-1) \cdot (-1) \cdot (-1) = 1;$$

$$0^{3} = 0 \cdot 0 \cdot 0 = 0; \quad 10^{4} = 10 \cdot 10 \cdot 10 \cdot 10 = 10 \cdot 000.$$

Darajaga ko'tarish amali – uchinchi bosqich amal. Agar ifodada qavslar bo'lmasa, u holda avval uchinchi bosqich amallar, keyin ikkinchi bosqich amallar (koʻpaytirish va boʻlish), va nihoyat, birinchi bosqich amallar (qo'shish va ayirish) bajarilishini eslatib o'tamiz.

Masala. Hisoblang: $7 \cdot 2^4 - 5 \cdot 3^2$.

$$7 \cdot 2^4 - 5 \cdot 3^2 = 7 \cdot 16 - 5 \cdot 9 = 112 - 45 = 67$$
.

Sonlarni daraja yordamida yozishdan juda koʻp hollarda, masalan, natural sonlarni xona qo'shiluvchilari yig'indisi shaklida yozish uchun foydalaniladi:

$$\triangle$$
 3245 = 3·1000 + 2·100 + 4·10 + 5 = 3·10³ + 2·10² + 4·10 + 5. \triangle

Katta sonlarni yozish uchun koʻpincha 10 sonining darajalari qoʻllaniladi. Masalan, Yerdan Quyoshgacha boʻlgan masofa taxminan 150 mln km ga teng bo'lib, uni 1,5·108 km shaklida yoziladi: Yer sharining radiusi taqriban 6,37 mln. m ga teng, u 6,37·106 m kabi yoziladi; Yerdan eng yaqin yulduz (Sentavrning α si)gacha boʻlgan masofani 4·10¹³ km shaklida yoziladi.

10 dan katta bo'lgan har bir sonni $a \cdot 10^n$ shaklida yozish mumkin, bunda $1 \le a \le 10$ va n — natural son. Bunday yozuv sonning standart shakli deyiladi.

Masalan,

$$4578 = 4,578 \cdot 10^3$$
, $45,78 = 4,578 \cdot 10$, $103000 = 1,03 \cdot 10^5$.

Fizika va kimyo fanlarini o'rganishda, mikrokalkulatorda hisoblashlarda va boshqa koʻp hollarda sonning standart shakldagi yozuvidan foydalaniladi.

Mashqlar

Yigʻindini koʻpaytma shaklida yozing (121—122):

3)
$$c+c+c$$
;

$$2)$$
 $6+6+6+6$;

4)
$$a+a+a+a+a$$
.

122. 1)
$$2m + 2m + 2m$$
;

5)
$$\frac{3+3+...+3}{21 \text{ marta}}$$
;

2)
$$17ab + 17ab + 17ab$$
;

6)
$$\frac{5+5+...+5}{17 \text{ marta}}$$
;

3)
$$(c-2d)+(c-2d)$$
;

7)
$$\underbrace{m+m+\ldots+m}_{n \text{ marta}}$$
;

4)
$$(3b-a)+(3b-a)+(3b-a)$$
:

2) 4.4.4.4.21:

8)
$$\underbrace{b+b+...+b}_{k \text{ marta}}$$
.

4) 6.6.7.7.3.3.3.

Koʻpaytmani daraja shaklida yozing (123-125):

123. 1)
$$2 \cdot 2 \cdot 2 \cdot 2 \cdot 2$$
; 2) $\frac{1}{3} \cdot \frac{1}{3} \cdot \frac{1}{3} \cdot \frac{1}{3} \cdot \frac{1}{3}$; 3) $\left(\frac{3}{4}\right) \cdot \left(\frac{3}{4}\right) \cdot \left(\frac{3}{4}\right$

124. 1)
$$x \cdot x \cdot x \cdot x \cdot x$$
; 3) $(2a) \cdot (2a) \cdot (2a)$; 2) $m \cdot m \cdot m \cdot m$; 4) $(-3b) \cdot (-3b) \cdot (-3b) \cdot (-3b)$.

125. 1)
$$(x-y) \cdot (x-y)$$
; 3) $\frac{3x}{2} \cdot \frac{3x}{2}$;
2) $(a+b) \cdot (a+b)$; 4) $\frac{m}{n} \cdot \frac{m}{n} \cdot \frac{m}{n} \cdot \frac{m}{n} \cdot \frac{m}{n}$

Koʻpaytmaning daraja shaklidagi yozuvidan foydalanib, ifodani soddalashtiring (126—128):

3)
$$0,3 \cdot 0,3 \cdot \frac{1}{7} \cdot \frac{1}{7} \cdot \frac{1}{7} \cdot \frac{1}{7};$$
 4) $\frac{2}{3} \cdot \frac{2}{3} \cdot \frac{2}{3} \cdot 2,3 \cdot 2,3.$

128. 1)
$$9 \cdot 9 \cdot a \cdot a \cdot a$$
; 3) $\frac{x}{y} \cdot \frac{x}{y} \cdot \frac{x}{y} (x - y) \cdot (x - y)$;
2) $x \cdot x \cdot x \cdot x \cdot 3 \cdot 3$; 4) $\frac{a}{b} \cdot \frac{a}{b} \cdot (8a - b) \cdot (8a - b) \cdot (8a - b)$.

Ifodani soddalashtiring (129-130):

129. 1)
$$p \cdot p \cdot p \cdot p + q \cdot q$$
; 3) $a \cdot a + a \cdot a + a \cdot a$; 2) $a \cdot a + b \cdot b \cdot b \cdot b$; 4) $x \cdot x \cdot x + x \cdot x \cdot x$.

130. 1)
$$\underbrace{c \cdot c + c \cdot c + \dots + c \cdot c}_{k \text{ marta}};$$

3)
$$\underbrace{a \cdot a \cdot \dots \cdot a}_{n \text{ marta}} + \underbrace{b \cdot b \cdot \dots \cdot b}_{m \text{ marta}};$$

2)
$$\underbrace{a \cdot a \cdot a + a \cdot a \cdot a + \dots + a \cdot a \cdot a}_{n \text{ marta}};$$
 4) $\underbrace{5 \cdot 5 \cdot \dots \cdot 5}_{k \text{ marta}} + \underbrace{a \cdot a \cdot \dots \cdot a}_{17 \text{ marta}}.$

4)
$$5 \cdot 5 \cdot \dots \cdot 5 + \underline{a \cdot a \cdot \dots \cdot a}$$
.

- 131. Ifodani oʻqing, darajaning asosini, daraja koʻrsatkichini ayting:
 - 3) $\left(-\frac{2}{9}\right)^{41}$; 5) $(4m+n)^{15}$; 1) 3²; 2) $\left(1\frac{3}{8}\right)^3$; 4) $(-1,2)^{39}$; 6) $\left(\frac{2a}{3b}\right)^7$.

Hisoblang (132-139):

133. 1)
$$1^5$$
; 2) $(-1)^7$; 3) 0^{15} ; 4) 0^5 .

134. 1)
$$\left(\frac{2}{3}\right)^3$$
; 2) $\left(\frac{3}{5}\right)^2$; 3) $\left(1\frac{2}{7}\right)^2$; 4) $\left(2\frac{1}{3}\right)^3$.

135. 1)
$$(2,5)^2$$
; 2) $(1,7)^2$; 3) $(-0,2)^3$; 4) $(-0,2)^4$.

136. 1)
$$(-5)^3$$
; 2) -5^3 ; 3) $\left(-2\frac{1}{4}\right)^2$; 4) $-\left(2\frac{1}{4}\right)^2$.

137. 1)
$$\frac{(-0,2)^4}{(0,1)^5}$$
; 2) $\frac{(0,3)^3}{(-0,1)^4}$; 3) $\frac{(3,2)^2}{(1,6)^2}$; 4) $\frac{(2,6)^2}{(1,3)^2}$.

138. 1)
$$2 \cdot (-3)^2$$
; | 2) $-5 \cdot (-2)^3$; | 3) $-\frac{1}{2} \cdot (-4)^2$; | 4) $-\frac{2}{3} \cdot (-3)^2$.

139. 1)
$$(-5)^2 \cdot \left(-\frac{3}{5}\right)$$
; 2) $(-3)^3 \cdot \left(-\frac{2}{3}\right)$; 3) $-(-3)^2 \cdot 2^3$; 4) $-(-3)^2 \cdot (-2)^3$.

140.
$$-x^2$$
; $(-x)^2$; $(-x)^3$ ifodaning qiymatini $x = 1\frac{1}{2}$; -5 da toping.

141. x^2 ifodaning qiymatini x ning jadvalda keltirilgan qiymatlari uchun hisoblang:

	x	0	1	-1	2	-2	3	-3	4	-4	5	-5	6	-6
Г	x^2													

142. x^3 ifodaning qiymatini x ning jadvalda koʻrsatilgan qiymatlari uchun hisoblang:

х	0	1	-1	2	-2	3	-3	4	-4	5	-5	6	-6
x^3													

- 143. Quyidagi da'volarning qaysi biri to'g'ri, qaysi biri noto'g'ri? Sababini tushuntiring. Da'vo noto'g'ri deb aytsangiz, uni rad etuvchi misol toping.
 - 1) ikkita sonning kvadratlari teng bo'lsa, bu sonlarning o'zlari ham teng;
 - 2) ikkita sonning kublari teng bo'lsa, bu sonlarning o'z-lari ham teng;
 - 3) agar manfiy songa uning kvadrati qoʻshilsa, musbat son hosil boʻladi;
 - 4) agar manfiy sondan uning kvadrati ayirilsa, manfiy son hosil boʻladi;
 - 5) agar musbat sondan uning kvadrati ayirilsa, musbat son hosil boʻladi.

Quyidagi da'volarning qaysi biri toʻgʻri, qaysi biri no toʻgʻri? Sababini tushuntiring. Mos misollar tuzing (144–145):

- **144.** 1) natural sonning kvadrati ixtiyoriy raqam bilan tugashi mumkin;
 - 2) natural sonning kubi ixtiyoriy raqam bilan tugashi mumkin.
- **145.** 1) natural sonning toʻrtinchi darajasi faqat 0; 1; 5; 6 raqamlaridan biri bilan tugashi mumkin.
 - 2) natural sonning beshinchi darajasi shu son qaysi raqam bilan tugagan boʻlsa, oʻsha raqam bilan tugaydi.

Natural koʻrsatkichli darajaning xossalari

Darajaga koʻtarish bir nechta muhim xossalarga ega.

1-xossa.

$$a^m \cdot a^n = a^{m+n}$$
.

Bir xil asosli darajalarni koʻpaytirishda asos oʻzgarmasdan goladi, daraja koʻrsatkichlari esa qoʻshiladi.

O Natural koʻrsatkichli darajaning ta'rifiga koʻra

$$2^{2} \cdot 2^{3} = \underbrace{(2 \cdot 2)}_{2 \text{ marta}} \cdot \underbrace{(2 \cdot 2 \cdot 2)}_{3 \text{ marta}} = \begin{bmatrix} a^{m} \cdot a^{n} = \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{m \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} = \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} = \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} = \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} = \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} = \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} = \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} = \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} = \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} = \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} = \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} = \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} = \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} = \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} = \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} = \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} = \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} = \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} = \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} = \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot a \cdot a \cdot a)}_{n \text{ marta}} = \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot a \cdot a \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot a \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot a \cdot a)}_{n \text{ marta}} = \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot a \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot a)}_{n \text{ marta}} \times \underbrace{(a \cdot a \cdot a \cdot a)}_{n \text{ mart$$

ko'paytirishning guruhlash qonuniga ko'ra

$$=\underbrace{2\cdot 2\cdot 2\cdot 2\cdot 2}_{\text{5 marta}} = \underbrace{a\cdot a\cdot a\cdot ...\cdot a}_{(m+n) \text{ marta}} =$$

natural koʻrsatkichli darajaning ta'rifiga koʻra

$$= 2^5.$$
 $= a^{m+n}.$

Shunday qilib,

$$2^2 \cdot 2^3 = 2^{2+3}$$

$$2^2 \cdot 2^3 = 2^{2+3}. \qquad a^m \cdot a^n = a^{m+n}. \bullet$$

2-xossa.

$$a^{m}: a^{n} = a^{m-n}, m > n, a \neq 0.$$

Bir xil asosli darajalarni boʻlishda asos oʻzgarmasdan qoladi, daraja koʻrsatkichlari esa ayiriladi.

Shartga koʻra

$$5 > 3. \qquad m > n, \ a \neq 0.$$

Darajaning birinchi xossasiga koʻra

$$2^{5-3} \cdot 2^3 = 2^5. \qquad | \qquad a^{m-n} \cdot a^n = a^m$$

Shuning uchun

$$2^{5-3}=2^5:2^3.$$
 $a^{m-n}=a^m:a^n$

Shunday qilib,

$$2^5: 2^3 = 2^{5-3}.$$
 $a^m: a^n = a^{m-n}, m > n, a \neq 0.$

 $\frac{a^n}{a^n} = 1$, $a \neq 0$ ekanligini ta'kidlaymiz.

$$(a^m)^n = a^{mn}.$$

Darajani darajaga koʻtarishda asos oʻzgarmasdan qoladi, daraja koʻrsatkichlar esa oʻzaro koʻpaytiriladi.

O Natural koʻrsatkichli darajaning ta'rifiga koʻra

$$(2^3)^2 = 2^3 \cdot 2^3 = \qquad (a^m)^n = \underbrace{a^m \cdot a^m \cdot a^m \cdot a^m \cdot \dots \cdot a^m}_{n \text{ marta}} =$$

darajaning birinchi xossasiga koʻra

$$= 2^{3+3} =$$
 $= a^{m+m+...+m} = a^{m+m+...+m}$

koʻpaytirishning ta'rifiga koʻra $= 2^{3 \cdot 2}. \qquad = a^{mn}.$ Shunday qilib,

$$= 2^{3 \cdot 2}.$$

Shunday qilib,

$$(2^3)^2 = 2^{3+2}. (a^m)^n = a^{mn}. \bullet$$

$$(ab)^n = a^n b^n.$$

Koʻpaytmani darajaga koʻtarishda har bir koʻpaytuvchi shu darajaga koʻtariladi.

$$(2 \cdot 3)^3 = \underbrace{(2 \cdot 3) \cdot (2 \cdot 3) \cdot (2 \cdot 3)}_{3 \text{ marta}} = \underbrace{(ab)^n = \underbrace{(ab)(ab)...(ab)}_{n \text{ marta}} = \underbrace{(ab)^n = \underbrace{(ab)(ab)(ab)...(ab)}_{n \text{ marta}} = \underbrace{(ab)(ab)(ab)(ab)...(ab)}_{n \text{ marta}} = \underbrace{(ab)$$

koʻpaytirishning guruhlash va oʻrin almashtirish qonuniga koʻra

$$=\underbrace{(2\cdot 2\cdot 2)\cdot (3\cdot 3\cdot 3)}_{\text{3 marta}} = \underbrace{(a\cdot a\cdot ...\cdot a)}_{\text{n marta}}\underbrace{(b\cdot b\cdot ...\cdot b)}_{\text{n marta}} =$$

natural koʻrsatkichli darajaning ta'rifiga koʻra

$$= 2^3 \cdot 3^3.$$

$$= a^n \cdot b^n$$

Shunday qilib,

$$(2 \cdot 3)^3 = 2^3 \cdot 3^3.$$
 $(ab)^n = a^n b^n.$

5-xossa.

$$\left(\frac{a}{b}\right)^n = \frac{a^n}{b^n}; \ b \neq 0$$

Kasrni darajaga koʻtarishda uning surat va maxraji xuddi shu darajaga koʻtariladi.

O Natural koʻrsatkichli darajaning ta'rifiga koʻra

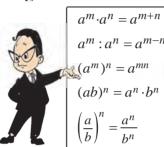
$$\left(\frac{2}{3}\right)^3 = \underbrace{\left(\frac{2}{3} \cdot \frac{2}{3} \cdot \frac{2}{3}\right)}_{3 \text{ marta}} =$$

$$\left(\frac{2}{3}\right)^{3} = \left(\frac{2}{3} \cdot \frac{2}{3} \cdot \frac{2}{3}\right) = \left(\frac{a}{b}\right)^{n} = \left(\frac{a}{b} \cdot \frac{a}{b} \cdot \frac{a}{b}\right) = \frac{a}{b}$$
3 marta

kasrlarni ko'paytirish qoidasiga ko'ra

$$= \underbrace{\frac{2 \cdot 2 \cdot 2}{3 \cdot 3 \cdot 3}}_{3 \text{ marta}} =$$

$$= \underbrace{\frac{2 \cdot 2 \cdot 2}{3 \cdot 3 \cdot 3}}_{3 \text{ marta}} = \underbrace{\begin{bmatrix} n \text{ marta} \\ \underline{a \cdot a \dots \cdot a} \\ \underline{b \cdot b \dots \cdot b} \\ n \text{ marta} \end{bmatrix}}_{n \text{ marta}} =$$

natural koʻrsatkichli darajaning ta'rifiga koʻra

$$=\frac{2^3}{3^3}$$
.

$$=\frac{a^n}{b^n}$$

Shunday qilib,

$$\left(\frac{2}{3}\right)^3 = \frac{2^3}{3^3}$$
.

$$\left(\frac{2}{3}\right)^3 = \frac{2^3}{3^3} . \qquad \left(\frac{a}{b}\right)^n = \frac{a^n}{b^n}, \ b \neq 0 . \bullet$$

1- masala. Hisoblang: $\frac{11^7 \cdot 7^3 \cdot 3^4}{11^6 \cdot 7 \cdot 3^4}$.

$$\triangle \frac{11^7 \cdot 7^3 \cdot 3^4}{11^6 \cdot 7 \cdot 3^4} = 11^{7-6} \cdot 7^{3-1} \cdot 1 = 11 \cdot 49 = 539. \triangle$$

2- masala. Yorugʻlikning tarqalish tezligi 3·108 m/s ga yaqin, Yerdan Quyoshgacha bo'lgan o'rtacha masofa 1,5 · 10¹¹ m. Yorug'lik nuri Quyoshdan Yergacha bo'lgan masofani qancha vaqtda bosib o'tadi?

 \triangle Tekis harakatda bosib oʻtilgan yoʻlning s = vt formulasiga asosan:

$$1.5 \cdot 10^{11} = 3 \cdot 10^8 \cdot t$$

bu yerdan $t = \frac{1.5 \cdot 10^{11}}{3.10^8} = 0.5 \cdot 10^3 = 500$ (s).

Javob: 500 s = 8 min 20 s.

Koʻpaytmani daraja shaklida yozing (146—152):

146. 1)
$$3^5 \cdot 3^4$$
; 2) $7^2 \cdot 7^4$; 3) $6^3 \cdot 6$; 4) $5 \cdot 5^5$.

2)
$$7^2 \cdot 7^4$$
;

3)
$$6^3 \cdot 6$$

4)
$$5 \cdot 5^5$$
.

147. 1)
$$c^3 c^2$$
;

2)
$$a^3 a^4$$
;

147. 1)
$$c^3 c^2$$
; 2) $a^3 a^4$; 3) $\left(\frac{1}{2}a\right)^7 \left(\frac{1}{2}a\right)$; 4) $(3b)(3b)^6$.

4)
$$(3b)(3b)^6$$

148. 1)
$$(-2)^2 \cdot (-2)^3$$
;

1)
$$(-2)^2 \cdot (-2)^3$$
; 3) $(-0,5)^4 \cdot (-0,5)^2$;
2) $(-3)^2 \cdot (-3)^2$; 4) $(-1,2)^3 \cdot (-1,2)^4$.

149. 1)
$$2^3 \cdot 2^2 \cdot 2^4$$
; 2) $3^2 \cdot 3^5 \cdot 3^3$;

3)
$$(-5)^6 \cdot (-5)^3 \cdot (-5)^4$$
;
4) $(-6)^3 \cdot (-6)^2 \cdot (-6)^7$.

2)
$$3^2 \cdot 3^5 \cdot 3^3$$
;

150. 1)
$$(1,3)^2 \cdot (1,3) \cdot (1,3)^5$$
; 3) $y^4 y^3 y^7$;

2)
$$\left(\frac{2}{3}\right) \cdot \left(\frac{2}{3}\right)^3 \cdot \left(\frac{2}{3}\right)^4$$
;

151. 1)
$$(-2,5a)^3(-2,5a)^8$$
;

3)
$$(x-a)^7(x-a)^{10}$$
;

2)
$$\left(-\frac{5x}{6}\right)^5 \left(-\frac{5x}{6}\right)^7$$

4)
$$(n+m)^{15}(n+m)^5$$
.

152. 1)
$$4^4 \cdot 4^5$$
; 3) $c^{28} c^n$;

2)
$$3^8 \cdot 3^n$$
;

3)
$$c^{28} c^n$$
;

4)
$$a^n a^{13}(n - \text{natural son})$$
.

1)
$$3^4$$
; 2) $\left(\frac{5}{9}\right)^5$; 3) y^3 ; 4) c^{10} ; 5) $(-x)^{17}$; 6) $(-11b)^{43}$.

Sonlarni asosi 2 boʻlgan daraja shaklida yozing (154—157):

156. 1)
$$2 \cdot 2^6$$
; 2) $2^4 \cdot 2^3 \cdot 2^7$; 3) $8 \cdot 2^7$; 4) $16 \cdot 2^5$.

$$3) 2^n \cdot 8$$

157. 1)
$$2^7 \cdot 128$$
; 2) $2^{10} \cdot 32 \cdot 256$:

Sonlarni asosi 3 boʻlgan daraja shaklida yozing (158—161):

2) 243; 3)
$$3 \cdot 3^4$$
; 4) $3^6 \cdot 3$.

$$) 3^6 \cdot 3$$

Sonning oʻnli yozuvidagi oxirgi raqam nechaga teng:

1) 846⁸⁴⁷; 2) 1987¹⁹⁸⁷; 3) 1998¹⁹⁹⁸; 4) 2009²⁰⁰⁹?

160. 1)
$$3^5 \cdot 3^{17} \cdot 3$$
; 2) $3^2 \cdot 3^{11} \cdot 3^5$; 3) $3^5 \cdot 27$; 4) $81 \cdot 3^2$.

161. 1)
$$3^n \cdot 3^2$$
; 3) $3^{n+1} \cdot 81$;

1. 1)
$$3^n \cdot 3^2$$
; 3) $3^{n+1} \cdot 81$; 4) $27 \cdot 3^n$ (n — natural son).

Bo'linmani daraja shaklida yozing (162-164):

162. 1)
$$7^{10}$$
: 7^{8} ; 2) 4^{3} : 4; 3) $(0,2)^{4}$: $(0,2)^{3}$; 4) 10^{12} : 10^{4} .

163. 1)
$$\left(-\frac{9}{7}\right)^8 : \left(-\frac{9}{7}\right)^5$$
; 2) $\left(\frac{1}{17}\right)^{18} : \left(\frac{1}{17}\right)^{17}$; 3) $x^{21} : x^7$; 4) $d^{24} : d^{12}$.

164. 1)
$$\left(\frac{3y}{4}\right)^6 : \left(\frac{3y}{4}\right)^2$$
; 3) $(a-b)^7 : (a-b)^5$;

2)
$$(2a)^5$$
: $(2a)^3$; 4) $(m + n)^{10}$: $(m + n)^5$.

Sonlarni asosi 2 boʻlgan daraja shaklida yozing (165–166):

166. 1) 8:
$$2^2$$
; 2) 256: 32; 3) $\frac{2^7}{2^5}$; 4) $\frac{2^{10}}{2}$.

Sonlarni asosi 3 boʻlgan daraja shaklida yozing (167—168):

167. 1)
$$3^5: 3^2;$$
 2) $3^4: 3;$ 3) $3^4: 9;$ 4) $27: 3^2.$

168. 1) 243 : 27; 2) 81 : 9; 3)
$$\frac{3^{15}}{3}$$
; 4) $\frac{3^8}{3^4}$.

Hisoblang (169-171):

169. 1)
$$\frac{2 \cdot 3^3}{3^2}$$
; 2) $\frac{2^4 \cdot 3^2}{2^3 \cdot 3}$; 3) $\frac{3^5 \cdot 3^{10}}{3^6 \cdot 3^7}$; 4) $\frac{5^8 \cdot 5^7}{5^4 \cdot 5^9}$.

170. 1)
$$\frac{8 \cdot 3^3}{2 \cdot 3^2}$$
; 2) $\frac{11^3 \cdot 4^2}{11^2 \cdot 4}$; 3) $\frac{2^4 \cdot 2^6 \cdot 2^3}{2^5 \cdot 2^7}$; 4) $\frac{3^6 \cdot 3^3}{3^5 \cdot 3 \cdot 3}$.

171. 1) $\frac{(-5)^9}{5^7}$; 2) $\frac{6^8}{(-6)^7}$; 3) $\frac{6^6}{2^4 \cdot 2^3}$; 4) $\frac{3^6 \cdot 2^7}{6^5}$.

Tenglamani yeching (172-174):

172. 1)
$$x: 3^2 = 3^3$$
; | 2) $x: 2^4 = 2^2$; | 3) $x \cdot 2^6 = 2^8$; | 4) $x \cdot 3^5 = 3^8$.

173. 1)
$$5^5x = 5^7$$
; 2) $4^6x = 4^8$; 3) $3^8 : x = 3^8$; 4) $2^{11} : x = 2^9$.

174. 1) $\frac{x}{2^3} = 2^2$; 2) $\frac{x}{3^2} = 3^3$; 3) $\frac{2^8}{3^2} = 2^5$; 4) $\frac{3^9}{3^9} = 3^{7.}$

Ifodani asosi
$$a$$
 boʻlgan daraja shaklida yozing (175—177): 175. 1) $(a^5)^6$; 2) $(a^8)^7$; 3) $(a^2)^5a^8$; 4) $a^5(a^2)^8$.

176. 1)
$$a^7 a^5 (a^2)^4$$
; | 2) $a^3 (a^3)^3 a^3$; | 3) $(a^3)^2 a^4 (a^4)^3$; | 4) $a^5 (a^3)^4 (a^2)^3$.
177. 1) $(a^7)^5$: $(a^3)^4$; 2) $(a^6)^4$: $(a^3)^5$; 3) $\frac{(a^3)^5 a^4}{a^{12}}$; 4) $\frac{a^8 (a^4)^4}{(a^3)^4}$.

178. *n* ning qanday qiymatida tenglik toʻgʻri boʻladi:
1)
$$3^n = 9$$
; 2) $128 = 2^n$; 3) $(2^2)^n = 16$; 4) $(3^n)^2 = 81$?

Sonlarni koʻrsatkichi 2 boʻlgan daraja shaklida yozing (179—181):

179. 1) 0,01; 2)
$$\frac{25}{36}$$
; 3) $1\frac{9}{16}$; 4) 0,0004.

180. 1)
$$5^4$$
; 2) 7^6 ; 3) $(-0,7)^{14}$; 4) $\left(-\frac{2}{3}\right)^{24}$.

Koʻpaytmani darajaga koʻtaring (182—187):

2) b^6 :

181. 1) a^4 ;

182. 1)
$$(3 \cdot 5)^4$$
; 2) $(7 \cdot 6)^5$; 3) $(1,3 \cdot 8)^5$; 4) $\left(4 \cdot \frac{1}{7}\right)^3$.

3) c^{10} :

4) x^{20} .

183. 1)
$$(2a)^3$$
; 2) $(3x)^4$; 3) $(-4x)^5$; 4) $(-8b)^2$.

184. 1)
$$(ax)^7$$
; 2) $(6y)^6$; 3) $(2,5cd)^2$; 4) $(3nm)^3$.

185. 1)
$$(abc)^4$$
; 2) $(xyz)^7$; 3) $(3.5.11)^8$; 4) $(2.4.9)^9$.

186. 1)
$$(xy^3)^2$$
; 2) $(a^2b)^3$; 3) $(2b^4)^5$; 4) $(0,1c^3)^2$.

187. 1)
$$(10n^2m^3)^3$$
; 2) $(8a^4b^7)^3$; 3) $(-2.3a^3b^4)^2$; 4) $(-2nm^3)^4$.

Koʻpaytmani $3^2b^2 = (3b)^2$ namunaga qarab daraja shaklida yozing **(188—190)**:

188. 1)
$$4^5x^5$$
; 2) 2^3a^3 ; 3) $5^4 \cdot 7^4$; 4) $2^5 \cdot 3^5$.

189. 1)
$$\left(\frac{2}{5}\right)^2 a^2$$
; 2) $(3,4)^4 b^4$; 3) $(-1,2)^3 y^3$; 4) $\left(-\frac{2}{3}\right)^2 a^2$.

190. 1)
$$16a^2$$
; 2) $81r^2$; 3) $9^7n^7m^7$; 4) $15^3a^3b^3$.

Ifodani koʻrsatkichi 2 boʻlgan daraja shaklida yozing (191—193):

191. 1)
$$c^2 d^{10}$$
; 2) $a^4 b^6$; 3) $25a^4$; 4) $81m^2$.

192. 1)
$$a^4b^6c^2$$
; 2) $x^2y^4z^8$; 3) $49x^8y^6$; 4) $100c^8x^6$.
193. 1) $0.25a^{10}b^6$; 2) $0.49n^2m^{10}$; 3) $\frac{49}{81}x^{12}y^{14}$; 4) $\frac{16}{625}a^{10}b^{16}$.

Ifodani koʻrsatkichi 3 boʻlgan daraja shaklida yozing (194—197):

194. 1)
$$a^6$$
; 2) b^9 ; 3) 5^{15} ; 4) 4^6 .

195. 1)
$$(-0,2)^{12}$$
; 2) $\left(-\frac{2}{3}\right)^{15}$; 3) $-0,125$; 4) $-0,001$.

196. 1)
$$x^3y^9$$
; 2) a^6b^3 ; 3) $b^9c^{12}d^3$; 4) $x^{12}y^9z^6$.

197. 1)
$$-27a^3$$
; 2) $-1000b^6$; 3) $-125n^6m^6$; 4) $-0.008x^3v^9$.

Hisoblang (198-202):

5 - Algebra, 7- sinf

198. 1)
$$(0,25)^7 \cdot 4^7$$
; 2) $\left(\frac{4}{5}\right)^{17} \cdot \left(\frac{5}{4}\right)^{17}$; 3) $(-0,125)^{11} \cdot 8^{11}$; 4) $(-0,2)^5 \cdot 5^5$.

199. 1)
$$(-0.25)^9 \cdot (-4)^9$$
; 3) $\left(\frac{6}{11}\right)^3 \cdot (8.5)^3$;

2)
$$\left(-\frac{2}{7}\right)^7 \cdot (-3,5)^7$$
; 4) $\left(\frac{1}{9}\right)^5 \cdot (4,5)^5$.

200. 1)
$$\frac{2^8 \cdot 3^8}{6^5}$$
; 2) $\frac{4^5 \cdot 3^5}{12^3}$; 3) $\frac{10^5}{2^5 \cdot 5^5}$; 4) $\frac{14^4}{2^3 \cdot 7^3}$.

201. 1)
$$\frac{6^{12} \cdot 4^{12}}{3^{12} \cdot 8^{12}}$$
; 2) $\frac{4^{10} \cdot 3^{10}}{2^{10} \cdot 6^{10}}$; 3) $\frac{15^4}{3^4 \cdot 5^2 \cdot 25}$; 4) $\frac{4^{16}}{8^{10}}$.
202. 1) $\frac{8 \cdot 27^3}{3^8}$; 2) $\frac{2^8 \cdot (7^2)^4}{14^7}$; 3) $\frac{16^2 \cdot 3^5}{12^4}$; 4) $\frac{2^9 \cdot (2^2)^5}{(2^5)^3}$.

Kasrni darajaga koʻtaring (203-206):

203. 1)
$$\left(\frac{2}{3}\right)^2$$
; 2) $\left(\frac{5}{7}\right)^2$; 3) $\left(\frac{3}{a}\right)^2$; 4) $\left(\frac{b}{8}\right)^3$.

205. 1)
$$\left(\frac{a}{2b}\right)^4$$
; 2) $\left(\frac{3b}{5c}\right)^4$; 3) $\left(\frac{2^3}{3^2}\right)^7$; 4) $\left(\frac{5^2}{7^4}\right)^3$.

204. 1) $\left(-\frac{m}{11}\right)^2$; 2) $\left(-\frac{13}{n}\right)^2$; 3) $\left(\frac{d}{-2}\right)^3$; 4) $\left(\frac{-4}{n}\right)^3$.

206. 1)
$$\left(\frac{a+b}{3}\right)^3$$
; 2) $\left(\frac{7}{2+c}\right)^2$; 3) $\left(\frac{m+n}{m-n}\right)^5$; 4) $\left(\frac{a+b}{a-b}\right)^7$.

3) $\frac{m^3}{2^3}$; 4) $\frac{5^7}{2^7}$.

Kasrni daraja shaklida yozing (207-209):

2) $\frac{2^5}{5^5}$;

208. 1)
$$\frac{x^6}{y^6}$$
; 2) $\frac{a^3}{b^3}$; 3) $\frac{25}{36}$; 4) $\frac{49}{100}$.

209. 1)
$$\frac{(2b)^2}{(3b)^2}$$
; 2) $\frac{(4x)^4}{(3y)^4}$; 3) $\frac{1}{8}$; 4) $\frac{-1}{27}$.

Hisoblang (210-211):

210. A(x) nuqta koordinatalar o'qining qayerida bo'lishini chamalab ko'rsating:

a)
$$\xrightarrow{B(x^3)} \xrightarrow{0} C(x^2)$$
 b) $\xrightarrow{0} C(x^2) \xrightarrow{B(x^3)} C(x^2)$

211. $C(n^3)$ nuqta koordinatalar o'qining qayerida bo'lishini chamalab ko'rsating:

207. 1) $\frac{3^{7}}{4^{7}}$;

$$a) \xrightarrow{0} \xrightarrow{A(n)} \xrightarrow{B(n^2)} \xrightarrow{B(n^2)} \xrightarrow{A(n)} \xrightarrow{A(n)} \xrightarrow{B(n^2)} \xrightarrow{X}$$

- 212. 1) Yerning massasi 6·10²⁴ kg ga teng. Quyoshning massasi 2.1030 kg. Yerning massasi Quyoshning massasidan necha marta kam?
 - 2) Yerdan Sirius deb nomlanuvchi yulduzgacha boʻlgan masofa 83 000 000 000 000 km. Yorug'lik nuri Yerdan Siriusgacha necha yilda yetib borishini taqriban hisoblang.
- **213.** Ifodaning son qiymatini toping:

1)
$$\frac{2-b^2}{2b}$$
, bunda $b = -2$; 2) $\frac{3a}{a^3-3}$, bunda $a = -3$.

214. Ifodani daraja shaklida yozing:

1)
$$5^{3n+4} \cdot 5^{2n-1} : 5^{n+2};$$
 3) $\frac{a^{6n-4}a^{4n+1}}{a^{5n-2}};$

- 4) $\frac{b^{5n-3}b^{3n+2}}{b^{4n-1}}$ (*n* natural son). 2) $3^{4n+3} \cdot 3^{3n-2} : 3^{2n-1}$;
- 215. n ning qanday qiymatida tenglik toʻgʻri boʻladi:
 - 1) $(4^4)^n = 4^{12}$: 2) $(5^n)^2 = 5^{14}$: 3) $2^{2n} = 4^5$: 4) $3(3^2)^n = 3^{11}$?
- 216. Koʻpaytmani darajaga koʻtaring:

1)
$$(8a^{2}b^{4}c^{3})^{3}$$
; 2) $(9x^{4}y^{3}z^{7})^{2}$; 3) $(-1,2x^{5}y^{7}z^{7})^{2}$; 4) $(-1,2a^{3}b^{2}c^{4})^{5}$.

- **217.** Ifodani asosi *a* boʻlgan daraja shaklida yozing: 1) $\frac{a^8 a^5}{a^3 a^6}$; 2) $\frac{a^9 a^6}{a^5 a^8}$; 3) $\frac{(a^3)^4 (a^4)^3}{a^6 a^9}$; 4) $\frac{a^6 (a^3)^5}{(a^4)^2 a^9}$.
- **218.** Sonlardan gaysi biri katta:
 - 1) 54⁴ mi yoki 21¹² mi; 3) 100²⁰ mi yoki 9000¹⁰ mi; 2) 10²⁰ mi yoki 20¹⁰ mi; 4) 6²⁰ mi yoki 3⁴⁰ mi?
- 219. To'g'ri tenglik hosil qiling. Masala nechta yechimga ega: 1) $(...)^2 \cdot (...)^3 = -4a^8b^9c^{11};$ 2) $(...)^2 \cdot (...)^3 = -8a^{11}b^5c^{7}?$

220. Tenglamani yeching:

1)
$$x:1,75=7,125-3\frac{1}{8}$$
;

3)
$$18,9: x = 0,021.100;$$

2)
$$\frac{5}{12} + \frac{1}{18} = \frac{17}{12}x$$
;

4)
$$754,5:(37,1+x)=15.$$

221. Sonni standart shaklda yozing:

- 1) 26 000;
- 2) 8 647 000;
- 3) 384 000;
- 4) Yerdan Quyoshgacha boʻlgan masofa 149 500 000 km.

11-S/ Birhad va uning standart shakli

Turli masalalarni yechishda koʻpincha ab, $\frac{1}{2}abc$, $3a^2b$ koʻrinishdagi algebraik ifodalarga duch kelinadi. Masalan, oʻlchamlari 8- rasmda koʻrsatilgan sovitgichli mashina sigʻimi 3abc ga teng.

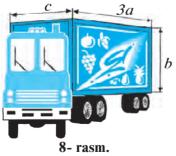
3abc ifoda birinchisi raqam bilan, qolgan uchtasi a, b, c harflari bilan belgilangan toʻrtta koʻpaytuvchining koʻpaytmasidir.

Raqamlar bilan yozilgan koʻpaytuvchilar sonli koʻpaytuvchilar, harflar bilan belgilangan koʻpaytuvchilar
esa harfiy koʻpaytuvchilar deyiladi. Sonli va harfiy
koʻpaytuvchilar koʻpaytmasidan iborat algebraik ifoda
birhad deyiladi.

Masalan, ushbu ifodalar birhadlardir:

$$abc$$
, $(-4)a \cdot 3ab$, $\frac{1}{4}a(-0,3)bab$.

Teng koʻpaytuvchilar koʻpaytmasini natural koʻrsatkichli daraja shaklida yozish mumkin boʻlganligi uchun sonning darajasi va sonlar darajalarining koʻpaytmasi ham birhadlar deyiladi. Masalan, ushbu ifodalar birhadlar boʻladi:

$$\left(\frac{3}{4}\right)^2$$
, (-7) , c^5 , $4a^2$, $\left(-\frac{1}{2}\right)a^2b$.

Har bir sonni shu son bilan birning koʻpaytmasi shaklida yozish mumkin boʻlgani uchun a, 2, $\frac{3}{8}$ koʻrinishdagi ifodalar ham birhadlar deb hisoblanadi.

Masala. Birhadning qiymatini hisoblang:

$$16ac \cdot (0,5) a \cdot (0,25) b$$
,

bunda $a = \frac{1}{3}$, b = 34, $c = \frac{9}{17}$.

△ Harflarning qiymatlarini birhadga qoʻyib, uning qiymatini topamiz, ya'ni yettita sonning ko'paytmasini hisoblaymiz:

$$16 \cdot \frac{1}{3} \cdot \frac{9}{17} \cdot 0, 5 \cdot \frac{1}{3} \cdot 0, 25 \cdot 34.$$

Sonlarning birinchisini ikkinchisiga, ular qanday yozilgan bo'lsa, xuddi shu tartibda ko'paytirish mumkin:

$$16 \cdot \frac{1}{3} = \frac{16}{3}; \ \frac{16}{3} \cdot \frac{9}{17} = \frac{48}{17}; \ \frac{48}{17} \cdot 0, 5 = \frac{24}{17};$$
$$\frac{24}{17} \cdot \frac{1}{3} = \frac{8}{17}; \ \frac{8}{17} \cdot \frac{1}{4} = \frac{2}{17}; \ \frac{2}{17} \cdot 34 = 4.$$

Koʻpaytirishning oʻrin almashtirish va guruhlash qonunlarini qoʻllab, hisoblashni qisqacha bajarish ham mumkin:

$$16ac(0,5) a(0,25) b = (16 \cdot 0, 5 \cdot 0, 25) (a \cdot a) bc = 2a^{2}bc.$$

Endi $a = \frac{1}{3}$, b = 34, $c = \frac{9}{17}$ boʻlganda $2a^2bc$ birhadning qiymatini topamiz:

$$2 \cdot \left(\frac{1}{3}\right)^2 \cdot 34 \cdot \frac{9}{17} = \frac{2 \cdot 34 \cdot 9}{9 \cdot 17} = 4$$
.

Masalani ikkinchi usul bilan yechishda berilgan birhad ancha sodda koʻrinishda yozilgan edi: $2a^2bc$. Bu – birhadning standart shakliga misol.

Umuman, birinchi oʻrinda turgan faqat bitta son koʻ-paytuvchidan va har xil asosli harfiy darajalardan tuzilgan birhadni *standart shakldagi birhad* deyiladi.

Har qanday birhadni standart shaklda yozish mumkin. Buning uchun barcha son koʻpaytuvchilarni oʻzaro koʻpaytirish va ularning koʻpaytmasini birinchi oʻringa yozish kerak. Soʻngra bir xil harfiy koʻpaytuvchilar koʻpaytmasini daraja shaklida yozish kerak. Harfiy koʻpaytuvchilar koʻpincha, shart boʻlmasa ham, alifbo tartibida joylashtiriladi.

Birhadning standart shaklida bir xil harflar yoʻqligini eslatib oʻtamiz.

Standart shaklda yozilgan birhadning son koʻpaytuvchisini shu *birhadning koeffitsiyenti* deyiladi.

Masalan, 2a birhadning koeffitsiyenti 2 ga teng; $\frac{5}{6}ab^2$ birhadning koeffitsiyenti $\frac{5}{6}$ ga teng, $(-7)a^2b^3c$ birhadning koeffitsiyenti (-7) ga teng. Oxirgi holda birhadni qavssiz yozish mumkin:

$$(-7) a^2 b^3 c = -7a^2 b^3 c$$
.

1 ga teng bo'lgan koeffitsiyent, odatda, yozilmaydi, chunki birga ko'paytirgan bilan son o'zgarmaydi. Masalan, $1 \cdot abc^2 = abc^2$, ya'ni abc^2 birhadning koeffitsiyenti birga teng.

Agar koeffitsiyent (-1) ga teng bo'lsa, bu holda ham birni va qavslarni yozmasdan, faqat "—" ishorasini qoldirish mumkin. Masalan, (-1)abc = -abc, ya'ni -abc birhadning koeffitsiyenti -1 ga teng.

Mashqlar

Soʻz orqali aytilgan fikrni algebraik ifoda yordamida yozing (222—224):

- **222.** 1) *a* va *b* sonlar koʻpaytmasining ikkilangani;
 - 2) b va c sonlar koʻpaytmasining uchlangani;
 - 3) x va y sonlar kvadratlarining koʻpaytmasi;
 - 4) a son bilan b son kvadratining koʻpaytmasi.
- **223.** 1) m sonning kubi bilan p sonning koʻpaytmasi;
 - 2) a sonning kvadrati bilan b son koʻpaytmasining uchlangani.
- **224.** 1) *t* soatdagi sekundlar soni;
 - 2) *n* metrdagi santimetrlar soni.

- 225. 1) Berilgan o'lchamlar bo'yicha shtrixlangan yuzni hisoblash formu- c
 - lasini chiqaring (9-rasm);
 - 2) 2bc + 2c(a-2c) = 2ac + 2c(b-2c)tenglikning to'g'riligini shakl yordamida ko'rsating: 3) Shtrixlangan yuzni ikkita toʻgʻri to'rtburchak yuzlarining ayirmasi sifatida tasvirlang. Bundan foydalanib,
- h 9- rasm.
- $ab (b-2c)(a-2c) = 2ac + 2c \cdot (b-2c)$ tenglikni isbotlang. **226.** Birhadning son qiymatini toping:
- 1) $\frac{3}{4}a^3$, bunda a = -2;
 - 2) $0.5b^2$, bunda b = -4;
 - 3) 3abc, bunda a = 2, $b = \frac{1}{2}$, $c = \frac{1}{3}$;
 - 4) 4 pqr, bunda $p = \frac{1}{2}$, q = 3, $r = \frac{1}{6}$;
 - 5) $\frac{1}{7}m^2(-0,2)n$, bunda m=3, n=-35;
 - 6) $\frac{1}{9}y(-0.3)x^2$, bunda y = -15, x = 6.
- 227. Birhadni standart shaklda yozing:
 - 1) $3m^2m$: 5) $5^2pq^2(-4)pq$; 3) $ab \ 0.5$;
 - 4) $(-m)(-m^3)$; 6) $2^3qp^2(-3)^2pq$. 2) $z^5 z^5 z$;
- 228. Birhadni standart shaklda yozing va son qiymatini toping:
 - 1) ac12c, bunda $a = -\frac{1}{3}$, c = 4; 2) $\frac{1}{6}a8b^2 \frac{3}{4}ba^3$, bunda a = -2, $b = \frac{1}{2}$;
- **229.** (Qadimiy masala.) Hovuzga 4 ta quvur o'tkazilgan bo'lib, birinchi quvur hovuzni bir kunda, ikkinchi quvur ikki kunda, uchinchi quvur uch kunda, to'rtinchi quvur to'rt kunda to'ldiradi. To'rtala quvur birgalikda hovuzni qancha vaqtda toʻldiradi?

12-\$ / Birhadlarni koʻpaytirish

Quyidagi masalani yechaylik.

Masala. Toʻgʻri burchakli parallelepipedning hajmi V = abc formula boʻyicha hisoblanadi, bu yerda a — parallelepipedning boʻyi, b — eni va c — balandligi. Agar shu parallelepipedning boʻyi 5 marta, eni 2n marta, balandligi 3n marta uzaytirilsa, yangi parallelepipedning hajmi qanday boʻladi?

△ Yangi parallelepipedning oʻlchamlarini topamiz: boʻyi 5a, eni 2nb, balandligi 3nc. Bu holda uning hajmi

$$V_1 = (5a) \cdot (2nb) \cdot (3nc)$$

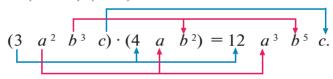
boʻladi.

 $(5a)\cdot(2nb)\cdot(3nc)$ ifoda quyidagi uchta birhadning koʻpaytmasidir: 5a, 2nb, 3nc. Sonlarni koʻpaytirish qoidalariga koʻra bunday tenglikni yozish mumkin:

$$(5a)\cdot(2nb)\cdot(3nc) = 5a\cdot 2nb\cdot 3nc = (5\cdot 2\cdot 3)(annbc) = 30n^2abc.$$

Birhadlarni koʻpaytirish natijasida yana birhad hosil boʻladi va uni standart shaklda yozib, soddalashtirish lozim, masalan,

$$(3a^2b^3c)\cdot(4ab^2) = 3a^2b^3c\cdot4ab^2 = 12a^3b^5c.$$

Ikki yoki bir nechta bir xil birhadlarning koʻpaytmasini, ya'ni birhadning darajasini qaraymiz, masalan, $(5a^3b^2c)^2$. Bu birhad 5, a^3b^2c koʻpaytuvchilarning koʻpaytmasi boʻlgani uchun koʻpaytmani darajaga koʻtarish xossasiga koʻra:

$$(5a^3b^2c)^2 = 5^2(a^3)^2(b^2)^2c^2 = 25a^6b^4c^2.$$

Xuddi shu kabi:

$$(2pq^2)^3 = 2^3p^3(q^2)^3 = 8p^3q^6.$$

Birhadni natural koʻrsatkichli darajaga koʻtarish natijasida yana birhad hosil boʻladi.

Birhadlarni koʻpaytiring (230-237):

230. 1)
$$(2a)(3b)$$
; 2) $(3a)(2b)$; 3) $b^2(-3b^3)$; 4) $(-2a)a^2$;

231. 1)
$$(2p)(-3c^2)$$
; 3) $(4a^2)(6a^3)$;

2)
$$\left(-5m^2\right)\left(-7n\right);$$
 4) $\left(-\frac{1}{2}b^3\right)\left(8b^2\right).$

232. 1)
$$(0,3a^2)(\frac{1}{4}b^3);$$
 3) $(0,2p)(-1,3q^2);$

2)
$$\left(-8m^3\right)\left(0,25n\right);$$
 4) $\left(-\frac{3}{7}c^2\right)\left(-\frac{5}{6}b^3\right).$

233. 1)
$$(3ab) (-2a^2b);$$
 3) $(8ab^2) (\frac{1}{4}ac^2);$

2)
$$(-4x^2y)(-7xy^2);$$
 4) $(6a^2b)(\frac{1}{3}bc^2).$

234. 1)
$$(3a^2b^5c)(6a^3bc^2);$$
 3) $(\frac{2}{3}a^2b^3x)(\frac{3}{4}a^3bx^2);$

2)
$$(7a^5b^2c)(-3ab^4c);$$
 4) $(-\frac{3}{2}a^3xy^3)(\frac{3}{4}ay^2);$

235. 1)
$$\left(-0,4x^5y^6z^2\right)\left(-1,2xyz^3\right);$$
 3) $\left(-1\frac{1}{3}x^2y^3z\right)\left(-1\frac{1}{2}xy^2z^3\right);$

2)
$$\left(-2,5n^4m^5r^2\right)\left(3nm^2r^5\right);$$
 4) $\left(2\frac{1}{4}a^2b^5c^3\right)\left(-3\frac{1}{3}a^3b^2c^4\right).$

236. 1)
$$\left(-\frac{1}{3}m^2\right)(-24n)(4mn);$$
 2) $\left(-18n\right)\left(-\frac{1}{6}m^2\right)(-5mn);$ 3) $\left(\frac{1}{3}ay^3\right)\left(\frac{3}{4}x^2y\right)(0,2a^3x);$ 4) $\left(-13a^2bc\right)(-5ab^2c)(-0,4abc^3).$

237. 1)
$$(-a)$$
 $(3b)$ $(4a^2b)$ $(5ab^2)$; | 3) $(-1,5ab)$ $(\frac{1}{4}bc)$ $(2ac)$ $(24ab)$;

2)
$$(5a) (a^2b^2) (-2b) (-3a)$$
; | 4) $(1,2a^2)(-\frac{1}{3}ab) (-5bc) (2c^2)$.

Birhadni darajaga koʻtaring (238-241):

238. 1)
$$(2a)^3$$
; 2) $(5b)^2$; 3) $(3b^2)^4$; 4) $(2a^3)^2$.

239. 1)
$$(-3ab)^4$$
; 2) $(-4ab)^2$; 3) $(-abc)^5$; 4) $(-2xyz)^3$.

240. 1)
$$(-2a^2b)^3$$
; 2) $(-a^2bc)^5$; 3) $(-3x^3y)^2$; 4) $(-2x^2y^3)^4$.
241. 1) $\left(\frac{1}{2}nm^2\right)^3$; | 2) $\left(\frac{1}{3}n^2m^2\right)^4$; | 3) $(-0,1a^3b^3)^3$; | 4) $(0,4a^3b^2)^2$.

Amallarni bajaring (242-243):

242. 1)
$$(-2a)^3 (-3a)$$
; 3) $(-0.2bc^2)^2 (20cx^2)$; 2) $(-a)^3 (2a)$; 4) $(-0.1ab^2c)^2 (100by^2)$.

243. 1)
$$\left(-1\frac{3}{5}x^3y^2\right)\left(-\frac{1}{2}c^2x^2\right)^3$$
; 3) $(-3bc^2)^3\left(2ab^2\right)^2$; 2) $\left(2\frac{1}{4}x^3y\right)\left(\frac{2}{3}xy^2\right)^2$; 4) $(-2a^2b)^2\left(-a^2b^3\right)^3$.

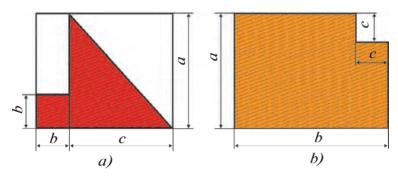
- **244.** Birhadni boshqa birhadning kvadrati shaklida yozing: 1) $9a^2$; 2) $16x^4$; 3) $25a^2b^4$;
 - 4) $81x^6y^2$; 5) $36x^{10}y^4$; 6) $1,21a^8b^4$.
- **245.** Birhadlarni koʻpaytiring va hosil boʻlgan ifodaning qiymatini toping:

1)
$$\frac{1}{3}a^2 \cdot 3a^2b$$
, bunda $a = -2$, $b = \frac{5}{7}$;

- 2) $\frac{2}{5}mn \cdot 10n^2$, bunda m = 0, 8, n = 4;
- 3) $4a \cdot \frac{1}{16}a^2b^2c$, bunda a = 4, $b = \frac{1}{4}$; c = 3;
- 4) $0.7m^2n \cdot 100np$, bunda m = 0.3, n = -0.2, p = 4.
- **246.** (*Qadimiy masala.*) Baliqning uchdan bir qismi loyda, toʻrtdan bir qismi suv tagida va uch qarichi suv ustida. Baliqning uzunligi necha qarich?

13-§ / Koʻphadlar

Algebrada koʻpincha birhadlarning yigʻindisi yoki ayirmasidan iborat boʻlgan algebraik ifodalar qaraladi. Masalan, 10-a rasmda tasvirlangan shaklning shtrixlangan qismining yuzi $\frac{1}{2}ac+b^2$ ga teng, 10-b rasmda tasvirlangan shaklning yuzi esa $ab-c^2$ ga teng. $\frac{1}{2}ac+b^2$ ifoda ushbu ikkita birhadning yigʻindisi: $\frac{1}{2}ac$ va b^2 ; $ab-c^2$ ifoda ab va c^2 birhadlarning ayirmasi yoki ab va $(-c^2)$ birhadlarning yigʻindisi. Bu ifodalar birhadlarning algebraik yigʻindisi boʻladi. Bunday ifodalar koʻphadlar deyiladi.

10-rasm.

Bir nechta birhadning algebraik yigʻindisi koʻphad deyiladi. Koʻphadni tashkil qiluvchi birhadlar shu koʻphadning hadlari deyiladi.

Masalan, $5nm^2-3m^2k-7nk^2+4nm$ koʻphadning hadlari $5nm^2$, $-3m^2k$, -7nk, 4nm boʻladi.

Ikkita haddan tuzilgan koʻphad *ikkihad* deyiladi, uchta haddan tuzilgan koʻphad *uchhad* deyiladi va hokazo.

Ikkihadga misollar: $a^2 - b^2$, 5ab + 4c.

Uchhadga misollar: a + 2b - 3c, $\frac{1}{2} - bc + 3ab$.

Birhadni ham koʻphad deb hisoblaymiz.

Agar koʻphadning ba'zi hadlari standart shaklda yozilmagan bo'lsa, u holda shu ko'phadning barcha hadlarini standart shaklda yozib, uni soddalashtirish mumkin.

Masala. $2a4b-5abac+9bc\frac{1}{3}c$ koʻphadni soddalashtiring.

△ Berilgan koʻphadning barcha hadlarini standart shaklda vozamiz:

$$2a4b = 8ab$$
; $-5abac = -5a^2bc$; $9bc\frac{1}{3}c = 3bc^2$.

Demak, $2a4b - 5abac + 9bc\frac{1}{3}c = 8ab - 5a^2bc + 3bc^2$.

Mashqlar

247. Koʻphadni tashkil qiluvchi birhadlarni ayting:

1)
$$-2x^2 + 3x - 1$$
:

1)
$$-2x^2 + 3x - 1$$
; 3) $7a^2 - \frac{1}{3}b - \frac{2}{5}c$;

2)
$$4x^2 - 3x + 6$$
;

2)
$$4x^2 - 3x + 6$$
; 4) $-3a + 0.5x - 2x^2$.

248. Koʻphadni birhadlarning yigʻindisi shaklida yozing:

1)
$$7a^4 - 9a^3 - 2a + 11$$
;

1)
$$7a^4 - 9a^3 - 2a + 11$$
; 3) $1,6a^3b - 4a^2b^2 + 13ab^3 - b^4$;

2)
$$-6x^3 + 3x^4 - 12x^2 + 5$$
;

2)
$$-6x^5 + 3x^4 - 12x^2 + 5$$
; 4) $2,5x^4 - 18x^3y - 16x^2y - 3xy^2$.

249. Birhadlardan koʻphad tuzing:

1)
$$6x^2$$
, $7x$ va 9;

4)
$$a^5$$
, $-a^4$ va a ;

2)
$$2x^2$$
, $-11x$ va 3;

1)
$$6x^2$$
, $7x$ va 9; 4) a^5 , $-a^4$ va a ;
2) $2x^2$, $-11x$ va 3; 5) $8a$, $4a^2b$, $-2ab^2$ va b^3 ;

3)
$$-x^4$$
, x^3 va $-x$;

6)
$$4a^3b$$
, $-2a^2b^2$, $-5ab^3$.

250. Koʻphadni, uning har bir hadini standart shaklga keltirib, soddalashtiring:

1)
$$12a^23ba - 2ab3ab^2 + 11aba$$
;

2)
$$2ab^2 4ab - 3a^2 8aba - 2abab^2$$
;

3)
$$1,5xy^2(-4)xyz-4mnk5m^2nk$$
;

4)
$$4cc^2c\left(-\frac{1}{4}\right)bc + 5xy^2xy^2$$
.

251. Ifodani, uning har bir qo'shiluvchisini standart shaklga keltirib, soddalashtiring:

- 1) $3aaa\left(-1\frac{2}{3}ab\right) + 4xxx3xy;$ 2) $1,5yyy\left(-4xyz\right) 4mnk \cdot 5m^2nk^2;$
- 3) $(2ab)\left(\frac{1}{4}a^2b^2\right)-\left(3a^2b\right)\left(\frac{1}{9}b\right);$
- 4) $(3a) \left(\frac{1}{9}ab^2\right) (4b^2) \left(\frac{1}{2}a^2b\right)$.
- 252. Koʻphadning son qiymatini toping:
 - 1) $2a^3 + 3ab + b^2$, bunda a = 0.5, $b = \frac{2}{3}$;
 - 2) $2a^4 ab + 2b^2$, bunda a = -1, b = -0.5;
 - 3) $x^2 2xy + y^2$, bunda x = y = -4.2;
 - 4) $x^2 + 2xy + y^2$, bunda x = 1,2, y = -1,2.
- 253. Koʻphadni soddalashtiring va uning son qiymatini toping:
 - 1) $-aba + a^2b2ab^2 + 4$, bunda a = 2, $b = \frac{1}{2}$;
 - 2) $b^2 5ab 5a5a^2b$, bunda $a = \frac{1}{5}$, b = -2;
 - 3) $x^2yxy xy^2xy + xy$, bunda x = -3, y = 2;
 - 4) $xy^2x^2y xyxy$, bunda x = -2, y = 3.

Oʻxshash hadlarni ixchamlash

Ushbu masalani yechaylik.

1-masala. Har bir sahifasida bir xil sondagi harflar boʻlgan ikkita kitob bor; har bir sahifadagi satrlar soni n ta va har bir satrdagi harflar soni m ta. Birinchi kitob 300 sahifalik, ikkinchisi 500 sahifalik. Ikkala kitobda hammasi bo'lib nechta harf bor?

1- usul. Har bir sahifadagi harflar soni mn ta. Birinchi kitobda 300 nm ta harf, ikkinchisida 500 nm ta harf, ikkalasida esa

$$300 \ nm + 500 \ nm = 800 \ nm$$

ta harf bor.

2- usul. Har bir sahifadagi harflar soni mn ga teng. Ikkala kitobdagi sahifalar soni 300 + 500 = 800 ga, ulardagi harflar soni 800 nm ga teng.

Ikkala javob ham toʻgʻriligi koʻrinib turibdi, shuning uchun 300 nm + 500 nm = 800 nm.

Ammo hisoblashlarda ikkinchi usul ancha qulay boʻladi. Masalan, agar n = 40, m = 50 boʻlsa, u holda $nm = 2\,000$ va $300\,nm + 500\,nm$ ifodani hisoblash uchun yana uchta hisoblashni bajarish kerak:

$$300 \cdot 2000 + 500 \cdot 2000 = 600\ 000 + 1\ 000\ 000 = 1\ 600\ 000.$$

 $800 \, nm$ ifodani hisoblash uchun esa bor-yoʻgʻi bitta amalni bajarish kerak, xolos: $800 \cdot 2000 = 1600000$.

Mana shuning uchun ham algebraik ifodalarni soddalashtirishni bilish muhim ahamiyatga ega.

300 *nm*+500 *nm* ikkihad ikkita birhadning yigʻindisidan iborat: 300 *nm* va 500 *nm*.

Bu birhadlar bir-biridan faqat koeffitsiyentlari bilan farq qiladi. Bunday birhadlarni o'xshash birhadlar deyiladi. Masalan, abc va 3abc birhadlar oʻxshash, $2pq^2$ va $5q^2p$ birhadlar ham oʻxshash, lekin a^2b va ab^2 birhadlar oʻxshash emas.

Bir xil birhadlarni ham oʻxshash deb hisoblaymiz. Masalan, $2a^2b$ va $2a^2b$ birhadlar oʻxshash.

2-masala. 3ab - 2bc + 4ac - ab + 3bc + 4ab koʻphadni soddalashtiring.

 Δ Oʻxshash birhadlarni ajratamiz: 3ab, -ab, 4ab birhadlar oʻxshash, ularning tagiga bittadan chiziq chizamiz, -2bc va 3bc oʻxshash birhadlarning tagiga ikkitadan chiziq chizamiz. 4ac birhadga oʻxshash had yoʻq, uning tagiga chizmaymiz, ya'ni

$$3ab - 2bc + 4ac - ab + 3bc + 4ab$$
.

Koʻphad hadlarining oʻrinlarini oʻxshash hadlar yonma-yon turadigan qilib almashtiramiz va oʻxshash hadlarni qavs ichiga olamiz:

$$(3ab - ab + 4ab) + (-2bc + 3bc) + 4ac.$$

Ammo

$$3ab-ab+4ab = (3-1+4)ab = 6ab,$$

 $-2bc+3bc = (-2+3)bc = bc$

bo'lgani uchun

$$3ab - 2bc + 4ac - ab + 3bc + 4ab = 6ab + bc + 4ac$$
.

Koʻphadlarni oʻxshash birhadlar algebraik yigʻindisi bitta birhad bilan almashtiriladigan bunday soddalashtirish o'xshash hadlarni ixchamlash deyiladi.

6ab + bc + 4ac koʻphadda har bir had standart shaklda yozilgan va ular orasida oʻxshash hadlar yoʻq. Koʻphadning bunday shakli standart shakl deviladi.

Har qanday koʻphadni standart shaklda yozish mumkin. Buning uchun avval koʻphadning har bir hadini standart shaklda yozish va soʻngra oʻxshash hadlarni ixchamlash kerak.

3-masala. Koʻphadni standart shaklga keltiring:

$$6ab\frac{1}{3}ac - 3aca - 8a^{2}\frac{1}{2}b + 25a^{2}\frac{1}{5}c + aba - a^{2}bc.$$

$$\triangle 6ab\frac{1}{3}ac - 3aca - 8a^{2}\frac{1}{2}b + 25a^{2}\frac{1}{5}c + aba - a^{2}bc =$$

$$= 2a^{2}bc - 3a^{2}c - 4a^{2}b + 5a^{2}c + a^{2}b - a^{2}bc =$$

$$= (2a^{2}bc - a^{2}bc) + (-3a^{2}c + 5a^{2}c) + (-4a^{2}b + a^{2}b) =$$

$$= a^{2}bc + 2a^{2}c - 3a^{2}b.$$

Mashqlar

O'xshash hadlarni ixchamlang (254-255):

254. 1)
$$\frac{1}{3}x + \frac{1}{2}x + \frac{1}{6}x$$
;

3)
$$\frac{3}{2}y^4 - \frac{1}{16}y^4 + \frac{1}{32}y^4 - \frac{1}{4}y^4$$
;

2)
$$\frac{5}{6}y - \frac{1}{3}y - \frac{1}{6}y$$
;

2)
$$\frac{5}{6}y - \frac{1}{3}y - \frac{1}{6}y$$
; 4) $\frac{3}{2}a^2b - \frac{5}{8}a^2b + \frac{1}{8}a^2b - \frac{3}{16}a^2b$.

255. 1)
$$2m+q+q-4m$$
; 3) $x^2+3y^2+4x^2-y^2$;

3)
$$x^2 + 3y^2 + 4x^2 - y^2$$
.

2)
$$3a + 2b - b - a$$
;

2)
$$3a+2b-b-a$$
; 4) $5a^2-4b^2-3a^2+b^2$.

Ko'phadni standart shaklga keltiring (256-261):

256. 1)
$$11x^2 + 4x - x^2 - 4x$$
; 3) $0.3c^2 - 0.1c^2 - 0.5c^3$;

2)
$$2v^2 - 3v + 2v - 2v^2$$
; 4) $1.2a^2 + 3.4a^2 - 0.8a^2$.

2)
$$2y^2 - 3y + 2y - 2y^2$$
; 4) $1, 2a^2 + 3, 4a^2 - 0, 8a^2$.
257. 1) $\frac{1}{3}x^2 - \frac{1}{3}y + \frac{2}{3}x^2 + \frac{1}{3}y$; 2) $\frac{1}{5}a^2 + \frac{3}{4}b^2 + \frac{4}{5}a^2 - \frac{3}{4}b^2$;

3)
$$2ab + 0.7b^2 - 5ab + 1.2b^2 + 8ab$$
:

4)
$$5xy - 3,5y^2 - 2xy + 1,3y^2 - xy$$
.

258. 1)
$$-\frac{3}{4}xy + \frac{2}{3}x^2y + xy - \frac{5}{6}x^2y - \frac{1}{2}xy$$
;

259. 1) $2a^2b - 8b^2 + 5a^2b + 5c^2 - 3b^2 + 4c^2$.

2)
$$\frac{1}{2}ab^2 - \frac{7}{8}ab^2 + \frac{3}{4}a^2b - \frac{3}{8}a^2b - \frac{1}{2}ab^2$$
;

3)
$$-9,387a-3,89b+8,197a-1,11b-0,81a;$$

4)
$$8,53x-4,73y-5,12x+2,27y+0,59x$$
.

2)
$$8xy^2 + 4x^3 - 5x^2y - 3x^3 + 4x^2y - 9xy^2$$
;

3)
$$\frac{1}{7}ab + \frac{3}{8}a^2 - \frac{2}{5}b^3 + \frac{6}{7}ab - \frac{3}{8}a^2 + \frac{3}{5}b^3$$
;
4) $\frac{3}{5}ab^2 - \frac{2}{3}ab + \frac{1}{4}a^3 + \frac{8}{3}ab + \frac{2}{5}ab^2 - \frac{3}{4}a^3 + \frac{1}{2}a^3$.

4)
$$\frac{5}{5}ab^2 - \frac{2}{3}ab + \frac{1}{4}a^3 + \frac{3}{3}ab + \frac{2}{5}ab^2 - \frac{3}{4}a^3 + \frac{1}{2}a^3$$
.
260. 1) $5b3b - 4c3b - 5b2c - 4c(-2)c$;

2)
$$b8b-3c8b+5cb-3c5c$$
;
3) $6a^22a^2+5b^22a^2-6a^24b^2-5b^24b^2$;

4)
$$2x^2 \frac{1}{2}y - \frac{1}{2}ab3a + 1\frac{1}{4}y\frac{4}{5}x^2 + aab$$
.

)
$$2x^{2} - \frac{1}{2}y - \frac{1}{3}ab3a + 1 - \frac{1}{4}y - \frac{1}{5}x^{2} + aab$$

2)
$$2ab\frac{1}{2}ac-4aca-a^2bc$$
;

3) $4x^2 \frac{1}{2}y - \frac{1}{2}ab9a + 4y \frac{4}{5}x^2 + aba;$

261. 1) $-9a^2 \frac{1}{2}b + a^2b + 24a^2 \frac{1}{4}c$;

$$ca-a^2bc$$
;

4)
$$5a\frac{1}{2}b + \frac{2}{3}a\left(\frac{1}{4}b^2\right) - 5b\left(0,5a\right) - \frac{1}{3}a^2\left(\frac{1}{15}ab\right)$$
.

15-\$ / Koʻphadlarni qoʻshish va ayirish

O'lchamlari 11- rasmda ko'rsatilgan uchburchakni qaraymiz. Uning *P* perimetri tomonlar uzunliklarining yig'indisiga teng:

$$P = (2a + 3b) + (4a + b) + (2a + 4b).$$

Bu ifoda quyidagi uchta koʻphadning yigʻindisidir:

$$2a + 3b$$
, $4a + b$, $2a + 4b$.

Qavslarni ochish qoidasiga koʻra bunday yozish mumkin:

$$P = 2a + 3b + 4a + b + 2a + 4b$$
.

O'xshash hadlarni ixchamlasak,

$$P = 8a + 8b$$

tenglik hosil bo'ladi.

Koʻphadlarning istalgan algebraik yigʻindisi ham xuddi shunga oʻxshash soddalashtiriladi, masalan,

$$(2n^{2}-m^{2})-(n^{2}-m^{2}+3q^{2})=2n^{2}-m^{2}-n^{2}+m^{2}-3q^{2}=n^{2}-3q^{2};$$

$$(3ab-4bc)+(bc-ab)-(ac-3bc)=$$

$$=3ab-4bc+bc-ab-ac+3bc=2ab-ac.$$

Bir nechta koʻphadlarni qoʻshish va ayirish natijasida yana koʻphad hosil boʻladi.

Bir nechta koʻphadning algebraik yigʻindisini standart shakldagi koʻphad koʻrinishida yozish uchun qavslarni ochish va oʻxshash hadlarni ixchamlash kerak.

Ba'zi ko'phadlarning yig'indisi yoki ayirmasini sonlarni qo'shish va ayirishga o'xshash "ustun" usulida topish qulay bo'ladi. Bunda o'xshash hadlar birining ostiga ikkinchisi turadigan qilib yoziladi, masalan,

11- rasm.

$$\frac{3bc - 4ac + 3ac}{5a - bc - 4ac};$$

$$\begin{array}{r}
-5abc - 2ab + 4ac - bc \\
3abc - 3ab - ac + 3bc \\
\hline
2abc + ab + 5ac - 4bc
\end{array}$$

Mashqlar

Ko'phadlarning algebraik yig'indisini toping (262-267):

262. 1)
$$8a + (-3b + 5a)$$
; 3) $(6a - 2b) - (5a + 3b)$;

2)
$$5x-(2x-3y)$$
; 4) $(4x+2)+(-x-1)$.

263. 1)
$$3x^2 - (4x^2 + 2y)$$
; 3) $0,6a^2 - (0,5a^2 - 0,4a)$;

2)
$$2a^2 - (b^2 - 3a^2)$$
; 4) $1\frac{1}{2}b^2 - (2b^2 - 1\frac{1}{4})$.

264. 1)
$$\left(2\frac{3}{5}b - \frac{3}{4}b^2\right) + \left(\frac{1}{4}b^2 - 1\frac{3}{5}b\right)$$
;

2)
$$(0,1c-0,4c^2)-(0,1c-0,5c^2)$$
;

3)
$$(13x-11y+10z)-(-15x+10y-15z)$$
;

4)
$$(17a+12b-14c)-(11a-10b-14c)$$
.

265. 1)
$$(7m^2-4mn-n^2)-(2m^2-mn+n^2)$$
;

2)
$$(5a^2-11ab+8b^2)+(-2b^2-7a^2+5ab)$$
;

3)
$$(11ac+13bc+17b^2)-(10ac+10bc-3b^2)$$
;

4)
$$(41z+13az+26az^2)-(16z+13az-4az^2)$$
.

266. 1)
$$\left(\frac{1}{2}a + \frac{1}{3}b\right) - \left(\frac{5}{2}a - \frac{2}{3}b\right) + (a+b)$$
;

2)
$$(0,3a-1,2b)+(a-b)-(1,3a-0,2b)$$
;
3) $(11p^3-2p^2)-(p^3-p^2)+(-5p^2-3p^3)$;

4)
$$(5x^2 + 6x^3) + (x^3 - x^2) - (-2x^3 + 4x^2)$$
.

267. 1)
$$\left(-2x^3 + xy^2\right) + \left(x^2y - 1\right) + \left(x^2y - xy^2 + 3x^3\right)$$
;

2)
$$(3x^2 + 5xy + 7x^2y) - (5xy + 3x^2) - (7x^2y - 3x^2)$$
;

- 3) $(8a^2-10ab-b^2)+(-6a^2+2ab-b^2)-(a^2-8ab+4b^2);$
- 4) $(4a^2-2ab-b^2)-(-a^2+b^2-2ab)+(3a^2+b^2-ab)$.
- **268.** Koʻphadlarning yigʻindisi va ayirmasini toping: 1) $0.1x^2 + 0.02y^2$ va $0.17x^2 - 0.08y^2$;
 - 2) $0.1x^2 0.02y^2$ va $-0.17x^2 + 0.08y^2$;
 - 3) $a^3 0.12b^3$ va $0.39a^3 b^3$;
- 4) $a^3 + 0.12b^3$ va $-0.39a^3 + b^3$.
- 269. Koʻphadlarning yigʻindisini "ustun" usulida toping:
 - 1) $3ab + a^2 2b^2$ va $2a^2 3ab$;
 - 2) $3x^2 + 2xy 4y^2$ va $4y^2 2xy + 3x^2y^2 x^3$.
- **270.** Koʻphadlarning ayirmasini "ustun" usulida toping: 1) $3a^2 + 8a - 4$ va $3 + 8a - 5a^2$:
 - 2) $b^3 3b^2 + 4b$ va $b + 2b^2 + b^3$.
- 2) $b^3 3b^2 + 4b$ va $b + 2b^2 + b^3$. 271. 1) Agar $P = 5a^2 + b$, $Q = -4a^2 - b$ boʻlsa, P + Q ifoda
 - nimaga teng?
 2) Agar $P = 2p^2 3q^3$, $Q = 2p^2 4q^3$ boʻlsa, P Q ifoda nimaga teng?
 - 3) Agar $A = a^2 b^2 + ab$, $B = 2a^2 + 3ab 5b^2$, $C = -4a^2 + ab$
 - $+2ab-3b^2$ bo'lsa, A+B+C ni toping; 4) Agar $A = 2a^2-3ab+4b^2$, $B = 3a^2+4ab-b^2$, $C = a^2+$
 - $+2ab + 3b^2$ bo'lsa, A B + C ni toping.
- 272. Isbotlang:
 1) beshta ketma-ket natural sonning yigʻindisi 5 ga boʻli
 - nadi;
 2) toʻrtta ketma-ket natural sonning yigʻindisi 4 ga boʻlinmaydi;
 - 3) to rtta ketma-ket toq natural sonning yigʻindisi 8 ga boʻlinadi;
- 4) to'rtta ketma-ket juft natural sonning yig'indisi 4 ga bo'linadi.
- **273.** Avtobusda n nafar yoʻlovchi bor edi. Dastlabki ikki bekatning har birida m nafardan yoʻlovchi avtobusdan

tushdi, uchinchi bekatda esa hech kim tushmadi, lekin bir necha kishi avtobusga chiqdi, shundan soʻng avtobusdagi yoʻlovchilar soni k nafar boʻldi. Uchinchi bekatda avtobusga necha kishi chiqqan?

16-S/Koʻphadni birhadga koʻpaytirish

12- rasm.

O'lchamlari 12- rasmda ko'rsatilgan to'g'ri burchakli parallelepipedni qaraymiz. Uning hajmi asosining yuzi bilan balandligining ko'paytmasiga teng:

$$(a + 2b + c)(3ab)$$
.

Bu ifoda a + 2b + c koʻphad bilan 3ab birhadning koʻpaytmasi boʻladi.

Koʻpaytirishning taqsimot qonunini qoʻllab, bunday yozish mumkin:

$$(a+2b+c)(3ab) = a(3ab) + 2b(3ab) + c (3ab) = 3a^2b + 6ab^2 + 3abc.$$

Istalgan koʻphadni birhadga koʻpaytirish ham xuddi shunday bajariladi, masalan:

$$(2n^{2}m - 3nm^{2}) (-4nm) = (2n^{2}m) (-4nm) + (-3nm^{2}) (-4nm) =$$

$$= -8n^{3}m^{2} + 12n^{2}m^{3};$$

$$(3a^{2} - 4ab + 5c^{2}) (-5bc) = 3a^{2} (-5bc) - 4ab (-5bc) +$$

$$+5c^{2} (-5bc) = -15a^{2}bc + 20ab^{2}c - 25bc^{3}.$$

Koʻphadni birhadga koʻpaytirish uchun koʻphadning har bir hadini shu birhadga koʻpaytirish va hosil boʻlgan koʻpaytmalarni qoʻshish kerak.

Koʻphadni birhadga koʻpaytirish natijasida yana koʻphad hosil boʻladi. Hosil boʻlgan koʻphadni uning barcha hadlarini standart shaklda yozib, soddalashtirish kerak. Oraliqdagi nati-84

jalarni yozmasdan, birhadlarni ogʻzaki koʻpaytirib, birdaniga javobni yozish ham mumkin, masalan,

$$(-3ab + 2a^{2} - 4b^{2}) \left(-\frac{1}{2}ab\right) = \frac{3}{2}a^{2}b^{2} - a^{3}b + 2ab^{3}.$$

$$(-3ab) + 2a^{2} - 4b^{2}) \cdot \left(-\frac{1}{2}ab\right) = \frac{3}{2}a^{2}b^{2} - a^{3}b + 2ab^{3}.$$

Birhadni koʻphadga koʻpaytirish ham shunga oʻxshash bajariladi, chunki koʻpaytuvchilarning oʻrinlarini almashtirish bilan koʻpaytma oʻzgarmaydi, masalan, $4pq(3p^2-q+2) = 12p^3q - 4pq^2 + 8pq$.

Mashqlar

Koʻphad va birhad koʻpaytmasini toping (274—278):

274. 1)
$$(-5)\cdot(10+m)$$
;

2)
$$\left(-\frac{1}{2}\right) \cdot \left(-2+x\right)$$
;

3)
$$(2y-5)\cdot \left(-\frac{1}{7}\right)$$
;

4)
$$(-2m+3n)\cdot(-10)$$
;

275. 1)
$$(a-b)n$$
;

2)
$$(-5x+4y) 2z$$
;

3)
$$-6x(5y-2x)$$
;

4)
$$(x^2 - x + 1)x$$
.

276. 1)
$$7ab(2a+3b)$$
;

2)
$$5a^2b(15b+3)$$
;

3)
$$12p^2q(q^2p-q^2)$$
;

277. 1)
$$17a(5a+6b-3ab)$$
;

4)
$$3xy^2(xy-2x^3)$$
.

2)
$$8ab(2b-3ac+c^2)$$
;

3)
$$3x^2y(5x+6y+7z)$$
;
4) $xyz(x^2+2y^2+3z^2)$.

278. 1)
$$\left(\frac{1}{2}a^3b^2 - \frac{3}{4}ab^4\right) \frac{4}{3}a^3b$$
;

2)
$$\left(\frac{2}{3}a^2b^4 + \frac{1}{2}a^3b\right)\frac{3}{2}ab^3$$
.

85

Ifodani soddalashtiring (279-281):

279. 1)
$$6(2t-3n)-3(3t-2n)$$
; 3) $-2(3x-2y)-5(2y-3x)$;

2)
$$5(a-b)-4(2a-3b)$$
; 4) $7(4p+3)-6(5+7p)$.

280. 1)
$$(x^2-1)3x-(x^2-2)2x$$
;

2)
$$(4a^2-3b) 2b-(3a^2-4b) 3b$$
;

3)
$$2(3a+4)+3(a-7)-7(2a-7)$$
;
4) $3(2x-1)-5(x-3)+6(3x-4)$.

281. 1)
$$5(0.8y-0.1) - 0.7(4y+1) + 8(0.7-0.4y)$$
;

2)
$$3\left(\frac{1}{2}x - 1\frac{1}{2}\right) + 2\left(\frac{1}{4}x + \frac{1}{2}\right);$$
 3) $\frac{5}{4}\left(\frac{1}{5}x - \frac{1}{5}\right) - \frac{4}{5}\left(\frac{1}{4}x - \frac{3}{4}\right);$ 4) $0, 2(5y + 6) - 4(0, 25y - 1, 3) + 5(0, 1y - 1, 62).$

1)
$$7(4a+3b)-6(5a+7b)$$
, bunda $a=2, b=-3$;

2)
$$a(2b+1)-b(2a-1)$$
, bunda $a=10$, $b=-5$;

3)
$$3ab(4a^2-b^2)+4ab(b^2-3a^2)$$
, bunda $a=10, b=-5$;

4)
$$4a^2(5a-3b)-5a^2(4a+b)$$
, bunda $a=-2$, $b=-3$.

17-§ / Koʻphadni koʻphadga koʻpaytirish

Ushbu masalani qaraylik.

Masala. O'lchamlari 13- rasmda ko'rsatilgan shkaflar bilan to'silgan devor sirtining yuzini toping.

△ Shkaflar bilan band boʻlgan devorning sirti tomonlari

$$2a + c + 2a = 4a + c$$
 va $a + b + a = 2a + b$

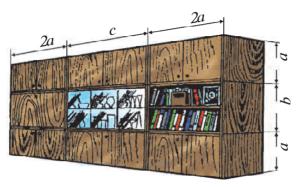
boʻlgan toʻgʻri toʻrtburchakdan iborat. Bu toʻgʻri toʻrtburchakning yuzi S = (4a+c)(2a+b) ga teng.

(4a+c)(2a+b) ifoda (4a+c) va (2a+b) koʻphadlarning koʻpaytmasidir.

Sonlarni koʻpaytirishning taqsimot qonunini qoʻllab,

$$S = (4a + c)(2a + b) = 4a(2a + b) + c(2a + b)$$

kabi yozish mumkin. Soʻngra, $4a(2a + b) = 8a^2 + 4ab$ va c(2a + b) = 2ac + bc boʻlgani uchun $S = 8a^2 + 4ab + 2ac + bc$.

13- rasm.

Shunday qilib, mazkur koʻphadlarning koʻpaytmasini topish uchun 4a + c koʻphadning har bir hadini 2a + b koʻphadning har bir hadiga koʻpaytirish va natijalarni qoʻshishga toʻgʻri keldi. Ixtiyoriy ikkita koʻphadni koʻpaytirish ham xuddi shunday bajariladi, masalan,

$$(7n-2m)(3n-5m) = (7n)\cdot(3n) + (7n)\cdot(-5m) + (-2m)\cdot(3n) + + (-2m)\cdot(-5m) = 21n^2 - 35nm - 6mn + 10m^2 = 21n^2 - 41nm + 10m^2.$$

$$(7n - 2m)(3n - 5m) = 21n^2 - 35nm - 6mn + 10m^2$$

Koʻphadni koʻphadga koʻpaytirish uchun birinchi koʻphadning har bir hadini ikkinchi koʻphadning har bir hadiga koʻpaytirish va hosil boʻlgan koʻpaytmalarni qoʻshish kerak.

Koʻphadni koʻphadga koʻpaytirish natijasida yana koʻphad hosil boʻladi. Hosil qilingan koʻphadni standart shaklda yozish kerak.

Masalan,

$$(2a-4b+3c)(5b-c) = 10ab-2ac-20b^2+4bc+$$
$$+15bc-3c^2 = 10ab-2ac-20b^2+19bc-3c^2.$$

Bir nechta koʻphadni koʻpaytirishni navbatma-navbat bajarish kerak, masalan,

$$(a+b)(a+2b)(a-3b) = (a^2+3ab+2b^2)(a-3b) =$$

$$= a^3 - 3a^2b + 3a^2b - 9ab^2 + 2ab^2 - 6b^3 = a^3 - 7ab^2 - 6b^3.$$

Mashqlar

Koʻphadlarni koʻpaytiring (283-291):

283. 1)
$$(a+2)(a+3)$$
; 3) $(m+6)(n-1)$;

2)
$$(z-1)(z+4)$$
; 4) $(b+4)(c+5)$.

284. 1)
$$(c-4)(d-3)$$
; 3) $(x+y)(x+1)$; 2) $(a-10)(-a-2)$; 4) $(-p+q)(-1-q)$.

2)
$$(a-10)(-a-2)$$
; 4) $(-p+q)(-1-q)$.

285. 1)
$$(2x+1)(x+4)$$
; 3) $(3m-2)(2m-1)$; 2) $(2a+3)(5a-4)$; 4) $(5p-3q)(4p-q)$.

286. 1)
$$\left(\frac{1}{2}a + 3b\right) \left(\frac{1}{2}a - 3b\right)$$
; 3) $\left(\frac{1}{3}a - 2b\right) \left(\frac{1}{3}a + 2b\right)$;

2)
$$(0,3-m)(m+0,3);$$
 4) $(0,2a+0,5x)(0,2a-0,5x).$

287. 1)
$$(a^2 + b) (a + b^2);$$
 3) $(a^2 + 2b) (2a + b^2);$

2)
$$(5x^2 - 6y^2) (6x^2 - 5y^2)$$
; 4) $(x^2 + 2x + 1) (x + 3)$.

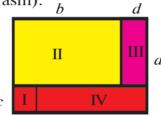
288. 1)
$$(2a-b)(4a^2+2ab+b^2)$$
;

2)
$$(3a-2b)(9a^2+6ab+4b^2)$$
;

3)
$$(5x+3y)(25x^2-15xy+9y^2)$$
;

4)
$$(3a+2b) (9a^2-6ab+4b^2)$$
.

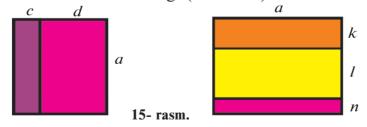
- **289.** Nuqtalar oʻrniga qanday birhadlarni yozsangiz tenglik toʻgʻri boʻladi:
 - 1) $(2a-5b)(...-..) = 6a^3 15a^2b 14ab + ...;$
 - 2) $(... ...)(6x^2 5v^2) = 12x^3 + 42x^2v ... 35v^3$;
 - 3) (3a+4c)(...+...) = 20ac+8bc+6ab+...;
 - 4) (... + ...)(2a + 5b) = ... + 5ab + 8ac + 20b?
- **290.** 1) (0,2x+0,2y-z)(x-y); 2) (0,3x-0,3y+z)(x+y);
- **291.** 1) (a-b)(a+b)(a-3b); 3) (x+3)(2x-1)(3x+2); 2) (a+b)(a-b)(a+3b); 4) (x-2)(3x+1)(4x-3).
- **292.** 1) Tenglikning to 'g'riligini isbotlang: $c^2 + b(a-c) + (b+d-c)c + d(a-c) = a(b+d)$;
 - 2) Toʻgʻri toʻrtburchakning yuzini hisoblash uchun ikkita ifoda tuzing (14- rasm).

14- rasm.

Toʻgʻri toʻrtburchakning yuzi I, II, III, IV toʻgʻri toʻrtburchaklar yuzlari yigʻindisiga tengligidan foydalaning va 1- tenglikka geometrik talqin bering.

293. 1) Quyidagi shaklning yuzini va perimetrini hisoblash uchun formulalar tuzing (15- rasm):

- 2) Shakl yordamida:
- a) a(c+d) = ac + ad;

- b) $a \cdot (k + l + n) = ak + al + an$ tengliklarni isbotlang. Bu formulalarning geometrik ma'nosini oching.
- **294.** 1) *ABCD* to 'g'ri to 'rtburchakning (16- rasm) yuzi

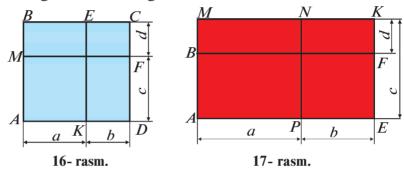
$$(a+b)(c+d) = ac+bc+ad+bd$$

ekanligini koʻrsating.

2) ABFE to'g'ri to'rtburchakning (17-rasm) yuzi

$$(a+b)(c-d) = ac+bc-ad-bd$$

ekanligini koʻrsating.

18- S_{\perp}^{\prime} Birhad va koʻphadni birhadga boʻlish

Bir nechta birhad va koʻphadlarni qoʻshish, ayirish, koʻpaytirish va natural koʻrsatkichli darajaga koʻtarish natijasida yana koʻphad hosil boʻlishi oldingi paragraflarda koʻrsatildi. Sanab oʻtilgan bu amallar ichida boʻlish amali uchramadi. Boʻlish amalini oʻz ichiga olgan ifodalar V bobda batafsil qaraladi. Ba'zan boʻlish natijasida ham koʻphad hosil boʻladi.

1. Birhadni birhadga boʻlish

Masala. $32a^3b^2$ birhadni $4a^2$ birhadga boʻling.

△Sonni sonlar koʻpaytmasiga boʻlish xossasidan foydalanamiz: sonni koʻpaytmaga boʻlishda shu sonni koʻpaytmaning birinchi koʻpaytuvchisiga boʻlish kerak, soʻngra hosil boʻlgan natijani ikkinchi koʻpaytuvchiga boʻlish kerak va hokazo. Natijada,

$$(32a^3b^2):(4a^2)=((32a^3b^2):4):a^2.$$

Endi ushbu qoidani qoʻllaymiz: koʻpaytmani songa boʻlishda koʻpaytmaning koʻpaytuvchilaridan birini shu songa boʻlish kerak. U holda

$$(32a^3b^2): 4 = (32:4) a^3b^2 = 8a^3b^2;$$

 $(8a^3b^2): a^2 = (8a^3:a^2) b^2 = 8ab^2.$

Shunday qilib,

$$(32a^3b^2): (4a^2) = 8ab^2.$$

Birhadlar boshqa hollarda ham xuddi shunday boʻlinadi, masalan,

$$4a^{2}b^{3}: (4a^{2}b^{3}) = 1;$$

$$(66a^{4}b^{2}c): (22a^{2}b) = 3a^{2}bc;$$

$$(9k^{2}n^{2}m^{2}): (-3kn^{2}m^{2}) = -3k.$$

Boʻlish natijasini koʻpaytirish bilan tekshirish mumkin: boʻlinuvchi boʻluvchining boʻlinmaga koʻpaytmasiga teng boʻlishi kerak.

Masalan, $(56a^5b^3c)$: $(7a^2b^2c) = 8a^3b$ — boʻlish toʻgʻri bajarilgan, chunki $56a^5b^3c = (7a^2b^2c) 8a^3b$.

2. Koʻphadni birhadga boʻlish

Masala. $2a^2b + 4ab^2 + 8abc$ koʻphadni 2ab birhadga boʻling.

△ Ushbu qoidadan foydalanamiz: yigʻindini songa boʻlishda har bir qoʻshiluvchini shu songa boʻlish kerak, ya'ni

$$(2a^2b + 4ab^2 + 8abc) : (2ab) = (2a^2b) : (2ab) +$$

 $+(4ab^2) : (2ab) + (8abc) : (2ab) = a + 2b + 4c.$

Koʻphadni birhadga boshqa hollarda ham xuddi shunday boʻlinadi, masalan,

$$(9a^{3}b^{2} - 3a^{2}b^{3} + a^{2}b^{2}) : (3a^{2}b^{2}) =$$

$$= (9a^{3}b^{2}) : (3a^{2}b^{2}) + (-3a^{2}b^{3}) : (3a^{2}b^{2}) + (a^{2}b^{2}) : (3a^{2}b^{2}) = 3a - b + \frac{1}{3}.$$

Koʻphadni birhadga boʻlish uchun koʻphadning har bir hadini shu birhadga boʻlish va hosil boʻlgan natijalarni go 'shish kerak.

Ko'phadni birhadga bo'lish natijasini ko'paytirish bilan tekshirish mumkin. Masalan,

$$(36n^4m^2 - 45n^2m^4)$$
: $(9n^2m^2) = 4n^2 - 5m^2$

bo'lish to'g'ri bajarilgan, chunki

$$36n^4m^2 - 45n^2m^4 = (4n^2 - 5m^2)(9n^2m^2).$$

Koʻrilgan misollarda birhad (koʻphad)ni birhadga boʻlish natijasida birhad (koʻphad) hosil boʻladi. Bunday hollarda koʻphad birhadga qoldiqsiz boʻlinadi, deyiladi. Ammo koʻphadni birhadga qoldiqsiz (butun) bo'lish hamma vaqt ham mumkin bo'lavermaydi. Masalan, ab + ac ko'phad ab birhadga qoldiqsiz (butun) bo'linmaydi.

Birhad (koʻphad)ni birhadga boʻlishda harflar boʻluvchi nolga teng bo'lmaydigan qiymatlarni qabul qiladi, deb faraz qilinadi.

Mashqlar

Bo'lishni bajaring (295–305):

295. 1)
$$b^5: b^2;$$
 2) $y^{11}: y^7;$ 3) $a^7: a^7;$ 4) $b^9: b^9.$

4)
$$h^9:h^9$$

296. 1)
$$12x:4$$
; 2) $(-15a):5$; 3) $(-18y):6$; 4) $10c:(-2)$.

$$(-15a):5$$
:

3)
$$(-18y)$$
: 6;

4)
$$10c: (-2)$$

2)
$$\frac{2}{3}a:5$$
;

297. 1)
$$8c: (-2);$$
 2) $\frac{2}{3}a:5;$ 3) $\left(-\frac{1}{2}b\right):2;$ 4) $3c: \left(-\frac{1}{3}\right)$.

4)
$$3c : \left(-\frac{1}{3}\right)$$
.

298. 1)
$$\frac{2}{5}x$$
: (-2);

$$2) \left(-7m\right) : \left(-\frac{7}{9}\right);$$

3)
$$\left(-\frac{3}{4}a\right):\left(-\frac{8}{9}\right);$$
 4) $\frac{16}{25}:\left(\frac{4}{5}\right).$

4)
$$\frac{16}{25}$$
 : $\left(\frac{4}{5}\right)$

299. 1)
$$5a:a;2)$$
 $8x:x;$ 3) $5a:(-a);$ 4) $(-7y):(-y).$

3)
$$5a:(-a):$$

4)
$$(-7y)$$
 : $(-y)$

300. 1)
$$(-6x)$$
 : $(2x)$; 3) $(-6xy)$: $(-3xy)$;

2)
$$15z: (5z);$$
 4) $12ab: (-4ab).$

301. 1)
$$3a: \left(\frac{1}{2}a\right);$$
 3) $(-5c): \left(\frac{1}{3}c\right);$

2)
$$\frac{2}{3}b:\left(-\frac{2}{5}b\right);$$
 4) $\left(-1,69n\right):\left(1,3n\right).$

302. 1)
$$8abc: (-4a);$$
 3) $(-6,4xy): (-4x);$

2)
$$(-10pq)$$
 : $(6q)$; 4) $(-0.24abc)$: $(-0.66a)$

2)
$$(-10pq)$$
 : $(6q)$; 4) $(-0.24abc)$: $(-0.6ab)$.

303. 1)
$$14a^5: (7a^2);$$
 3) $(-0,2a^{10}): (-a^{10});$

2)
$$(-42m^7)$$
 : $(6m)$; 3) $(-0,2a^{-1})$: $(-2a^{17})$.

304. 1)
$$\left(\frac{1}{3}m^3n^2p^2\right)$$
 : $\left(-\frac{2}{3}m^2n^2p^2\right)$; 3) $\left(28.9p^2q^2y^3\right)$: $\left(-1.7p^2y^3\right)$;

2)
$$\left(-1\frac{1}{2}a^4b^3c^2\right):\left(-\frac{2}{3}a^3bc^2\right);$$
 4) $\left(-6a^3b^2c\right):\left(-2a^2bc\right).$

305. 1)
$$20m^4n^3 : \left(-5m^2n^3\right);$$
 3) $\left(-\frac{2}{5}a^4x^3y^2\right) : \left(-\frac{1}{2}a^3xy^2\right);$ 2) $\left(-1,3a^3x^2y^3\right) : \left(16,9a^2xy\right);$ 4) $\left(-\frac{3}{4}a^5b^3c\right) : \left(-1\frac{1}{2}a^2b^2c\right).$

306. Ifodani soddalashtiring:
1)
$$(4a^3b^2)^3 \cdot (2a^2b)^2$$
.

1)
$$(4a^3b^2)^3 : (2a^2b)^2$$
;

1)
$$(4a^3b^2)^3 : (2a^2b)^2$$
;
2) $(9x^2y)^3 : (3xy)^2$;

1)
$$(4a^3b^2)^3 : (2a^2b)^2$$
;

1)
$$\left(4a^3b^2\right)^3:\left(2a^2b\right)^2$$
;

1)
$$\left(4a^3b^2\right)^3:\left(2a^2b\right)^2$$
;

2)
$$(9x^2y)^3 : (3xy)^2$$
; 4) $(-x^2y^3z)^4 : (xyz)$. Bo'lishni bajaring (307—310):

307. 1)
$$(12a+6):3;$$
 3) $(14m-8):(-2);$

2)
$$(10b-5):5;$$
 4) $(-6+3x):(-3).$

308. 1)
$$(5mn-6np): n;$$
 3) $(x-xy): x;$ 2) $(4a^2-3ab): a;$ 4) $(cd-d): (-d):$

4)
$$(cd-d): (-d)$$
.

3) $\left(-abc^{2}\right)^{5}:\left(-a^{2}bc^{3}\right)^{2};$

309. 1)
$$(3a^2b - 4ab^3)$$
 : $(5ab)$; 2) $(2c^5b^4 + 3c^4b^3)$: $(-3c^4b^3)$; 3) $(-27k^4l^5 + 21k^3l^2)$: $(-10k^3l^2)$; 4) $(-a^5b^3 + 3a^6b^2)$: $(4a^4b^2)$.

310. 1)
$$(6a-8b+10):2;$$
 3) $(10a^2-12ab+8a):(2a);$ 2) $(8x+12y-16):(-4);$ 4) $(2ab+6a^2b^2-4b):(2b).$

- **311.** Ifodani soddalashtiring:
 - 1) $(6a^3-3a^2): a^2+(12a^2+9a): (3a);$
 - 2) $(8x^3-4x^2):(2x^2)-(4x^2-3x):x;$
 - 3) $(3x^3-2x^2y): x^2-(2xy^2+x^2y): (\frac{1}{3}xy);$
 - 4) $(a^2b-3ab^2): (\frac{1}{2}ab)+(6b^3-5ab^2): b^2.$
- 312. Dala hovli toʻgʻri toʻrtburchak shaklida boʻlib, uning boʻyi enidan 1,5 marta uzun. Kanal qazish zarurati bo'lgani uchun hovlining bo'yini 6 m ga kamaytirishdi, enini esa 6 m ga uzaytirishdi. Natijada, dala hovlining yuzi avvalgi yuziga qaraganda 84 m² ga ortdi. Dala hovlining avvalgi perimetri va yuzini toping.

O'zingizni tekshirib ko'ring!

 $5^3 \cdot 5^2$

1. Ifodani daraja koʻrinishida tasvirlang: 38:36:

- **2.** Ifodani soddalashtiring: $(3b+c^2-d)-(c^2-2d)$.
- **3.** Amallarni bajaring: $(-0,25a^3b^2c)\cdot(5abc); (7m^2-20mn-10m):(10m).$
- **4.** Ifodani soddalashtiring va uning m = -0.25 boʻlgandagi son qiymatini toping:

 $(2^3)^4$:

 $3^5 \cdot 2^5$

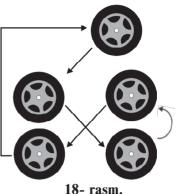
$$2m(m-1)+(m-2)(m+2)+2m$$
.

III bobga doir mashqlar

- 313. Jumlalarni matematik tilda yozing:
 - 1) *m* sonning kvadratini;
 - 2) a sonning kubini;
 - 3) c va 3 sonlar yigʻindisining kvadratini;
 - 4) c va 3 sonlar kvadratlarining yigʻindisini.
- 314. Jumlalarni matematik tilda yozing:
 - 1) n va m sonlar ayirmasining kvadratini;
 - 2) n va m sonlar kvadratlarining ayirmasini;
 - 3) n va m sonlar ayirmasining kubini;
 - 4) $\frac{1}{2}$ va *b* sonlar kublarining ayirmasini.
- **315.** Kvadratning tomoni c metrga teng. Uning perimetri va yuzini yozing.
- 316. Toʻgʻri toʻrtburchak shaklidagi oynaning boʻyi enidan 30 sm uzun. Uni deraza romiga solish uchun boʻyi va enidan 10 sm dan kesishdi. Oynaning kesib tashlangan boʻlaklarining yuzi 1400 sm² ga teng. Oynaning dastlabki oʻlchamlarini toping.
- **317.** Bir tomoni ikkinchi tomonidan 3 marta katta boʻlgan toʻgʻri toʻrtburchakning bir tomonini *x* bilan belgilab, uning yuzi formulasini yozing.
- **318.** Qirrasi 1 m boʻlgan kub qirrasi 1 sm boʻlgan kublarga ajratilsa va ular ustma-ust qoʻyilsa, qanday balandlikdagi ustun hosil boʻladi?
- **319.** Agar odamning yuragi 1 minutda oʻrtacha 75 marta ursa, uning yuragi bir sutka davomida necha marta uradi?
- **320.** Oʻquvchi 1 m³ poʻkakni koʻtara oladimi? (1 sm³ poʻkakning massasi 0,2 g).
- 321. Quyidagi sonlarni standart shaklda yozing:
 1) 0° C va 760 mm sim. ust. bosimli 1 sm³ gazdagi molekulalar soni 27 000 000 000 000 000 000 ga teng;

- 2) parsek (astronomiyada qabul qilingan uzunlik birligi) 30 800 000 000 000 km ga teng;
- 3) elektron hisoblash mashinasi 1 sekundda 1 000 000 ta amal bajarishi mumkin.
- **322.** Yer shari sirti 510 mln km² dan ortiq. Yer hajmi 1000 mlrd km³ dan ortiq. Bu sonlarni standart shaklda yozing.
- **323.** 1 *l* dengiz suvida oʻrtacha 0,00001 mg oltin bor. 1 km³ dengiz suvida qancha oltin bor?
- 324. Koʻphadni standart shaklga keltiring:
 - 1) (2m)(4n)-3a(2b)-(0,2n)(5m)+b(5a)-5nm+8ab;
 - 2) 13ab 0, 2xy (2a)(5b) + (6x)(0,2y) + a(-3)b;
 - 3) $2abc5a + 1\frac{5}{7}a^2\frac{7}{12}bc 2\frac{2}{3}ab\left(-\frac{3}{8}\right)a;$
 - 4) $3nmk4n \frac{3}{8}nm \ 2\frac{2}{3}nk + \frac{2}{9}n^2m\left(-4\frac{1}{2}\right)k$.
- 325. Koʻphadning qiymatini toping:
 - 1) $-0.08x + 73xy^2 + 27xy^2$, bunda x = 4, y = 0.2;
 - 2) $-2a^2b + 4b + 11a^2b$, bunda $a = -\frac{1}{3}$, $b = 2\frac{3}{4}$;
 - 3) $5p^3 3p^2 + 11p 7p 6p^2 7p^2 + p$, bunda p = -1;
 - 4) $8x^2 7x^3 + 6x 5x^2 + 2x^3 + 3x^2 8x$, bunda x = 1.
- 326. Koʻphadlarning algebraik yigʻindisini toping:
 - 1) $\left(-2x^3 + xy^2\right) + \left(x^2y 1\right) + \left(x^2y xy^2 + 3x^3\right);$
 - 2) $(3x^2 + 5xy + 7x^2y) (5xy + 3x^2) (7x^2y 3x^2)$;
 - 3) $(8a^2-10ab-b^2)+(-6a^2+2ab-b^2)-(a^2-8ab+4b^2)$;
 - 4) $(4a^2-2ab+b^2)-(-a^2+b^2-2ab)+(3a^2+b^2-ab)$.

Yangi "Spark" avtomobilining egasi yurib turgan va zaxiradagi gʻildiraklarni rasmda koʻrsatilgan tartibda almashtirib turdi. 30 000 km yoʻl yurilgach, hamma gʻildiraklar bir xil yedirilgani ma'lum boʻl-di. Har bir gʻildirak necha ki-lometr yoʻl bosgan (18- rasm)?

Ko'phadlarni ko'paytiring (327—328):

327. 1)
$$(0,3x+0,3y-z)(x-z);$$
 | 3) $\left(\frac{1}{4}m-\frac{1}{4}n+\frac{1}{5}p\right)(20m+8);$
2) $(0,5x-0,5y+z)(x+y);$ | 4) $(0,2a^2-0,4a+1)(5a^2-10);$

328. 1)
$$(a-b)(a+b)(2a-3b);$$
 3) $(x+2)(3x+1)(2x-1);$ 2) $(a+b)(a-b)(2a+3b);$ 4) $(x-3)(2x+1)(3x-1).$

- **329.** Boʻlishni bajaring:
 - 1) $(0.01a^4 0.2a^3 + 0.04a^2 + 0.002a):(0.01a);$
 - 2) $\left(-0.05x^5 0.08x^4 0.09x^3 + 0.01x^2\right) : \left(-0.01x^2\right)$;
 - 3) $\left(-4m^5n^2-\frac{4}{9}m^4n^5+\frac{2}{3}m^3n^6\right):\left(\frac{2}{3}m^3n^2\right);$
 - 4) $\left(\frac{3}{4}a^6x^3 + \frac{6}{5}a^3x^4 \frac{9}{10}ax^5\right): \left(\frac{3}{5}ax^3\right)$.

III bobga doir sinov mashqlari — testlar

- **1.** Hisoblang: $(3^3 \cdot 9^5):81^3$.

- A) 3; B) $\frac{1}{3}$; C) $\frac{1}{9}$; D) $\frac{1}{27}$.

2. Hisoblang:
$$\frac{a^8(b^4)^4}{(b^2)^6 \cdot (a^2)^3 \cdot (ab)^2}$$
.

A) $-\frac{4}{5}$;

A)
$$a^2b^2$$
; B) b^2 ; C) a^2 ; D) $\frac{1}{b^2}$.

C) -8;

D) 8.

3. Birhadning son qiymatini toping:

$$\frac{1}{5}a^2b^3c$$
, bunda $a = -2$, $b = -1$, $c = 10$.

B) $\frac{4}{5}$;

4. Birhadni standart shaklda yozing:
$$2^4 a b^2 \left(-\frac{1}{2}\right)^3 a^2 b$$
.
A) $-2a^3b^3$; B) $\frac{4}{3}a^3b^3$; C) $-\frac{4}{3}b^3a^3$; D) $4a^3b^3$.

5. Birhadlarni koʻpaytiring: $\left(-\frac{7}{15}a^3b^2c^3\right)\left(\frac{9}{14}ab^2c\right)$.

5. Birhadlarni koʻpaytiring:
$$\left(-\frac{7}{15}a^3b^2c^3\right)\left(\frac{9}{14}ab^2c\right)$$

A) $0.3a^3b^4c^4$: B) $-0.3(abc)^4$:

C) $-\frac{9}{15}a^4b^2c^3b^2$; D) $\frac{9}{15}a^4c^4b^3$. 6. Koʻphadni uning har bir hadini standart shaklga keltirib,

7. Koʻphadlarning algebraik yigʻindisini toping: $\left(0,5a+\frac{2}{3}b\right)-\left(\frac{7}{2}a-\frac{1}{3}b\right)+2(a+b).$

A)
$$a+3b$$
; B) $-a+3b$; C) $-a-3b$; D) $a-3b$.

8. Koʻphadni birhadga koʻpaytiring: $\left(4a - \frac{1}{3}x\right) \cdot (-3x)$.

A)
$$-12ax - 3x^2$$
; B) $3x^2 - 12ax$; C) $3x^2 + 12ax$; D) $x^2 - 12ax$.

9. Soddalashtiring: $5a(0,4a-b)-4a(\frac{1}{4}a-b)$.

A)
$$a(a-b)$$
; B) $a(a+b)$; C) $a^2 + 9ab$; D) $3a^2 + 9ab$.

10. Ko'phadlarni ko'paytiring:
$$(a-b)(a+b)(a^2+b^2)$$
.

A)
$$a^3 - b^4$$
; B) $a^4 + b^3$; C) $a^3 - b^3$; D) $a^4 - b^4$.

11. Bo'lishni bajaring:
$$(16a^3b^2 - 4a^2b^3 + a^2b^2) : (4a^2b^2)$$
.

A)
$$4a-b+\frac{1}{4}$$
; B) $4a+b+4$;

C)
$$4ab - \frac{1}{6} + 4$$
; D) $4a - 4b + 4$.

12. Ifodani soddalashtiring:
$$(18a^4 + 21a^2): (3a^2) - 5a(2a + \frac{1}{a})$$
.

A)
$$4a^2 + 2$$
; B) $16a^2 + 12$; C) $-4a^2 + 2$; D) $16a^2 + 2$.

13. Koʻphadlarni koʻpaytiring:
$$(a+2b)(a-2b)(a^2+4b^2)$$
.
A) a^4-16b^4 ; B) a^4-8b^3 ; C) a^3-8b^3 ; D) a^4+16b^4 .

14.
$$(-0,2)^5 : (-0,1)^4$$
.

$$\left(-\frac{1}{2}\right)^2$$

15.
$$-(-3)^3 \cdot \left(-\frac{1}{3}\right)^2$$
.

$$(5.2)^3 \cdot (1.3)^2$$

16.
$$(5,2)^3:(1,3)^2$$
.

$$(3,2) \cdot (1,3)$$
.

A) -3; B) 3; C) -2.7;

$$\left(\frac{18}{35}a^2 - \frac{2}{7}ab + 0,6b^2\right) \cdot (-35ab).$$

$$\left(\frac{26}{35}a^2 - \frac{2}{7}ab + 0,6b^2\right) \cdot (-35ab).$$

A)
$$-18a^3b + 10a^2b^2 - 21ab^3$$
; B) $-18a^3b - 10a^2b^2 + 21ab^3$; C) $35a^3b - 10ab - 28ab^3$; D) $-18a^3 - 10ab + 21a^2b^3$.

D) $\frac{1}{9}$.

D) 5.2.

18. Hisoblang:
$$\frac{(1,3)^6}{(1,69)^4} \cdot \frac{(5,2)^8}{(2,6)^6 \cdot 2^{10}}$$
.

- A) 4:
 - B) 2,6; C) 1;
- D) 1,69.

🔲 Tarixiy ma'lumotlar

Noma'lum kattaliklarni harflar bilan belgilash mashhur yunon matematigi Diofant (III asr) asarlaridayoq uchraydi. Koeffitsiyentlarni ham, ma'lum miqdorlarni ham harflar bilan belgilashni F. Viyet (1540—1603) birinchilardan bo'lib qo'llagan. Algebraik tenglamalarni umumiy holda tadqiq qilish harfiy koeffitsiyentlar kiritilgandan keyingina mumkin bo'ldi. F. Viyet undosh bosh lotin harflari — B, G, D, ... bilan koeffitsiyentlarni, unli harflari — A, E, I, ... bilan esa noma'lumlarni belgilagan. Mashhur fransuz matematigi va faylasufi R. Dekart (1596-1650) koeffitsiyentlarni belgilash uchun lotin alifbosining dastlabki (kichik) harflari a, b, c, d, ... dan, noma'lumlarni belgilash uchun esa alifboning oxirgi harflari x, y, z lardan foydalangan. Darajaning hozirgi zamonaviy belgilanishi a^2 , a^3 , ..., a^n (n – natural son)ni ham Dekart kiritgan (1637-yil).

"Al-jabr val muqobala" asarining "Koʻpaytirish haqida bob"ida al-Xorazmiy birhadlarni ko'paytirishga, ikkihadni ikki hadga koʻpaytirishga hamda soddalashtirishga doir misollarni qaraydi. Al-Xorazmiy misollaridan ba'zilarini keltiramiz:

- 1) (10-x)x;
- 2) (10+x)(10+x);
- 3) (10-x)(10-x);
- 4) (10-x)(10+x);

5)
$$\left(10+\frac{x}{2}\right)\cdot\left(\frac{1}{2}-5x\right)$$
;

- 6) (10+x)(x-10);
- 7) $(100 + x^2 20x) (50 + 10x 2x^2)$;
- 8) $(100 + x^2 20x) + (50 + 10x 2x^2)$.

Al-Xorazmiy, Ahmad Fargʻoniy, Beruniy, al-Koshiy asarlarida algebraik simvolika boʻlmagan. Matematik Abu Hasan Ali ibn Muhammad al-Kalasadi (XV asr) asarida algebraik simvolika elementlarini uchratish mumkin. Al-Kalasadi tenglamalarda noma'lumning birinchi darajasini "shay" soʻzining birinchi harfi bilan, kvadratini "mol" soʻzining, kubini "ka'b" soʻzining birinchi harflari bilan belgilagan. Tenglik "=" belgisi oʻrniga "adala" (tenglik) soʻzidagi a harfini ishlatgan. Biz oʻrganayotgan "Algebra" kursining simvolikasi (belgilashlar tizimi) XIV—XVII asrlarda shakllangan.

Al-Xorazmiy tenglamalarini yeching:

1)
$$110 - x + \frac{1}{3} \cdot (20 + x) - x = 4x$$
;

2)
$$300 - x + \frac{4}{11} \cdot (100 - 10 - x) - 20 = 2x$$
;

3)
$$500 - x + 100 - \frac{x}{5} - \frac{3}{4}x = 2 \cdot \left(100 + x + \frac{3}{4}x\right);$$

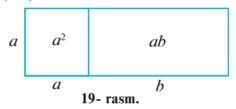
4)
$$300 - x - \frac{x}{3} + 100 - \frac{x}{3}x - \frac{x}{3} = 4 \cdot \left(x + \frac{x}{3}\right)$$
.

19-S / Umumiy koʻpaytuvchini qavsdan tashqariga chiqarish

1- masala. 1- bogʻ tomoni 427 m boʻlgan kvadrat shaklida. Unga tutashgan 2- bogʻ toʻgʻri toʻrtburchak shaklida boʻlib, uning eni 427 m, boʻyi esa 573 m. Bogʻlarning maydoni birgalikda necha gektarni tashkil etadi (19- rasm)?

 \triangle Agar a=427 m, b=573 m belgilash kiritsak, izlanayotgan maydon S= a^2 +ab (m²) boʻladi.

Bu ifodaga a va b ning qiymatlarini qoʻyib hisoblash vaqtni oladi. Ammo ikkala bogʻning birgalikdagi maydoni S ni $a \cdot (a+b)$ koʻpaytma ham ifodalaydi, ya'ni $a^2+ab=a\cdot (a+b)$ (rasmga qarang). a^2+ab ifoda unga teng boʻlgan $a \cdot (a+b)$ ifodaga almashtirilsa, hisoblash ishi ancha soddalashadi. Chindan ham, $a^2+ab=a\cdot (a+b)=427\cdot (427+573)=427\ 000\ (m^2)=42,7\ (ga)$.

Javob: 42,7 ga.▲

Hisoblashlarni soddalashtirish uchun a^2+ab koʻphad $a\cdot(a+ab)$ koʻpaytma bilan almashtirildi.

Koʻphadni ikkita yoki bir nechta koʻphadlar koʻpaytmasi shaklida ifodalash koʻphadni koʻpaytuvchilarga ajratish (yoyish) deyiladi.

Koʻphadni koʻpaytuvchilarga ajratish algebraik ifodalar ustida amallar bajarishda ham keng qoʻllaniladi.

2- masala. ab + ac - ad ifodaning a = 43, b = 26, c = 17, d = 23 boʻlganda, son qiymatini toping.

△ Hisoblashlarni quyidagicha olib boramiz:

$$43 \cdot 26 + 43 \cdot 17 - 43 \cdot 23 = 43 \cdot (26 + 17 - 23) = 43 \cdot 20 = 860.$$

Bu yerda koʻpaytirishning taqsimot qonuni qoʻllanilgan:

$$ab + ac - ad = a(b + c - d).$$

 $43 \cdot 26 + 43 \cdot 17 - 43 \cdot 23$ sonli ifodada umumiy koʻpaytuvchi 43 soni boʻladi; ab + ac - ad algebraik ifodada esa umumiy koʻpaytuvchi a boʻladi.

Agar koʻphadning barcha (son yoki harfiy) hadlari umumiy koʻpaytuvchiga ega boʻlsa, u holda shu koʻpaytuvchini qavsdan tashqariga chiqarish mumkin.

Qavs ichida berilgan koʻphadni shu umumiy koʻpaytuvchiga boʻlish natijasida hosil qilinadigan koʻphad qoladi.

3- masala. Ushbu koʻphadni koʻpaytuvchilarga ajrating:

$$6ab + 3b - 12bc$$
.

△ Berilgan koʻphadning barcha hadlari 3b umumiy koʻpaytuvchiga ega, chunki

$$6ab = 3b \cdot 2a$$
, $3b = 3b \cdot 1$, $-12bc = 3b \cdot (4c)$.

Demak,
$$6ab + 3b - 12bc = 3b(2a + 1 - 4c)$$
.

Koʻphadning umumiy hadini masala mazmuniga qarab, qavsdan tashqariga "+" ishorasi bilan ham, "–" ishorasi bilan ham chiqarish mumkin. Misollar keltiramiz:

- 1) ab b = b(a 1) = -b(1 a);
- 2) $4a^2b^3 6a^3b^2 = 2a^2b^2$ (2b 3a) yoki $4a^2b^3 6a^3b^2 = -2a^2b^2$ $(-2b + 3a) = -2a^2b^2$ (3a 2b).

Koʻphadni umumiy koʻpaytuvchini qavsdan tashqariga chiqarish yoʻli bilan koʻpaytuvchilarga ajratish uchun:

- 1) shu umumiy koʻpaytuvchini topish;
- 2) uni qavsdan tashqariga chiqarish kerak.

Agar koʻphad hadlarining koeffitsiyentlari natural sonlar boʻlsa, u holda umumiy koʻpaytuvchini topish uchun koʻphad hadlari koeffitsiyentlarining eng katta umumiy boʻluvchisini topish, bir xil asosli darajalar orasidan esa eng kichik koʻrsat-kichli darajani topish lozimligini ta'kidlab oʻtamiz. Masalan, $28x^2b^3 - 21x^3b^2$ koʻphadni koʻpaytuvchilarga ajratib, quyidagini hosil qilamiz:

$$7x^2b^2(4b-3x)$$
.

Bu yerda 7 soni 28 va 21 sonlarining eng katta umumiy bo'luvchisi, x^2 va b^2 esa x va b ning eng kichik ko'rsatkichli darajalaridir.

Koʻphadni koʻpaytuvchilarga ajralganligining toʻgʻriligini hosil boʻlgan koʻphadlarni koʻpaytirish yoʻli bilan tekshirish mumkin. Masalan, koʻpaytirishni bajarib, hosil qilamiz:

$$7x^2b^2(4b - 3x) = 28x^2b^3 - 21x^3b^2.$$

Umumiy ko'paytuvchi ko'phad bo'lishi ham mumkin, masalan:

- 1) 5(a+b) + x(a+b) = (a+b)(5+x);
- 2) 3x(a-2b) + 5y(a-2b) + 2(a-2b) = (a-2b)(3x+5y+2).

Ba'zan umumiy ko'paytuvchini qavsdan tashqariga chiqarishdan oldin a-b=-(b-a) tenglikni qo'llash foydali bo'lladi, masalan:

- 1) (a-3)x (3-a)y = (a-3)x + (a-3)y = (a-3)(x+y);
- 2) $15a^2b(x^2 y) 20ab^2(x^2 y) + 25ab(y x^2) = 15a^2b(x^2 y) 20ab^2(x^2 y) 25ab(x^2 y) = 5ab(x^2 y)(3a 4b 5).$

Mashqlar

- **330.** Sonlarni tub koʻpaytuvchilarga ajrating: 70, 121, 240, 168, 225.
- **331.** Kasrlarni qisqartiring: $\frac{45}{60}$; $\frac{18}{24}$; $\frac{75 \cdot 15}{25 \cdot 24}$; $\frac{40 \cdot 14}{7 \cdot 15}$.
- 332. Koʻpaytirishning taqsimot qonunini qoʻllang va hisoblang:
 - 1) $81 \cdot 17 15 \cdot 81$;

- 3) $15 \cdot 17 + 15 \cdot 67$:
- 2) $24 \cdot 2,78 + 41 \cdot 2,78$;
- 4) $14\frac{3}{8} \cdot 1\frac{1}{4} 4\frac{3}{8} \cdot 1\frac{1}{4}$.

- 333. Koʻpaytmani koʻphad shaklida yozing:
 - 1) (a+2)(a+3); 3) $3c^3(2c^3-5)$;
 - 2) 2x(x-1); 4) $(a^2+b)(a-b^2)$.
- **334.** *A* bekatdan *B* bekatga tomon motorli qayiq 20 km/soat tezlik bilan joʻnadi. Oradan ikki soat oʻtgandan keyin *A* dan *B* ga tomon ikkinchi motorli qayiq 24 km/soat tezlik bilan yoʻlga chiqdi. Ikkala qayiq ham *B* ga bir vaqtda yetib keldi. *A* dan *B* gacha boʻlgan masofani toping.
- 335. 1) 3⁶ + 3⁴ ifodaning 30 ga; 90 ga;
 2) 7⁸ + 7⁶ ifodaning 49 ga; 350 ga;
 3) 11⁸ 11⁶ ifodaning 24 ga; 60 ga karrali ekanini isbotlang.

Umumiy koʻpaytuvchini qavsdan tashqariga chiqaring (336 - 344):

- **336.** 1) 2m+2n; 2) 3a-3x; 3) 8-4x; 4) 6a+12.
- **337.** 1) 9a+12b+3; 3) -10x+15y-5z;
 - 2) 8a-4b-2; 4) 9x-3y+12z.
- **338.** 1) ax ay; 2) cd + bc; 3) xy + 2x; 4) 3x xy.
- **339.** 1) 9mn + 9n; 2) 3bd 3ab; 3) 11z 33yz; 4) 6pk 3p.
- **340.** 1) $ab ac + a^2$; 3) $6a^2 3a + 12ba$;
 - 2) $xy x^2 + xz$; 4) $4b^2 + 8ab 12a^2b$.
- **341.** 1) $a^4 + 2a^2$; 3) $a^4b^2 + ab^3$; 2) $a^4 - 3a^3$: 4) $x^2v^3 - x^3v^2$.
- 2) $a^4 3a^3$; 4) $x^2y^3 x^3y^2$.
- **342.** 1) $18y^7 + 12y^4$; 3) $15x^5 5x^3$; 2) $6x^4 24x^2$: 4) $6a^5 + 3a^2$.
- **343.** 1) $9a^2b^2 12ab^3$; 3) $7a^2bc + 14ab^2c$;
 - 2) $20x^3y^2 + 4x^2y$; 4) $9xyz^2 12xy^2z$.

344. 1)
$$6y^5 + 12y^4 - 3y^3$$
; 3) $4a^2b^2 + 36a^2b^3 + 6ab^4$; 2) $20a^4 - 5a^3 + 15a^5$; 4) $2x^2y^4 - 2x^4y^2 + 6x^3y^3$.

345. Hisoblang:

1) $137^2 + 137.63$: 3) $0.7^3 + 0.7 \cdot 9.51$: 2) $187^2 - 187 \cdot 87$: 4) $0.9^3 - 0.81 \cdot 2.9$.

Ko'paytuvchilarga ajrating (346-349):

3) a(b-5)-(b-5); **346.** 1) a(m+n)+b(m+n); 2) b(a+5)-c(a+5); 4) (y-3)+b(y-3).

3) 5a(x+y)-4b(x+y); **347.** 1) 2a(a-b)+3b(a-b):

2) 3n(m-3)+5m(m-3); 4) 7a(c-d)-2b(c-d). 3) $a(x^2+y^2)-b(x^2+y^2)$;

348. 1) $a^2(x-y)+b^2(x-y)$: 4) $x(a^2-2b^2)+y(a^2-2b^2)$. 2) $a^2(x+y)-b^2(x+y)$:

349. 1) 2b(x-1)-3a(x-1)+c(x-1); 2) c(p-q)-a(p-q)+d(p-q);

3) $x(a^2+b^2)+y(a^2+b^2)-z(a^2+b^2)$; 4) $m(x^2+1)-n(x^2+1)-l(x^2+1)$.

Ko'paytuvchilarga ajrating (350-352):

350. 1) c(a-b)+b(b-a);

2) a(b-c)-c(c-b); 4) 2b(x-y)-(y-x).

3) (x-y)+b(y-x);

351. 1) 7(y-3)-a(3-y); 3) $b^2(a-1)-c(1-a)$; 4) $a^2(m-2)+b(2-m)$. 2) 6(a-2)+a(2-a);

352. 1) $a(b-c)+b^2(b-c)-7(c-b)$;

2) x(x-y)+y(y-x)-3(x-y); 3) x(a-2)+y(2-a)+(2-a);

4) a(b-3)+(3-b)-b(3-b).

106

353. Tenglamani yeching:

1)
$$8-(x-3)(x+3)=10-(x-1)^2$$
; 3) $x:15=2\frac{1}{12}:14,5$;

2)
$$(2x+1)^2 - (2x-3)^2 = 4(7x-5)$$
; 4) $\frac{x}{2,3} = \frac{2,1}{9\frac{6}{7}}$

354. It tulkining orqasidan quvdi. It sekundiga 8 m, tulki esa 6 m tezlik bilan chopmoqda. Ularning orasidagi masofa dastlab 360 m boʻlgan, tulkining oʻz uyasiga yetib olishi uchun esa 1 km qolgan edi. Tulki oʻz uyasiga yetib olishga ulguradimi?

20-S/ Guruhlash usuli

Guruhlash usuli hamma hadlari uchun umumiy koʻpaytuvchi mavjud boʻlmagan koʻphadlarga qoʻllaniladi.

Ba'zan, berilgan ko'phadning bir nechta hadlarini qavs ichiga olib, umumiy ko'paytuvchini aniqlash mumkin. Ko'phadni guruhlash usuli qo'shish va ko'paytirishning guruhlash, o'rin almashtirish va taqsimot qonunlariga asoslangan.

Misollar qaraymiz:

1)
$$a(b+c)+b+c=a(b+c)+(b+c)=(b+c)(a+1)$$
;

2)
$$a(b-c)-b+c=a(b-c)-(b-c)=(b-c)(a-1)$$
.

Birinchi misolda koʻphadning oxirgi ikkita hadini "+" ishorasi bilan, ikkinchi misolda koʻphadning oxirgi ikkita hadini "—" ishorasi bilan qavs ichiga olish yetarli boʻldi.

3)
$$m(3x-y)+3nx-ny=m(3x-y)+(3nx-ny)=$$

= $m(3x-y)+n(3x-y)=(3x-y)(m+n);$

4)
$$-mx^2 - my^2 + n(x^2 + y^2) = (-mx^2 - my^2) + n(x^2 + y^2) =$$

= $-m(x^2 + y^2) + n(x^2 + y^2) = (x^2 + y^2)(n - m)$.

Uchinchi va toʻrtinchi misollarda koʻphadning ikkita hadini qavs ichiga olishdan tashqari hosil qilingan har bir guruhda umumiy koʻpaytuvchi qavsdan tashqariga: birinchi holda "+" ishorasi bilan, ikkinchisida esa "–" ishorasi bilan chiqarildi.

Ba'zan ko'phad hadlarini turli usullar bilan guruhlash mumkin. Masalan, 2am + 2an - 3bm - 3bn ko'phadni ko'paytuvchilarga ikki usul bilan ajratish mumkin:

Oltita haddan iborat koʻphadni koʻpaytuvchilarga ajratishga doir misol qaraymiz:

$$ax + bx - ay - by + az + bz = (ax + bx) - (ay + by) + (az + bz) =$$

= $x(a + b) - y(a + b) + z(a + b) = (a + b)(x - y + z).$

Bu yerda koʻphadlar ikkitadan guruhlarga ajratilgan; ularni uchtadan guruhlash ham mumkin edi:

$$ax + bx - ay - by + az + bz = (ax - ay + az) + (bx - by + bz) =$$

= $a(x - y + z) + b(x - y + z) = (a + b)(x - y + z).$

Koʻphadni guruhlash usuli bilan koʻpaytuvchilarga ajratish uchun:

- 1) koʻphadning hadlarini, ular koʻphad shaklidagi umumiy koʻpaytuvchiga ega boʻladigan qilib, guruhlarga birlashtiriladi;
- 2) bu umumiy koʻpaytuvchini qavsdan tashqariga chiqariladi.

3) x + 3a(x + y) + y: 4) x + 2a(x - y) - y.

3) $2m(m-n)+(m-n)^2$;

4) $4q(p-1)+(p-1)^2$.

3) 2m(m-n)-n+m:

3) 3a(2b+c)+8b+4c;

4) 2x(3x-4y)-6x+8y.

3) 2bx - 3ay - 6by + ax: 4) 5ay - 3bx + ax - 15by.

4) 4q(p-1)+1-p.

Ko'paytuvchilarga airating (355–360):

355. 1)
$$a+b+c(a+b)$$
;

2)
$$m-n+p(m-n)$$
:

$$2) m-n+p(m-n);$$

356. 1)
$$(x+y)+(x+y)^{2}$$

2)
$$(a-b)^2 + a - b$$
;

357. 1)
$$2m(m-n)+m-n$$
;

358. 1)
$$a(x-c)+bc-bx$$
;

2) 4q(p-1)+p-1;

1)
$$a(x-c)+bc-bx$$
,
2) $a(b+c)+db+dc$;

359. 1)
$$ac + bc - 2ad - 2bd$$
;

2)
$$ac - 3bd + ad - 3bc$$
:

360. 1)
$$xv^2 - bv^2 - ax + ab + v^2 - a$$
:

2)
$$ax^2 - ay - bx^2 + cy + by - cx^2$$
.

- **361.** Hisoblang:
 - 1) $139 \cdot 15 + 18 \cdot 139 + 15 \cdot 261 + 18 \cdot 261$:
 - 2) $125 \cdot 48 31 \cdot 82 31 \cdot 43 + 125 \cdot 83$:
 - 3) $14, 7 \cdot 13 2 \cdot 14, 7 + 13 \cdot 5, 3 2 \cdot 5, 3$;
 - 4) $3\frac{1}{3} \cdot 4\frac{1}{5} + 4, 2 \cdot \frac{2}{3} + 3\frac{1}{3} \cdot 2\frac{4}{5} + 2, 8 \cdot \frac{2}{3}$.
- **362.** Ifodaning son qiymatini toping:
 - 1) $5a^2 5ax 7a + 7x$, bunda x = -3, a = 4;
 - 2) $m^2 mn 3m + 3n$, bunda m = 0, 5, n = 0, 25;
 - 3) $a^2 + ab 5a 5b$, bunda a = 6, 6, b = 0, 4;
 - 4) $a^2 ab 2a + 2b$, bunda $a = \frac{7}{20}$, b = 0.15.

363. Hisoblang:

- 1) $287^2 287 \cdot 48 + 239 \cdot 713$:
- 2) $73.4^2 + 73.4 \cdot 17.2 90.6 \cdot 63.4$.
- **364.** Tenglamani yeching:

1)
$$x(x-4)+x-4=0$$
; 2) $t(t+7)-4t-28=0$.

2)
$$t(t+7)-4t-28=0$$

Ali bilan Valining massasi birgalikda 5 ta tarvuz massasiga teng. Valining massasi 1 ta qovun massasidan 4 marta koʻp. Vali bilan 2 ta qovunning birgalikdagi massasi 3 ta tarvuz massasiga teng. Alining massasi nechta qovunning massasiga teng?

21-\$\int Yig'indining kvadrati. Ayirmaning kvadrati

Ikkita son yigʻindisining kvadrati $(a + b)^2$ ni qaraymiz. Koʻphadni ko'phadga ko'paytirish qoidasidan foydalanib, hosil qilamiz:

$$(a+b)^2 = (a+b)(a+b) = a^2 + ab + ab + b^2 = a^2 + 2ab + b^2,$$
ya'ni

$$(a+b)^2 = a^2 + 2ab + b^2.$$
 (1)

Ikki son yigʻindisining kvadrati — birinchi son kvadrati, qoʻshuv birinchi son bilan ikkinchi son koʻpaytmasining ikkilangani, qoʻshuv ikkinchi son kvadratiga teng.

(1) formulani 20- rasmda tasvirlangan kvadratning yuzini ko'zdan kechirib, osongina hosil qilish mumkinligini aytib o'tamiz.

Endi ikki son ayirmasining kvadratini qaraymiz:

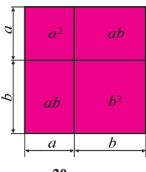
$$(a-b)^2 = (a-b)(a-b) = a^2 - ab - ab + b^2 = a^2 - 2ab + b^2,$$
ya'ni
$$(a-b)^2 = a^2 - 2ab + b^2.$$

$$(a-b)^2 = a^2 - 2ab + b^2.$$
 (2)

Ikki son ayirmasining kvadrati — birinchi son kvadrati, ayiruv birinchi son bilan ikkinchi son koʻpaytmasining ikkilangani, qoʻshuv ikkinchi son kvadratiga teng.

- (1) va (2) tengliklarda *a* va *b* istalgan sonlar yoki algebraik ifodalardir.
- (1) va (2) formulalarni qoʻllashga doir misollar:

1)
$$(2m+3k)^2 = (2m)^2 + 2 \cdot 2m \cdot 3k + (3k)^2 = 4m^2 + 12mk + 9k^2$$
;

2)
$$(5a^2-3)^2 = (5a^2)^2 - 2 \cdot 5a^2 \cdot 3 + 3^2 = 25a^4 - 30a^2 + 9;$$

3)
$$(-a-3b)^2 = ((-1)(a+3b))^2 = (-1)^2(a+3b)^2 =$$

= $(a+3b)^2 = a^2 + 2a \cdot 3b + (3b)^2 = a^2 + 6ab + 9b^2$.

Zaruriy hisoblashlarni ogʻzaki bajarib, oraliq natijalarni yozmaslik mumkin. Masalan, birdaniga bunday yozish mumkin:

$$(5a^2 - 7b^2)^2 = 25a^4 - 70a^2b^2 + 49b^4.$$

Yigʻindi yoki ayirmaning kvadrati formulalari *qisqa koʻpay-tirish formulalari* deyiladi va ba'zi hollarda hisoblashlarni soddalashtirish uchun qoʻllaniladi. Masalan:

1)
$$99^2 = (100 - 1)^2 = 10000 - 200 + 1 = 9801$$
;

2)
$$52^2 = (50+2)^2 = 2500 + 200 + 4 = 2704$$
.

(1) formula $(1+a)^2$ ifodaning qiymatlarini taqribiy hisoblashlarda ham qoʻllaniladi. a son musbat yoki manfiy son boʻlib, uning moduli 1ga nisbatan kichik boʻlsa (masalan, a = 0.0032 yoki a = -0.0021), u holda a^2 son yanada kichik boʻladi va shu sababli

$$(1+a)^2 = 1 + 2a + a^2$$

tenglikni $(1+a)^2 \approx 1+2a$ taqribiy tenglik bilan almashtirish mumkin. Masalan:

1)
$$(1,002)^2 = (1+0,002)^2 \approx 1+2\cdot 0,002 = 1,004$$
;

2)
$$(0.997)^2 = (1 - 0.003)^2 \approx 1 - 2 \cdot 0.003 = 0.994$$
.

Yigʻindining kvadrati va ayirmaning kvadrati formulalari koʻphadni koʻpaytuvchilarga ajratishda ham qoʻllaniladi, masalan:

1)
$$x^2 + 10x + 25 = x^2 + 2 \cdot 5 \cdot x + 5^2 = (x+5)^2$$
;

2)
$$a^4 - 8a^2b^3 + 16b^6 = (a^2)^2 - 2 \cdot a^2 \cdot 4b^3 + (4b^3)^2 = (a^2 - 4b^3)^2$$
.

Masala. Formulani isbotlang:

$$(a+b)^3 = a^3 + 3a^2b + 3ab^2 + b^3.$$
 (3)

$$(a+b)^3 = (a+b)(a+b)^2 = (a+b)(a^2+2ab+b^2) =$$

$$= a^3 + 2a^2b + ab^2 + a^2b + 2ab^2 + b^3 = a^3 + 3a^2b + 3ab^2 + b^3.$$

Xuddi shunga o'xshash,

$$(a-b)^3 = a^3 - 3a^2b + 3ab^2 - b^3$$
 (4)

formulani ham isbotlash mumkin.

- (3) va (4) formulalar, mos ravishda, yigʻindining kubi
- va ayirmaning kubi formulalari deb ataladi.
 (3) va (4) formulalar ham qisqa koʻpaytirish formula-

Mashqlar

Quyidagi mashqlarda ikkihadning kvadratini koʻphad shaklida tasvirlang (365-372):

365. 1)
$$(c+d)^2$$
; 3) $(2+x)^2$; 5) $(y+3)^2$; 2) $(x-y)^2$; 4) $(x+1)^2$; 6) $(7+m)^2$.

3)
$$(2+x)^2$$
;

5)
$$(y+3)^2$$
;

2)
$$(x-y)^2$$
;

4)
$$(x+1)^2$$
;

6)
$$(7+m)^2$$

366. 1)
$$(m-2)^2$$
; 3) $(7-m)^2$;

3)
$$(7-m)^2$$

5)
$$\left(a + \frac{1}{3}\right)^2$$
;

2)
$$(x-3)^2$$
:

2)
$$(x-3)^2$$
; 4) $(y-6)^2$;

6)
$$\left(b + \frac{1}{2}\right)^2$$
.

367. 1)
$$(q+2p)^2$$
; 2) $(3x+2y)^2$; 3) $(6a-4b)^2$; 4) $(5z-t)^2$.

368. 1)
$$(3a^2+1)^2$$
; | 2) $(a^2+1)^2$; | 3) $(2x^2+3n^2)^2$; | 4) $(x^2+y^2)^2$.

369. 1)
$$\left(m - \frac{1}{5}\right)^2$$
; 2) $\left(a - \frac{1}{3}\right)^2$; 3) $\left(\frac{a}{2} - \frac{b}{3}\right)^2$; 4) $\left(\frac{x}{3} + \frac{y}{4}\right)^2$.

370. 1)
$$(0,2x+0,3y)^2$$
; 3) $(\frac{2}{3}x^3 - \frac{3}{4})^2$; 2) $(0,4b-0,5c)^2$; 4) $(\frac{1}{4}a^3 - \frac{4}{5})^2$.

371.
$$(a+b)^3 = a^3 + 3a^2b + 3ab^2 + b^3$$
 formulaga qanday geometrik ma'no bera olasiz?
Nuqtalar o'rniga mos so'zlarni qo'ying:
Qirrasining uzunligi a va b bo'lgan ... yasaymiz. O'l-chamlari $a \times a \times b$ va $a \times b \times b$ bo'lgan yasaymiz. Ularni

372. 1)
$$(-4ab - 5a^2)^2$$
; 3) $(0,2x^2 + 5xy)^2$; 2) $(-3b^2 - 2ab)^2$; 4) $(4xy + 0,5y^2)^2$.

shunday taxlaymizki, ... hosil boʻladi.

Qisqa koʻpaytirish formulalaridan foydalanib, amallarni bajaring (373—375):

373. 1)
$$(90-1)^2$$
; 2) $(40+1)^2$; 3) 101^2 ; 4) 98^2 .

373. 1)
$$(90-1)^2$$
; 2) $(40+1)^2$; 3) 101^2 ; 4) 98^2
374. 1) 999^2 ; 2) 1003^2 ; 3) 51^2 ; 4) 39^2 .

Ifodani soddalashtiring (376-377):

8 — Algebra, 7- sinf — —

376. 1)
$$(x-y)^2 + (x+y)^2$$
; 3) $(2a+b)^2 - (2a-b)^2$; 2) $(x+y)^2 - (x-y)^2$; 4) $(2a+b)^2 + (2a-b)^2$.

377. 1)
$$(a+b)^3 + (a-b)^3$$
; 2) $3(2-a)^2 + 4(a-5)^2$;

3) $(x-1)^3 - (x+1)^3$; 4) $-(3+x)^2 + 5(1-x)^2$.

Tenglamani yeching (378-379):

378. 1)
$$16x^2 - (4x - 5)^2 = 15$$
; 3) $-5x(x - 3) + 5(x - 1)^2 = -20$;

2)
$$64x^2 - (3-8x)^2 = 87$$
; 4) $(2x-3)^2 - (2x+3)^2 = 12$.

379. 1)
$$(3x-1)^2 - (3x-2)^2 = 0$$
;

2)
$$(y-2)(y+3)-(y-2)^2 = 5;$$

3) $(x+3)(x+7)-(x+4)^2 = 0;$

4)
$$(v+8)^2 - (v+9)(v-5) = 117$$
.

380. If oddning qiymatini toping:
1)
$$9a^3 - a(3a+2)^2 + 4a(3a+7)$$
, bunda $a = -1\frac{1}{6}$;

2)
$$(2y-5)^2 - 4(y-3)^2 - 4y$$
, bunda $y = -\frac{2}{7}$;

3)
$$25m(m-1)-(5m-3)^2-6m$$
, bunda $m=-0,3$;

4)
$$24x^2 - (7x - 2)^2 + (5x - 3)(5x + 1)$$
, bunda $x = -\frac{5}{9}$.

1)
$$(x-4b^7)^2 = 25a^4b^2 - 40a^2b^8 + 16b^{14};$$

2) $(x+7c)^2 = 25b^6 + 70b^3c + 49c^2;$

3)
$$(2a+x)^3 = 8a^3 + 12a^2b + 6ab^2 + b^3$$
;

4)
$$(5b^2 - x)^2 = 25b^4 - 30a^2b^3 + 9a^4b^2$$
.

1)
$$a^2 - 10ab + 25b^2$$
; 3) $k^4 + 2k^2 + 1$;
2) $25 + 10x + x^2$; 4) $p^2 - 1,6p + 0,64$.

1)
$$a^2 + 4a + x$$
;

3) $36a^2 - x + 49b^2$:

2)
$$p^2 - 0.5p + x$$
; 4) $a^2 - 6ab + x$.

384. a ning qanday qiymatlarida ifodani ikkihadning kvadrati koʻrinishida vozish mumkin:

1)
$$(3x-5)^2 + (4x+12)^2 + ax$$
;

2)
$$(17x+10)^2 - (15x-8)^2 + ax$$
?

385. Isbot giling:

1)
$$(a-b)^2 = (b-a)^2$$
;

4)
$$(a-b)^3 = -(b-a)^3$$

2)
$$(-a-b)^2 = (b+a)^2$$
:

5)
$$(a+b)^3 = a^3 + 3a^2b + 3ab^2 + b^3$$

3)
$$(-a-b)(a+b) = -(a+b)^2$$
;

1)
$$(a-b)^2 = (b-a)^2$$
; 4) $(a-b)^3 = -(b-a)^3$;
2) $(-a-b)^2 = (b+a)^2$; 5) $(a+b)^3 = a^3 + 3a^2b + 3ab^2 + b^3$;
3) $(-a-b)(a+b) = -(a+b)^2$; 6) $(a-b)^3 = a^3 - 3a^2b + 3ab^2 - b^3$.

22-S/ Kvadratlar ayirmasi formulasi

Ikki son yigʻindisini ularning ayirmasiga koʻpaytiramiz:

$$(a+b)(a-b) = a^2 - ab + ab - b^2 = a^2 - b^2$$

ya'ni

$$(a+b)(a-b) = a^2 - b^2.$$
 (1)

$$a^2 - b^2 = (a - b)(a + b)$$
. (2)

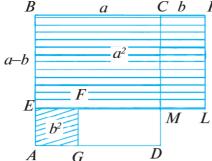
Ikki son kvadratlarining ayirmasi shu sonlar ayirmasi bilan ular yigʻindisining koʻpaytmasiga teng.

(1) va (2) tenglikda a, b istalgan sonlar yoki algebraik ifodalardir, masalan:

1)
$$(nm+3k)(nm-3k) = n^2m^2 - 9k^2$$
;

2)
$$4a^4b^2 - 25a^2b^4 = (2a^2b + 5ab^2)(2a^2b - 5ab^2)$$
;

3)
$$(a+b)^2 - 16 = (a+b-4)(a+b+4)$$
.

$$S_{ABCD} = a^2;$$

 $S_{AEFG} = b^2;$
 $S_{GFEBCD} = S_{EBHL};$
 $S_{GFEBCD} = a^2 - b^2;$

$$S_{GFEBCD} = a^2 - b^2;$$

 $S_{_{FRHI}} = (a-b)(a+b).$

(2) formulaning geometrik talqini.

(1) formula ham qisqa koʻpaytirish formulasi deyiladi. Uni hisoblashlarni soddalashtirish uchun qoʻllaniladi.

Masalan:

1)
$$63 \cdot 57 = (60 + 3)(60 - 3) = 3600 - 9 = 3591$$
;

2)
$$98 \cdot 102 = (100 - 2)(100 + 2) = 100^2 - 2^2 = 10000 - 4 = 9996$$
.

(2) tenglik kvadratlar ayirmasi formulasi deyiladi. U koʻphadlarni koʻpaytuvchilarga ajratishda qoʻllaniladi.

Masalan:

1)
$$a^2 - 9 = a^2 - 3^2 = (a - 3)(a + 3)$$
;

2)
$$4b^4 - 0,64c^2 = (2b^2)^2 - (0,8c)^2 = (2b^2 - 0,8c)(2b^2 + 0,8c);$$

3)
$$(a-b)^2 - 1 = (a-b-1)(a-b+1)$$
;

4)
$$(a+b)^2 - (a-c)^2 = (a+b-a+c)(a+b+a-c) =$$

= $(b+c)(2a+b-c)$.

Mashqlar

(1) formuladan foydalanib, koʻpaytirishni bajaring (386 - 394):

386. 1)
$$(c+d)(c-d)$$
;

3)
$$(a+c)(c-a)$$
;

2)
$$(p+q)(p-q)$$
;

4)
$$(m-n)(m+n)$$
;

387. 1)
$$(x+5)(x-5)$$
; 3) $(a-4)(4+a)$; 2) $(a+3)(a-3)$; 4) $(7+x)(x-7)$.

2)
$$(a+3)(a-3)$$
; 4) $(7+x)(x-7)$.

388. 1)
$$(2b+a)(2b-a)$$
; 3) $(y+6x)(6x-y)$;

2)
$$(c+3d)(c-3d)$$
; 4) $(3m-2n)(2n+3m)$.

3)
$$\left(\frac{1}{2}y - \frac{1}{2}x\right)\left(\frac{1}{2}y + \frac{1}{2}x\right)$$
;

389. 1)
$$\left(4d - \frac{1}{2}\right)\left(\frac{1}{2} + 4d\right)$$
; 3) $\left(\frac{1}{2}y - \frac{1}{3}x\right)\left(\frac{1}{2}y + \frac{1}{3}x\right)$;

2)
$$\left(\frac{5}{6}a - b\right)\left(b + \frac{5}{6}a\right)$$
; 4) $\left(\frac{2}{3}m + \frac{3}{4}n\right)\left(\frac{2}{3}m - \frac{3}{4}n\right)$.

390. 1)
$$(c^2 + d^2)(c^2 - d^2);$$
 3) $(x^4 - y^3)(y^3 + x^4);$

2)
$$(a^2 + b^3)(a^2 - b^3)$$
; 4) $(m^3 - n^3)(m^3 + n^3)$.

391. 1)
$$(3a^2 + 4b^3)(3a^2 - 4b^3)$$
; 3) $(0,2t^3 + 0,5p^4)(0,5p^4 - 0,2t^3)$; 2) $(2m^4 - 5n^2)(5n^2 + 2m^4)$; 4) $(1,2a^2 - 0,3b^2)(1,2a^2 + 0,3b^2)$.

392. 1)
$$\left(\frac{3}{4}a^2 - \frac{1}{2}b^3\right)\left(\frac{1}{2}b^3 + \frac{3}{4}a^2\right);$$
 3) $\left(0,5q + \frac{1}{3}p^2\right)\left(0,5q - \frac{1}{3}p^2\right);$ 2) $\left(\frac{2}{3}x^4 - \frac{4}{5}y^5\right)\left(\frac{2}{3}x^4 + \frac{4}{5}y^5\right);$ 4) $\left(1,5c^2 - \frac{3}{4}b\right)\left(\frac{3}{4}b + 1,5c^2\right).$

393. 1)
$$(3x^2y - 4xy^2)(3x^2y + 4xy^2)$$
; 3) $(7ab + x^2y^3)(7ab - x^2y^3)$; 2) $(5ab^2 + 2a^2b)(5ab^2 - 2a^2b)$; 4) $(ab^3 - 4xy)(ab^3 + 4xy)$.

394. 1)
$$(3+x)(3-x)(9+x^2)$$
; 3) $(4x^2+y^2)(2x+y)(2x-y)$; 2) $(x^2+1)(x+1)(x-1)$; 4) $(3a-2b)(3a+2b)(9a^2+4b^2)$.

Oisqa koʻpaytirish formulalaridan foydalanib, hisoblang (395 - 396):

397. Soddalashtiring:

1)
$$(c-3)^2 - (c+3)(3-c)$$
;

2)
$$(a+2)^2 - (a+2)(2-a)$$
;

3)
$$(2x+3y)(2x-3y)+(2x+3y)^2$$
;

4)
$$(3a-4b)(3a+4b)-(3a-4b)^2$$
;

5)
$$(-b-a)(a+b)+a^2+b^2$$
;
6) $(b-a)(-a-b)+2b^2$.

1)
$$4m - (m+3)^2 + (m-3)(m+3)$$
, bunda $m = -2, 4$;
2) $(3x+4)^2 - 10x - (x-4)(4+x)$, bunda $x = -0, 1$;

3)
$$2(k-7)(k+5)-(k-5)^2-(k-7)(7+k)$$
, bunda $k=-\frac{1}{2}$;

4)
$$(a+3)^2 + (a-3)(3+a) - 2(a+2)(a-4)$$
, bunda $a = -\frac{1}{5}$.

399. Tenglamani yeching:

1)
$$(2x+3)^2 - 4(x-1)(x+1) = 49$$
;

2)
$$(3x+4)^2 - (3x-1)(1+3x) = 49$$
;

3)
$$x^3 + 2x^2 - 9x - 18 = 0$$
:

4)
$$v^3 - 3v^2 - 4v + 12 = 0$$

401. Hisoblang:
$$\frac{5^4 \cdot 0,128 - 5^3 \cdot 0,628 \cdot 5}{125 \cdot 0,25}.$$

23-\$\sqrt{Ko'phadni ko'paytuvchilarga ajratishning bir necha usulini qo'llash

Koʻphadni koʻpaytuvchilarga ajratishda ba'zan bir emas, balki bir necha usullar qoʻllaniladi. Misollar keltiramiz:

1) a^3-a koʻphadni koʻpaytuvchilarga ajrating:

$$\triangle a^3 - a = a(a^2 - 1) = a(a - 1)(a + 1).$$

Bu yerda ikkita usuldan foydalanilgan: umumiy koʻpaytuvchini qavsdan tashqariga chiqarish va kvadratlar ayirmasi formulasini qoʻllash.

2) $(a^2 + 1)^2 - 4a^2$ koʻphadni koʻpaytuvchilarga ajrating:

$$\Delta (a^{2}+1)^{2} - 4a^{2} = (a^{2}+1)^{2} - (2a)^{2} = ((a^{2}+1)-2a)((a^{2}+1)+2a) =$$

$$= (a^{2}+1-2a)(a^{2}+1+2a) = (a^{2}-2a+1)(a^{2}+2a+1) =$$

$$= (a-1)^{2}(a+1)^{2}. \quad \blacktriangle$$

Bu yerda qoʻshiluvchilar umumiy koʻpaytuvchiga ega emasligi sababli, avval kvadratlar ayirmasi formulasidan foydalanildi, soʻngra yigʻindi va ayirma kvadratlarining formulalaridan foydalanildi. Yana bir misol yechib koʻraylik:

3)
$$\triangle 4x^2 - y^2 + 4x + 2y = (4x^2 - y^2) + (4x + 2y) =$$

= $(2x - y)(2x + y) + 2(2x + y) = (2x + y)(2x - y + 2).$

Birhadlar umumiy koʻpaytuvchiga ega boʻlmagani va biror formulani qoʻllash mumkin boʻlmagani uchun, bu yerda avval guruhlash usulidan foydalanildi, soʻngra esa kvadratlar ayirmasi formulasi qoʻllanildi.

Koʻrib chiqilgan bu misollar koʻphadni koʻpaytuvchilarga ajratishga doir topshiriqlarni bajarishda quyidagi tartibga rioya qilish foydali ekanligini koʻrsatadi:

1) umumiy koʻpaytuvchini (agar u bor boʻlsa) qavsdan tashqariga chiqarish;

- 2) koʻphadni qisqa koʻpaytirish formulalari boʻyicha
- koʻpaytuvchilarga ajratishga urinib koʻrish; 3) agar oldingi usullar maqsadga olib kelmasa, guruhlash usulini qoʻllashga harakat qilish.

Masala. Tenglikni isbotlang:

$$a^{3} + b^{3} = (a+b)(a^{2} - ab + b^{2}).$$
 (1)

• Tenglikning o'ng tomonidagi qavslarni ochamiz:

$$(a+b)(a^2-ab+b^2) = a^3-a^2b+ab^2+a^2b-ab^2+b^3 = a^3+b^3.$$

Tenglikning o'ng tomoni chap tomoniga tengligi kelib chiqdi, ya'ni (1) tenglik isbot qilindi.

Xuddi shu kabi

$$a^{3} - b^{3} = (a - b) (a^{2} + ab + b^{2})$$
 (2)

tenglikning to'g'riligi isbotlanadi.

(1) va (2) tengliklar, mos ravishda, kublar yigʻindisi va kublar ayirmasi formulalari deb ataladi. Bu formulalar ham koʻphadni koʻpaytuvchilarga ajratishda qoʻllaniladi.

Masalan:

1)
$$27 + b^3 = 3^3 + b^3 = (3+b)(9-3b+b^2)$$
;

2)
$$x^4 - 8xy^3 = x(x^3 - 8y^3) = x(x^3 - (2y)^3) = x(x - 2y)(x^2 + 2xy + 4y^2)$$
.

Mashqlar

402. Hisoblang:

- 1) $47^2 37^2$.
- 2) $54^2 44^2$;
- 3) $50,7^2-50,6^2$; 4) $29,4^2-29,3^2$.

403. (Ogʻzaki.) Koʻpaytuvchilarga ajrating:

- 1) $36-x^2$; 2) a^2-25 ; 3) y^2-1 ; 4) $1-b^2$.

404. 1)
$$(a+2b)^2 = a^2 + 4b^2$$
; 2) $(2a-3b)^2 = 4a^2 - 9b^2$ tengliklar haqida nima deya olasiz? *a*) ular qaysi *a* va *b* larda toʻgʻri-yu, qaysilarida notoʻgʻri? *b*) ixtiyoriy *a* va *b* lar uchun ularni toʻgʻri boʻladigan qilishni uddasidan chiqasizmi?

Ko'paytuvchilarga ajrating (405-416):

405. 1)
$$25x^2 - 9$$
; | 2) $4a^2 - 9$; | 3) $64y^2 - 36x^2$; | 4) $81a^2 - 16b^2$.
406. 1) $c^2d^2 - 9$; | 2) $a^2b^2 - 16$; | 3) $4a^2 - 9b^2$; | 4) $16x^2 - 25y^2$.

407. 1)
$$\frac{1}{9}y^2 - \frac{16}{25}x^2$$
; 3) $0.25a^2 - 49b^2$;

2)
$$\frac{4}{9}a^2 - \frac{1}{16}b^2$$
; 4) $0,09x^2 - 16y^2$.

408. 1)
$$36x^2y^2 - 1$$
; | 2) $x^2y^4 - 16$; | 3) $81a^6 - 49b^4$; | 4) $25a^2 - 9b^6$.

409. 1)
$$a^4 - b^4$$
; 2) $a^4 - b^8$; 3) $a^4 - 16$; 4) $b^4 - 81$.

410. 1)
$$(a+b)^2 - c^2$$
; 2) $(a+2b)^2 - 9a^2$;

2)
$$(m-n)^2 - k^2$$
; 4) $(3x-y)^2 - 4y^2$.

411. 1)
$$(a+b)^2 - (a-c)^2$$
; 3) $(2a+b)^2 - (2b+a)^2$; 2) $(a+b)^2 - (b+c)^2$; 4) $(a-3b)^2 - (3a+b)^2$.

$$(a+b)^2 - (b+c)^2;$$
 4) $(a-3b)^2 - (3a+b)^2.$

412. 1)
$$9a^2 - 6a + 1$$
: 3) $36b^2 + 12b + 1$:

413. 1)
$$9x^2 + 24x + 16$$
: 3) $36m^2 + 12mn + n^2$:

4) $81-18x+x^2$

2)
$$100-60a+9a^2$$
; 4) $a^2+10ab+25b^2$.

2) $1+2c+c^2$:

414. 1)
$$x^4 + 2x^2y + y^2$$
; 3) $4c^4 + 12c^2b^3 + 9b^6$;
2) $p^4 - 2p^2q + q^2$; 4) $25a^6 + 30a^3b + 9b^2$.

$$p \ q + q \ ,$$
 4) $25a^{\circ} + 30a^{\circ}b + 9b^{\circ}$

415. 1)
$$a^4 - 8a^2 + 16$$
; 3) $25a^4 - 10a^2b + b^2$; 2) $b^4 - 18b^2 + 81$; 4) $16 - 8a^2b^2 + a^4b^4$.

416. 1)
$$-a^2 - 2a - 1$$
; 3) $-2a^2 + 8ab - 8b^2$; 2) $-9 + 6b - b^2$; 4) $-12ab - 3a^2 - 12b^2$.

2)
$$-9+6b-b^2$$
; 4) $-12ab-$

- 417. Ifodaning son qiymatini toping:
 - 1) $5m^2 10mn + 5n^2$, bunda m = 142, n = 42; 2) $6m^2 + 12mn + 6n^2$, bunda m = 56, n = 44;
 - 3) $-36a^3 + 4a^2b \frac{1}{9}ab^2$, bunda a = 4, b = 48;
 - 4) $-64a^3 8a^2b \frac{1}{4}ab^2$, bunda a = -6, b = 84.
- 418. Tenglamani yeching:
- 1) $x^2 36 = 0$; 3) $4x^2 + 4x + 1 = 0$;
 - 2) $\frac{1}{4} x^2 = 0$; 4) $25 10x + x^2 = 0$.
- 419. Hisoblang:
- 1) $101^2 202 \cdot 81 + 81^2$; 3) $\frac{48^2 + 2 \cdot 48 \cdot 18 + 18^2}{48^2 + 18^2}$;
 - 2) $37^2 + 126 \cdot 37 + 63^2$; 4) $\frac{85^2 17^2}{85^2 + 2 \cdot 85 \cdot 17 + 17^2}$. **420.** Tushirib qoldirilgan shunday uchhadni topingki, tenglik
 - **420.** Tushirib qoldirilgan shunday uchhadni topingki, tengli bajarilsin:

 1) $x^3 + v^3 = (x + v)$ (...);

 3) $x^3 v^3 = (x v)$ (...);
 - 2) $(x+y)^3 = (x+y) (...);$ 4) $(x-y)^3 = (x-y) (...).$
- **421.** Koʻpaytuvchilarga ajrating:
 - 1) $x^3 y^3$; 3) $x^3 + 27$; 5) $n^3 64$; 7) $1 p^3$; 2) $c^3 + d^3$; 4) $a^3 - 27$; 6) $a^3 + 1$; 8) $125 - b^3$.
 - Koʻpaytuvchilarga ajrating (422-424):
- **422.** 1) $27m^3 8$; | 2) $64 125y^3$; | 3) $125 + \frac{1}{8}b^3$; | 4) $64y^3 + \frac{1}{27}$.
- **423.** 1) $8a^3 + 1$; 3) $\frac{1}{27}a^3 + 64b^6$;
 - 2) $1+27b^3$; 4) $\frac{1}{8}a^6+125b^3$.

424. 1)
$$a^9 - b^3$$
; 2) $a^6 - b^6$; 3) $x^6 - 729$; 4) $64 - y^6$.

Ifodani qisqa ko'paytirish formulalaridan foydalanib, ikkihad shaklida yozing (425—426):

425. 1)
$$(z+5)(z^2-5z+25)$$
; 3) $(2x+3y)(4x^2-6xy+9y^2)$;

2)
$$(y+2)(y^2-2y+4)$$
; 4) $(4c-5d)(16c^2+20cd+25d^2)$.

426. 1)
$$(10a^2 - 1)(100a^4 + 10a^2 + 1)$$
;

2)
$$(a^2b^2-5a)(a^4b^4+5a^3b^2+25a^2);$$

3)
$$\left(\frac{1}{5}m-n\right)\left(\frac{1}{25}m^2+\frac{1}{5}mn+n^2\right);$$

4) $\left(\frac{1}{2}x-\frac{1}{3}y\right)\left(\frac{1}{4}x^2+\frac{1}{6}xy+\frac{1}{9}y^2\right).$

1)
$$(8a^3 - 27b^3) - 2a(4a^2 - 9b^2)$$
; 3) $(a^3 + b^3) + (a + b)^2$;

2)
$$(64a^3 + 125b^3) + 5b(16a^2 - 25b^2)$$
; 4) $(a^3 - b^3) + (a - b)^2$.

1)
$$\frac{258^3 - 147^3}{258^2 + 258 \cdot 147 + 147^2}$$
; 2) $\frac{17,98^2 - 17,98 \cdot 32,02 + 32,02^2}{17,98^3 + 32,02^3}$.

429. Qavslar ichiga shunday hadlar yozingki, hosil boʻlgan ifoda x ning barcha qiymatlarida ham oʻzgarmas boʻlsin:

1)
$$(4x-7)^2 + (3x+6)^2 - (...-...)^2$$
;
2) $(17x-2)^2 - (15x-6)^2 - (...+...)^2$.

1)
$$(x+2)(x^2-2x+4)-x(x-3)(x+3)=26$$
;

2)
$$(x-3)(x^2+3x+9)-x(x+4)(x-4)=21$$
;

3)
$$(2x-1)(4x^2+2x+1)-4x(2x^2-3)=23$$
;

4)
$$(4x+1)(16x^2-4x+1)-16x(4x^2-5)=17$$
.

Ko'paytuvchilarga airating (431-434):

431. 1)
$$3a^3 - 3$$
; 2) $y^3 - y$; 3) $m^3n - mn^3$; 4) $2a^3 - 2ab^2$.

432. 1)
$$x^4y^2 - x^2y^4$$
; 3) $8 - 72x^6y^2$;

2)
$$7c^2d^2 - 63c^2b^2$$
; 4) $32a^4b - 2a^2b$.

433. 1)
$$2a^2 + 4ab + 2b^2$$
; 4) $8p^2 - 16p + 8$;

2)
$$2m^2 + 2n^2 - 4mn$$
; 5) $27a^2b^2 - 18ab + 3$;
3) $5x^2 + 10xy + 5y^2$; 6) $12m^5n + 24m^4n + 12m^3n$.

434. 1)
$$2c^3 + 2d^3$$
; 3) $2cd^3 - 16c^4$; 5) $7x^2 - 56x^2y^3$; 2) $54x^3 - 16$; 4) $\frac{1}{8}a^2 - a^5$; 6) $4a^2b + 32a^5b$.

435. Hisoblang:
$$19,7^2 - 8,3^2 + 28 \cdot 8,6$$
.

Koʻpaytuvchilarga ajrating (437—438):

437. 1)
$$(a^2 + 2ab + b^2) - c^2$$
; 3) $1 - a^2 - 2ab - b^2$;
2) $1 - (x^2 - 2xy + y^2)$; 4) $4 + (-x^2 - 2xy - y^2)$.

438. 1)
$$a^2 - b^2 + a + b$$
; 3) $x - y - x^2 + y^2$; 5) $m^5 - m^3 + m^2 - 1$; 2) $a^2 - b^2 - a - b$; 4) $x^3 + x^2 - x - 1$; 6) $x^4 + x^3 + x + 1$.

440. n istalgan butun son boʻlganda $(7n-2)^2-(2n-7)^2$ ifodaning qiymati 5 ga boʻlinishini; 9 ga boʻlinishini isbot qiling.

1)
$$(x-3)(x^2+3x+9)-(3x-17)=x^3-12;$$

2) $5x-(4-2x+x^2)(x+2)+x(x-1)(x+1)=0.$

442. Motorli gavigning ogim bo'vicha tezligi 18 km/soat, oqimga qarshi tezligi esa 14 km/soat. Daryo oqimining tezligini va qayiqning turg'un suvdagi tezligini toping.

O'zingizni tekshirib ko'ring!

1. Ifodani standart koʻphad koʻrinishida tasvirlang:

$$(a-3)^2 + (a-3)(a+3) + 6a$$
.

- 2. Koʻpaytuvchilarga ajrating:
- 1) xy 2y; 2) $16a^2 81$; 3) $3x^2 6x^3$; 4) $x^2 10x + 25$; 5) 3(x-1) + y(x-1); 6) $2a^2 4ab + 2b^2$.
- 3. Koʻphadni koʻpaytuvchilarga ajrating va uning a=1, $b=-\frac{1}{3}$ bo'lgandagi son qiymatini toping:

$$a^2 - 3ab + 3a - 9b$$
.

IV bobga doir mashqlar

Ko'paytuvchilarga ajrating (443-447):

- **443.** 1) $6(a+b)+(a+b)^2$;
- 3) $(a-b)+(b-a)^2$;
- 2) $4(x-y)+3(x-y)^2$;
- 4) $(a-b)^2 (b-a)$.
- **444.** 1) $3(x+y)(x-y)+(x+y)^2$; 3) $5(a-b)^2-(a+b)(b-a)$;

 - 2) $(x+y)^3 x(x+y)^2$; 4) $a(a-b)^2 (b-a)^2$.
- **445.** 1) $(y+z)(12x^2+6x)+(y-z)(12x^2+6x)$;
 - 2) $(y-z)(12x^2-6x)+(y-z)(12x^2+6x)$;
 - 3) $(6x^2-3)+7x(6x^2-3)-4y(6x^2-3)$;
 - 4) 2x(8x-4y)-3y(8x-4y)-(8x-4y).

- **446.** 1) $18a^2 27ab + 14ac 21bc$;
 - 2) $10x^2 + 10xy + 5x + 5y$;
 - 3) $35ax + 24xy 20ay 42x^2$;
 - 4) $48xz^2 + 32xy^2 15yz^2 10y^3$.
- **447.** 1) $16ab^2 5b^2c 10c^3 + 32ac^2$;
 - 2) $6mnk^2 + 15m^2k 14n^3k 35mn^2$; 3) $-28ac + 35c^2 - 10cx + 8ax$
 - 4) $-24bx 15c^2 + 40bc + 9cx$
- **448.** Ifodani soddalashtiring:
 - 1) $(2x-1)^2 2(2x-3)^2 + 17$;
 - 2) $(3x+2)^2 2(x-1)^2 7x^2$; 3) $24v^2 - (7v-2)^2 + (5v-3)(5v+1)$;
 - 4) $(3y+1)(2y-3)+(2y-3)^2-10y^2$.
- **449.** Ikkita ketma-ket natural son kvadratlari ayirmasining moduli toq son boʻlishini isbotlang.
- **450.** Kasrni qisqartiring:
- 1) $\frac{53^2 27^2}{79^2 51^2}$; 3) $\frac{49^2 2 \cdot 49 \cdot 29 + 29^2}{49^2 19^2}$;
 - 2) $\frac{38^2 17^2}{47^2 19^2}$; 4) $\frac{47^2 3^2}{27^2 + 2 \cdot 27 \cdot 13 + 13^2}$.
- **451.** x va y ning istalgan qiymatlarida tenglik toʻgʻri boʻlishini isbotlang: $(x+y)(x^2-y^2)=(x-y)(x+y)^2$.
- 1) Oiladagi 6 ta qizning har birining akasi bor. Shu oilada nechta farzand bor?
 2) Muhammadjonning akalari qancha boʻlsa, opalari ham shuncha. Katta opasining ukalari soni singillari sonidan 2 marta koʻp. Shu oilada nechta oʻgʻil, nechta qiz bor?

?

IV bobga doir sinov mashqlari — testlar

1. Umumiy koʻpaytuvchini qavsdan tashqariga chiqaring:

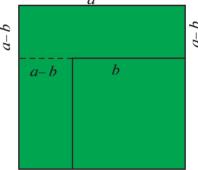
- $24a^3b^2 30a^2b^3$. A) $6a^2b^2(4a - 5b)$; B) $6ab(4a^2b - 5ab^2)$;
- C) $6a^2(4ab^2-5b^3)$; D) $6b^2(4a^3-5a^2)$.
- **2.** Ko'paytuvchilarga ajrating: $5(a-b)+a^2(a-b)-3(b-a)$.
 - A) $(a-b)(a^2+2)$; B) $(a-b)(a^2-8)$; C) $(a-b)(8-a^2)$; D) $(a-b)(a^2+8)$.
- **3.** Ko'paytuvchilarga ajrating: 4a(x-y) + 4az + 7b(y-x-z).
- A) (x-y+z)(4a-7b); B) (y-x-z)(7b+4a);
 - C) (x-y-z)(4a-7b); D) -(x-y+z)(4a+7b).
- **4.** Hisoblang: $16,9^2 16,9 \cdot 3,7 16,9 \cdot 3,2$.
 - A) 169; B) 1,69; C) 16,9; D) -1,69.
- **5.** Ko'paytuvchilarga ajrating: ax + bx 3ay 3by.
 - A) (a+b)(x+3y); B) (a-b)(x+3y);
 - C) (a-b)(x-3y); D) (a+b)(x-3y).
- **6.** Ko'paytuvchilarga ajrating: 7a(5a-3b)-10a+6b.
 - A) (5a+3b)(7a-2); B) (3b-5a)(7a+2);
 - C) (5a-3b)(7a-2); D) (5a-3b)(7a+2).
- 7. Tenglamani yeching: $(3x+2)^2 (3x-4)^2 = 132$. A) 4; B) 3; C) -5; D -4.
- Wednesday elicities 0 3 2713
- 8. Ko'paytuvchilarga ajrating: $8a^3 27b^3$. A) $(2a-3b)^2(2a+3b)$; B) $(2a+3b)^2 \cdot (2a-3b)$;
 - C) $(2a)^3 (3b)^3$; D) $(2a-3b)(4a^2 + 6ab + 9b^2)$.
- **9.** Hisoblang: $(53^3 + 47^3) : (53^2 53 \cdot 47 + 47^2)$.
- A) 6; B) 100; C) 600; D) $53^2 + 47^2$.

Al-Koshiyning "Arifmetika kaliti" asarida ikkihadni ixtiyoriy natural darajaga koʻtarish qoidalari berilgan.

Turli algebraik formulalarni isbotlashda, tenglamalarni yechishda geometrik mulohazalardan foydalanish qadimgi Xitoy, Yunoniston, Hindiston, Oʻrta Osiyo matematiklari asarlarida uchraydi.

Ular $(a+b)^2 = a^2 + 2ab + b^2$, $(a-b)^2 = a^2 - 2ab + b^2$, $a^2-b^2 = (a-b) \times (a+b)$ (yoki $(a^2-b^2) = (a-b)^2 + 2b(a-b)$) kabi ayniyatlarni geometrik usulda isbotlaganlar. Masalan, $a^2-b^2 = (a-b)(a+b)$ formulani isbotlashga shunday yondashilgan: tomoni a ga teng kvadratdan tomoni b ga teng kvadratni qirqib olinsa, qolgan shaklning yuzi: a(a-b)+b(a-b)=(a-b)(a+b) ga, yoki baribir, $(a-b)^2+2b(a-b)$ ga teng boʻlishi 21- rasmdan ravshan koʻrinib turibdi.

21- rasm.

Demak, $a^2 - b^2 = (a - b)(a + b)$ formula to'g'ri.

Toʻgʻri burchakli uchburchakning tomonlarini butun (yoki ratsional) sonlarda ifodalash uchun Xitoy matematiklari miloddan avvalgi birinchi ming yillardayoq

$$\left(\frac{p^2 - q^2}{2}\right)^2 + (pq)^2 = \left(\frac{p^2 + q^2}{2}\right)^2$$

tenglikdan foydalanganlar.

ALGEBRAIK KASRLAR

-
$$\mathcal{S}_{i}^{'}$$
 Algebraik kasr. Kasrlarni qisqartirish

- masala. Katerning turgʻun suvdagi tezligi soatiga a kitrga, daryo oqimining tezligi soatiga b kilometrga teng. rning daryo oqimi boʻyicha harakat tezligi uning daryo iga qarshi harakat tezligidan necha marta ortiq?

Katerning daryo oqimi boʻyicha tezligi soatiga (a+b) kitrga teng; oqimga qarshi tezligi soatiga (a-b) kilometrga Shuning uchun daryo oqimi boʻyicha harakat tezligi

$$\frac{a+b}{a-b}$$

a ortiq boʻladi. 🔺

ga qarshi harakat tezligidan

$$\frac{+b}{-b}$$
 ifoda *algebraik kasr* deyiladi. Bu kasrning surati $a+b$, aji esa $a-b$.

Imuman, *surat va maxraji algebraik ifodalar boʻlgan kasr raik kasr* deyiladi. Igebraik kasrlarga doir yana bir necha misollar keltiramiz:

$$\frac{a}{b}$$
; $\frac{2}{x+y}$; $\frac{a-b}{c}$; $\frac{x(b+c)}{y(a-c)}$.

gar algebraik kasrga kiruvchi harflar oʻrniga biror sonlar lsa, u holda zarur hisoblashlar bajarilgandan keyin shuraik kasrning *son qiymati* hosil boʻladi.

Masalan, a=10, b=8 bo'lganda $\frac{a+b}{a-b}$ algebraik kasrning

qiymati $\frac{10+8}{10-8} = \frac{18}{2} = 9$ ga teng bo'ladi.

bu yerda $b \neq 0$, $m \neq 0$.

Kasrning asosiy xossasini bunday yozish mumkin: $\frac{a}{b} = \frac{ma}{mb}$,

daga koʻpaytirilsa yoki boʻlinsa, unga teng kasr hosil boʻl

 $(a \neq b)$ istalgan sonlarni qo'yish mumkin, chunki a = bganda kasrning maxraji nolga aylanadi, nolga bo'lish

Bundan keyin algebraik kasrga kiruvchi harflar yoʻl q ladigan (joiz) qiymatlarnigina, ya'ni shu kasrning ma nolga teng bo'lmaydigan qiymatlarnigina qabul qiladi,

Masalan, $\frac{a}{a(a-1)}$ kasr uchun joiz qiymatlar a ning

Bu xossa kasrning surat va maxrajini bir xil algebraik

mumkin emas.

shartlashamiz.

bildiradi, masalan:

$$\frac{3}{4} = \frac{3 \cdot 5}{4 \cdot 5} = \frac{15}{20}, \quad \frac{a+b}{b} = \frac{(a+b) \cdot c}{bc}.$$

va a=1 dan boshqa barcha qiymatlari boʻladi.

Kasrning asosiy xossasidan foydalanib, algebraik kasrni u surat va maxrajiga bir vaqtda kiruvchi umumiy koʻpaytuv qisqartirish mumkin, masalan:

Kasrlarni soddalashtirish uchun avval ularning sura

qisqartirish mumkin, masalan:
$$\frac{a(b+c)}{a(b-c)} = \frac{b+c}{b-c}, \frac{(a+b)c}{(a+b)d} = \frac{c}{d}.$$

maxrajining umumiy ko'paytuvchisini ajratib olish kerak doir misollar keltiramiz.

2- masala. Kasrlarni qisqartiring:

1)
$$\frac{12a^2b}{4ab^2}$$
; 2) $\frac{m^2-n^2}{m^2+mn}$.

$$\frac{12a^2b}{4ab^2} = \frac{4ab \cdot 3a}{4ab \cdot b} = \frac{3a}{b} .$$

 $m^2 - n^2$ va $m^2 + mn$ koʻphadlar m + n umumiy koʻpaytuva ega, chunki $m^2 - n^2 = (m + n)(m - n)$, $m^2 + mn = m(m + n)$. Thing surat va maxrajini m + n ga boʻlamiz:

$$\frac{m^2-n^2}{m^2+mn}=\frac{(m+n)(m-n)}{m(m+n)}=\frac{m-n}{m}.$$

Kasrlarni qisqartirish uchun bu kasrlarning surat va maxrajini ularning umumiy koʻpaytuvchisiga boʻlish kerak.

Agar $\frac{a}{b}$ kasrning surat yoki maxrajidagi ishora qarama-qarshisiga oʻzgartirilsa, u holda berilgan kasrga qarama-qarshi kasr hosil boʻlishini ta'kidlab oʻtamiz:

$$\frac{-a}{b} = -\frac{a}{b} \; ; \; \frac{a}{-b} = -\frac{a}{b} \; .$$

Masalan,
$$\frac{-3}{7} = -\frac{3}{7}$$
; $\frac{-a}{1-a} = -\frac{a}{1-a} = \frac{a}{a-1}$.

- masala. $\frac{3a(y-x)}{a^2(x-y)}$ kasrni qisqartiring:

$$\triangle \frac{3a(y-x)}{a^2(x-y)} = \frac{-3a(x-y)}{a^2(x-y)} = \frac{-3}{a} = -\frac{3}{a}.$$

Mashqlar

ning yigʻindisiga teng algebraik kasrni yozing. Surati p va q sonlarning ayirmasiga, maxraji esa ularning koʻpaytmasiga teng boʻlgan algebraik kasrni yozing.

Surati x va y sonlarning koʻpaytmasiga, maxraji esa ular-

4) $\frac{a-b}{a+2b}$, bunda a = 16, b =1) $\frac{1}{a}$, bunda $a = 2\frac{3}{5}$;

gebraik kasrni yozing.

- 5) $\frac{5a+b^2}{a^2-5b}$, bunda a=2, b=2) $\frac{b+1}{b-1}$, bunda b=1,5;
- 3) $\frac{a^2+1}{2a}$, bunda a=-3; 6) $\frac{-7ab}{3b^2-a^3}$, bunda a=3, b=2) $p = \frac{m}{V}$ formuladan **457.** 1) S = vt formuladan v ni;
- 3) $C = 2\pi R$ formuladan R ni; 4) P = 2(a + b) formuladan a ni toping.
- **458.** Har bir yuk mashinasiga *a* tonnadan kartoshka yu mumkin bo'lsa, har birida p kilogrammdan karto
- bo'lgan n qop kartoshkani tashib ketish uchun nechta mashinasi (x) kerak bo'ladi? x ni n = 90, p = 50, a = 90
- bo'lganda toping. 459. Mashina soatiga o'rtacha c metr linoleum ishlab chiqa Agar mashina kuniga *n* soatdan ishlasa, u *a* metr
 - leumni necha kunda ishlab chiqaradi? Izlanayotgan v
- t bilan belgilab, t ni c = 47, a = 11280 va n = 16 boʻlg toping. **460.** Berilgan ikkita kasrning tengligini koʻrsating:
- 1) $\frac{6}{7}$ va $\frac{18}{21}$; 3) $\frac{2}{3}$ va $\frac{2a}{3a}$; 5) $\frac{m-n}{m+n}$ va $\frac{m^2-n}{(m+n)}$

2) $\frac{-3}{5}$ va $\frac{27}{-45}$; 4) $\frac{2a}{7b}$ va $\frac{2a^2b}{7ab^2}$; 6) $\frac{a+3b}{c}$ va $\frac{(a+3b)^2}{c^2}$

1)
$$\frac{a^2}{a^3}$$
; 2) $\frac{b^3}{b^7}$; 3) $\frac{a^5}{a^4}$; 4) $\frac{b^6}{b^4}$.

East in qisqartiring (464 — 474):

1) $\frac{6ab}{4a}$; 3) $\frac{a^4b}{ab^3}$; 5) $\frac{12a^4b^2}{18a^3b^3}$;

2) $\frac{14c}{49c}$; 4) $\frac{3a^2b}{9a^3}$; 6) $\frac{25a^3bc^2}{125ac^3}$.

1) $\frac{4(m+n)}{5(m+n)}$; 3) $\frac{2b(m-n)}{8b(m-n)(m-n)}$; 5) $\frac{2(a-b)}{b-a}$;

2) $\frac{7a(a-b)}{5(a-b)}$; 4) $\frac{3a(a+b)}{9a(a+b)(a-b)}$; 6) $\frac{5(x-y)}{15(y-x)}$.

1) $\frac{(a-b)^2}{a-b}$; 3) $\frac{m-n}{(n-m)^2}$; 5) $\frac{3m(1-x)^2}{9m^2(x-1)^2}$;

2) $\frac{m+n}{(m+n)^4}$; 4) $\frac{(2x-3y)^2}{3y-2x}$; 6) $\frac{8a^2b(a-b)}{4a^3b(b-a)^2}$.

1) $\frac{3x+3y}{6c}$; 3) $\frac{2a+2b}{4a-4b}$; 5) $\frac{ac-bc}{ac+bc}$; 2) $\frac{8a}{4m-4n}$; 4) $\frac{12a-3}{6a+9}$; 6) $\frac{a+ab}{a-ab}$.

1) $\frac{a^2}{a^2+ab}$; 3) $\frac{7a+14b}{3a+6b}$; 5) $\frac{3a-6b}{12b-6a}$;

4) $\frac{2m^2 - mn}{2mn - n^2}$;

1) $\frac{12a}{20}$; 2) $\frac{2c}{3c}$; 3) $\frac{7b}{21b}$; 4) $\frac{4ab}{8ac}$; 5) $\frac{a^2}{2a}$; 6) $\frac{5x}{x^3y}$

4) $\frac{1}{14}$.

1) $\frac{1}{-56}$; 2) $\frac{2}{-80}$; 3) $\frac{21}{-55}$;

2) $\frac{pq^3}{n^2q - nq^2}$;

6) $\frac{x^2 - 2xy}{2y^2 - xy}$.

2)
$$\frac{a-b}{a^2-b^2}$$
; 4) $\frac{25-x^2}{5-x}$; 6) $\frac{5a\left(c^2-4\right)}{10a^2\left(2-c\right)}$.
471. 1) $\frac{8-3c}{9c^2-64}$; 3) $\frac{2y-10}{25-y^2}$; 5) $\frac{b^2-c^2}{b^4n-c^4n}$; 2) $\frac{100-49b^2}{7b+10}$; 4) $\frac{5y-y^2}{25-y^2}$; 6) $\frac{5a^3b+5ab^3}{a^4-b^4}$.
472. 1) $\frac{d^2-6d+9}{d-3}$; 2) $\frac{b+7}{b^2+14b+49}$; 3) $\frac{9-6a+a^2}{3-a}$; 4) $\frac{1-2}{1-4p+4}$; 473. 1) $\frac{4y^2-4y+1}{4y^2-1}$; 3) $\frac{3a^2-6ab+3b^2}{6a^2-6b^2}$; 2) $\frac{16a^2-1}{16a^2-8a+1}$; 4) $\frac{50m^2+100mn+50n^2}{15m^2-15n^2}$.
474. 1) $\frac{1-a^2}{(a-1)^2}$; 3) $\frac{4y^2-4y+1}{2-4y}$; 4) $\frac{5-2x}{4x^2-20x+25}$.

4) $\frac{36c-c^3}{c^3+12c^2+36c}$;

5) $\frac{25b-49b^3}{40b^3-70b^2+25b}$;

6) $\frac{4b^2-12bc+9c^2}{2ab+2ac}$.

4) $\frac{a^3-2a^2b}{2a^3b^2-a^4b}$.

3) $\frac{4c^2-9x^2}{2c-3x}$;

5) $\frac{3a(a-b)}{6a^2(b-a)}$;

3) $\frac{m^3-3m^2n}{3m^2n-3m^3}$;

475. Kasrni qisqartiring:

1) $\frac{9c^2-16}{16-24c+9c^2}$;

3) $\frac{4x^2-4xy+y^2}{y^2-4x^2}$;

2) $\frac{16x^2 - 24xy + 9y^2}{9y^2 - 16x^2}$;

470. 1) $\frac{a^2-b^2}{a+b}$;

1

Kasrlarni umumiy maxrajga keltirish ddiy kasrlarni qoʻshishda avval kasrlarni umumiy maxkeltirib olinadi. Masalan,
$$\frac{1}{4}$$
, $\frac{3}{25}$, $\frac{7}{10}$ kasrlar uchun umumaxraj 100 soni boʻladi, bu son 4, 25, 10 sonlarining kichik umumiy karralisidir.

Algebraik kasrlarning umumiy maxraji shu kasrlar maxrajlarining eng kichik umumiy karralisidir. Kasrlarni umumiy maxrajga keltirishda kasrning asosiy xos-

3) $\frac{3a^3 + ab^2 - 6a^2b - 2b^3}{9a^5 - ab^4 - 18a^4b + 2b^5}$;

4) $\frac{3ac^2 + 3bc^2 - 3ab^2 - 3b^3}{6ac^2 + 6bc^2 - 6ab^2 - 6b^3}$.

1) $\frac{2a^2 - 128a}{(2a^2 + 8a + 32)(a^4 - 4a^3)}$;

2) $\frac{2a^4+3a^3+2a+3}{(a^2-a+1)(2a+3)}$;

sasidan foydalaniladi.

- masala. $\frac{m}{3a^2b}$, $\frac{n}{6ab^2}$ va $\frac{p}{4ac}$ algebraik kasrlarni umumiy rajga keltiring.

Berilgan kasrlarning umumiy maxraji har bir kasrning rajiga boʻlinishi kerak. Demak, u 3 ga, 6 ga, 4 ga, ya'ni

Berilgan kasrlarning umumiy maxraji har bir kasrning rajiga boʻlinishi kerak. Demak, u 3 ga, 6 ga, 4 ga, ya'ni a; a^2 ga, a ga va a ga, ya'ni a^2 ga; b ga va b^2 ga, ya'ni b^2 ga; boʻlinishi kerak. hunday qilib, kasrlarning umumiy maxraji 12, a^2 , b^2 va c aytuvchilarni oʻz ichiga olishi kerak. Umumiy maxraj da $12a^2b^2c$ koʻpaytmani olish lozim boʻladi. Bu umumiy rajni birinchi kasrning maxrajiga boʻlib, uning surat va rajini koʻpaytirish kerak boʻlgan birhadni topamiz. Bu ad berilgan a0 shimcha a0 sa teng. Xuddi shunday chi kasr uchun bunday birhad a2 ga teng. Xuddi shunday

bilan ikkinchi va uchinchi kasrlar uchun qo'shimcha

nytuvchilarni topamiz: 2ac va $3ab^2$.

 $12a^2b^2c \text{ umumiy maxrajga keltiramiz:}$ $\frac{m}{3a^2b} = \frac{4mbc}{12a^2b^2c}, \quad \frac{n}{6ab^2} = \frac{2nac}{12a^2b^2c}, \quad \frac{p}{4ac} = \frac{3pab^2}{12a^2b^2c}.$

 $\frac{a}{x^2-v^2}$; $\frac{b}{2x^2-4xv+2v^2}$; $\frac{c}{3x^2+6xv+3v^2}$.

 $x^{2}-y^{2}=(x-y)(x+y);$

$$2x^{2} - 4xy + 2y^{2} = 2(x^{2} - 2xy + y^{2}) = 2(x - y)^{2};$$

$$3x^{2} + 6xy + 3y^{2} = 3(x^{2} + 2xy + y^{2}) = 3(x + y)^{2}.$$

Umumiy maxraj berilgan kasrlarning har birining maxraboʻlinishi kerak

boʻlinishi kerak.

Umumiy maxraj birinchi kasrning maxrajiga boʻli

Umumiy maxraj birinchi kasrning maxrajiga boʻli uchun uning tarkibida (x-y)(x+y) koʻpaytma boʻlishi kasrning maxrajiga losinishi kerak va shuning uchun unda $2(x-y)^2$ koʻpaytuvchi boʻlishi kerak va shuning uchun unda $2(x-y)^2$ koʻpaytuvchi boʻlishi kasrning maxrajiga losinishi kerak va shuning uchun unda $2(x-y)^2$ koʻpaytuvchi boʻlishi kasrning maxrajiga losinishi kerak va shuning uchun unda $2(x-y)^2$ koʻpaytuvchi boʻlishi kasrning maxrajiga boʻlishi kasrning boʻlishi kasrning boʻlishi kasrning

yozib qoʻyish kerak, ya'ni umumiy maxraj tarkibida $2(x-y)^2(x+y)$ koʻpaytma boʻlishi lozim.

kerak. Demak, birinchi kasr maxrajiga 2(x-y) ko'paytuv

Umumiy maxraj uchinchi kasrning $3(x+y)^2$ maxrajiga linishi uchun hosil qilingan koʻpaytmaga 3(x+y) koʻpaychini yozib qoʻyish kerak. Demak, uchala kasrning um maxraji

$$6(x-y)^2(x+y)^2$$

ga teng boʻladi.

136

ga teng boʻladi.

Kasrlarni umumiy maxrajga keltirish uchun ularning va maxrajini qoʻshimcha koʻpaytuvchilarga koʻpaytirish k ular esa umumiy maxrajni har bir kasrning maxrajiga boʻ

topish; 3) har bir kasrning suratini uning qo'shimcha ko'paytuvchisiga ko'paytirish;

6(x-y)(x+y), $3(x+y)^2$, $2(x-y)^2$. ak, berilgan kasrlarni bunday yozib olish mumkin:

 $\frac{a}{(x-y)^2} = \frac{6a(x-y)(x+y)}{6(x-y)^2(x+y)^2}; \qquad \frac{b}{2x^2-4xy+2y^2} = \frac{3b(x+y)^2}{6(x-y)^2(x+y)^2};$

 $\frac{c}{3x^2 + 6xy + 3y^2} = \frac{2c(x - y)^2}{6(x - y)^2(x + v)^2}.$

4) har bir kasrni topilgan surat va umumiy maxraj bilan yozish kerak.

Mashqlar

uyidagi mashqlarda kasrlarni umumiy maxrajga keltiring **-484)**:

-484):
1)
$$\frac{1}{2}$$
 va $\frac{2}{3}$; 3) $\frac{5}{7}$ va $\frac{3}{14}$; 5) $\frac{x}{2y}$ va $\frac{x}{2y}$;

1)
$$\frac{1}{2}$$
 va $\frac{2}{3}$; 3) $\frac{5}{7}$ va $\frac{3}{14}$; 5) $\frac{x}{2y}$ va $\frac{x}{3y}$;
2) $\frac{1}{a}$ va $\frac{2}{b}$; 4) $\frac{a}{b}$ va $\frac{a}{2b}$; 6) $\frac{8}{15}$ va $\frac{5}{12}$.

1)
$$\frac{1}{2}$$
 va $\frac{3}{3}$; 3) $\frac{7}{7}$ va $\frac{14}{14}$; 3) $\frac{2y}{2y}$ $\frac{3y}{3y}$;
2) $\frac{1}{a}$ va $\frac{2}{b}$; 4) $\frac{a}{b}$ va $\frac{a}{2b}$; 6) $\frac{8}{15}$ va $\frac{5}{12}$.
1) $\frac{3}{4a}$, $\frac{1}{5b}$ va $\frac{7}{20ab}$; 3) $\frac{7}{a^2}$ va $\frac{8}{a^3}$;

2)
$$\frac{3x}{4y}$$
, $\frac{6}{xy}$ va $\frac{4y}{3x}$; 4) $\frac{a}{2x}$ va $\frac{b}{4x^3}$.
1) a va $\frac{b^2}{a}$; 2) $3b$ va $\frac{a^2}{2b}$; 3) a^2 va $\frac{c}{2ab}$; 4) $\frac{b}{3a}$, $\frac{3c}{2b}$ va ab .

482. 1)
$$\frac{1}{x-y}$$
 va $\frac{1}{x+y}$; 3) $\frac{5x}{2x-2}$ va $\frac{3}{4x-4}$.
2) $\frac{7a}{3x-y}$ va $\frac{6b}{3x+y}$; 4) $\frac{3x}{4x+4y}$ va $\frac{x}{8x+8y}$;
483. 1) $\frac{3b}{b-2}$ va $\frac{4}{b^2-4}$; 3) $\frac{1}{1-a}$, $\frac{2a}{1+a}$ va $\frac{a^2}{1-a^2}$; 2) $\frac{7a}{x^2-9}$ va $\frac{a}{x+3}$; 4) $\frac{6x}{x-y}$, $\frac{7xy}{x+y}$ va $\frac{3}{x^2-y^2}$.

4) $\frac{7}{20x^4v}$, $\frac{31}{6xv^3}$ va $\frac{4}{3x^2v^4}$.

3) $\frac{7x}{2(x-1)}$ va $\frac{5x}{x-1}$;

4) $\frac{2a^2}{3(a+1)}$ va $\frac{5a^2}{4(a+1)}$.

2) $\frac{1}{6b^2}$, $\frac{a^2+b^2}{9a^2b^2}$ va $\frac{3-a^2}{19ab^2}$;

484. 1) $\frac{m}{2m+2n}$, $\frac{n}{8m-8n}$ va $\frac{mn}{6m^2-6n^2}$;

481. 1) $\frac{3}{x+y}$ va $\frac{5}{x}$;

2) $\frac{6}{a^{-1}}$ va $\frac{2}{a}$;

2)
$$\frac{2c}{5b-5c}$$
, $\frac{3a^2}{35b^2-35c^2}$ va $\frac{7b}{14b+14c}$;
3) $\frac{1}{a^2-4b^2}$, $\frac{1}{3a^2+6ab}$ va $\frac{1}{2ab-a^2}$;
4) $\frac{5}{4x-4}$, $\frac{4x}{1-x^2}$ va $\frac{1}{3x^2+3x}$.

Bir qurt yerdan daraxtning uchiga chiqmoqchi bo Daraxt boʻylab kechasi u 2 m balandlikka chiqukunduzi esa 1 m pastga tushar ekan. 9-kecha daraxtning uchiga chiqib olibdi. Daraxtning balan necha metr ekan?

ir xil maxrajli kasrlarni qoʻshish va ayirish qoidalarini ay yozish mumkin: $\frac{a}{m} + \frac{b}{m} = \frac{a+b}{m} \; ;$

$$\frac{a}{m} - \frac{b}{m} = \frac{a - b}{m} .$$

- masala. $\frac{a-b}{a+b}$, $\frac{2a-b}{a+b}$ va $\frac{a-2b}{a+b}$ kasrlarni qoʻshing.

- Ş ¦ Algebraik kasrlarnı qoʻsnisn va ayırısn

- masala.
$$\frac{a-b}{a+b}$$
, $\frac{2a-b}{a+b}$ va $\frac{a-2b}{a+b}$ kasrlarni qoʻshing.

$$\frac{a-b}{a+b} + \frac{2a-b}{a+b} + \frac{a-2b}{a+b} = \frac{a-b+2a-b+a-2b}{a+b} = \frac{4a-4b}{a+b} = \frac{4(a-b)}{a+b}$$
.

- masala. $\frac{a^2}{a+b}$ va $\frac{b^2}{a+b}$ kasrlarning ayirmasini toping.

Har xil maxrajli kasrlarni qoʻshish va ayirish uchun bu kasrlarni umumiy maxrajga keltirish va bir xil maxrajli kasrlarni qoʻshish yoki ayirish qoidasidan foydalanish kerak.

- masala. $\frac{1}{a^3}$, $\frac{1}{2a^2h}$ va $\frac{1}{3ah^2}$ kasrlarni qo'shing. Berilgan kasrlarning umumiy maxraji $6a^3b^2$ koʻpaytma

di. Demak,

di. Demak,
$$\frac{1}{a^3} + \frac{1}{2a^2h} + \frac{1}{3ah^2} = \frac{6b^2}{6a^3h^2} + \frac{3ab}{6a^3h^2} + \frac{2a^2}{6a^3h^2} = \frac{2a^2 + 3ab + 6b^2}{6a^3h^2}.$$

- masala. $\frac{a}{3h^2c}$ va $\frac{c}{15ah^2}$ kasrlarning ayirmasini toping.

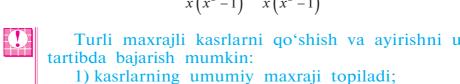
$$\triangle \frac{a}{3h^2c} - \frac{c}{15ah^2} = \frac{5a^2}{15ah^2c} - \frac{c^2}{15ah^2c} = \frac{5a^2 - c^2}{15ah^2c}.$$

△ Kasrlarning maxrajlarida turgan koʻphadlarni koʻ tuvchilarga ajratamiz:

$$x^{2}-x=x(x-1), x^{2}-1=(x-1)(x+1).$$

Kasrlarning umumiy maxraji x(x-1)(x+1) koʻpaytma bo Kasrlarni umumiy maxrajga keltirib, topamiz:

$$\frac{1}{x^2 - x} + \frac{3}{x^2 - 1} = \frac{1}{x(x - 1)} + \frac{3}{(x - 1)} = \frac{x + 1}{x(x^2 - 1)} + \frac{3x}{x(x^2 - 1)} = \frac{x + 1 + 3x}{x(x^2 - 1)} = \frac{4x + 1}{x(x^2 - 1)}.$$

2) kasrlarni umumiy maxrajga keltiriladi;

- 3) hosil boʻlgan kasrlarni qoʻshiladi;
 4) mumkin boʻlsa, natijani soddalashtiriladi.
 1 4 4
- **6-masala.** $\frac{1}{a^2 + 4a + 4} \frac{4}{a^4 + 4a^3 + 4a^2} + \frac{4}{a^3 + 2a^2}$ ifodaning qiymatini a = 0,5 boʻlganda hisoblang.

$$\triangle$$
 Berilgan ifodani quyidagicha almashtirish mumkin:
$$\frac{1}{(a+2)^2} - \frac{4}{a^2(a^2+4a+4)} + \frac{4}{a^2(a+2)} = \frac{1}{(a+2)^2} - \frac{4}{a^2(a+2)^2} + \frac{4}{a^2(a+2)^2}$$

$$= \frac{a^2 - 4 + 4(a+2)}{a^2(a+2)^2} = \frac{a^2 + 4a + 4}{a^2(a+2)^2} = \frac{1}{a^2}.$$

Demak, ifodaning izlanayotgan son qiymati:

$$\frac{1}{0.5^2} = \frac{1}{0.25} = \frac{100}{25} = 4. \triangle$$

1) $\frac{p}{a^2} + \frac{3p}{a^2}$; 3) $\frac{a}{a+b} + \frac{c}{a+b}$; 2) $\frac{8a}{h^3} - \frac{3a}{h^3}$; 4) $\frac{x}{n+a} - \frac{y}{n+a}$.

asrlarning yigʻindisini (ayirmasini) toping (485–491):

1) $\frac{c+d}{2a} + \frac{2c-d}{2a}$; 2) $\frac{a+2b}{3c^2} + \frac{3a-2b}{3c^2}$; 3) $\frac{a+b}{2c} - \frac{a-b}{2c}$; 4) $\frac{10a-b}{a^3} - \frac{3a-b}{a^3}$; 5) $\frac{(1+b)^2}{5d} + \frac{(1-b)^2}{5d}$; 6) $\frac{(2+a)^2}{a^2b} - \frac{(2-a)^2}{a^2b}$.

1) $\frac{2}{5} + \frac{3}{7}$; 3) $\frac{2}{3a} + \frac{1}{a}$; 5) $\frac{c}{15a} + \frac{d}{3}$; 2) $\frac{4}{7} - \frac{5}{28}$; 4) $\frac{1}{h} - \frac{2}{5h}$; 6) $\frac{a}{4} - \frac{b}{12d}$.

1) $\frac{m}{2} - \frac{1}{n}$; 2) $\frac{3}{a} + \frac{b}{5}$; 3) $5 - \frac{1}{a}$; 4) $\frac{2}{b} + 7$.

1) $5 - \frac{2}{h} + \frac{3}{h^2}$; 2) $\frac{2}{c} + 4 - \frac{3}{c^2}$; 3) $d - \frac{c}{d} + \frac{c^2}{d^2}$; 4) $\frac{m}{n} - k + \frac{m^2}{r^2}$.

1) $\frac{1}{ab} + \frac{1}{bc}$; 3) $\frac{a}{bc} - \frac{a}{bd}$; 5) $\frac{3}{m^2} + \frac{4}{mn}$;

2) $\frac{1}{mn} - \frac{1}{mk}$; 4) $\frac{b}{ac} + \frac{b}{cd}$; 6) $\frac{2}{mn} - \frac{3}{n^3}$.

1) $\frac{3c}{4a^3b} + \frac{5d}{6ab^3}$; 3) $\frac{2}{3y^3} - \frac{1}{6x^2y} + \frac{5}{12xy^2}$; 5) $\frac{a}{b^2} + \frac{b}{c^2} + \frac{c}{a^2}$;

2) $\frac{2a}{9b^4} - \frac{7c}{6a^3b}$; 4) $\frac{5}{7x^2y} - \frac{3}{4xy^2} + \frac{11}{14x^2y^2}$; 6) $\frac{b}{c} + \frac{b}{c^2d} + \frac{b}{cd^2}$.

2)
$$\frac{7}{5b+5} - \frac{3}{10b+10}$$
; 4) $\frac{3x}{4x+4y} - \frac{x}{8x+8y}$.
494. 1) $\frac{3}{a^2+a} + \frac{5a}{ab+b}$; 3) $\frac{y+a}{b^2+ba} + \frac{y-b}{ab+a^2}$;
2) $\frac{5b}{ax+ay} - \frac{2a}{bx+by}$; 4) $\frac{y-b}{a^2-ab} - \frac{y-a}{ab-b^2}$.

2)
$$\frac{6}{a} - \frac{10}{a-1}$$
; 4) $\frac{4}{5(a-b)} - \frac{7}{8(a+b)}$.
496. 1) $\frac{a}{1-b^2} + \frac{1}{1+b}$; 3) $\frac{5+p^2}{p^2-36} - \frac{p}{6+p}$;

$$\frac{a}{1-b^2} + \frac{1}{1+b};$$

$$\frac{2}{x^2-9} + \frac{1}{x+3};$$
4

2)
$$\frac{2}{x^2 - 9} + \frac{1}{x + 3}$$
;
1) $\frac{2x}{x^2 - 9} = \frac{5x - 2}{3}$;

497. 1)
$$\frac{2x}{x-4} - \frac{5x-2}{16-x^2}$$
;
2) $\frac{12n-5}{n^2-49} + \frac{6}{7-n}$;

492. 1) $\frac{2x}{3(a-b)} + \frac{x}{a-b}$;

493. 1) $\frac{5}{2x-2} + \frac{3}{4x-4}$;

495. 1) $\frac{3}{x+v} - \frac{5}{x}$;

2) $\frac{7x}{2(x-1)} - \frac{5x}{x-1}$;

$$\frac{1}{4} - \frac{5x - 2}{16 - x^2};$$

$$\frac{-5}{16 - x^2} + \frac{6}{16 - x^2};$$

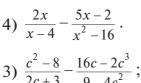
$$\frac{16-x^2}{16-x^2}$$
, $\frac{16-5}{16-49} + \frac{6}{7-n}$;

$$\frac{-5}{49} + \frac{6}{7-n}$$
;

$$\frac{1}{n}$$
;

4)
$$\frac{21y^2 + 1}{1 - 9y^2} - \frac{y}{3y - 1}$$
.
2) $\frac{a}{(3a + 1)^2} + \frac{4}{3a + 1}$.

4) $\frac{4}{(m-n)^2} - \frac{7}{n-m}$;

3)
$$\frac{1}{x(x-3)} + \frac{1}{x(x+3)}$$
;

$$\frac{-a}{-b^2}$$
.

3) $\frac{2a^2}{3(a+1)} + \frac{5a^2}{4(a+1)}$;

4) $\frac{4y}{5(y-3)} - \frac{5x}{2(y-3)}$.

3) $\frac{a}{3a+3b} - \frac{2a}{6a+6b}$;

498. 1) $\frac{3}{a+2} + \frac{2a}{(a+2)^2}$;

2)
$$\frac{5b-1}{3b^2-3} + \frac{b+2}{2b+2} - \frac{b+1}{b-1}$$
; 5) $x - \frac{xy}{x+y} - \frac{x^3}{x^2-y^2}$;
3) $\frac{6a}{9a^2-1} + \frac{3a+1}{3-9a} + \frac{3a-1}{6a+2}$; 6) $a-2 + \frac{4a}{2+a} - \frac{a^3+b}{a^2+2a}$.
1) $\frac{a+1}{a^3-1} - \frac{1}{a^2+a+1}$; 3) $\frac{a+b}{a^2-ab+b^2} - \frac{1}{a+b}$;
2) $\frac{a^2+4}{a^3+8} - \frac{1}{a+2}$; 4) $\frac{m^2-3m+9}{m^3-27} - \frac{1}{m-3}$.
Ifodani soddalashtirib, soʻngra son qiymatini toping:
1) $\frac{8a^2}{a^3-1} + \frac{a+1}{a^2+a+1}$, bunda $a=2$;

2) $\frac{3c^2-c+3}{c^3-1} - \frac{c-1}{c^2+c+1} + \frac{2}{1-c}$, bunda $c=1\frac{1}{2}$.

6) $\frac{1}{x^2-6x+9}+\frac{1}{(x+3)^2}$.

3) $\frac{3}{a+3} + \frac{2}{3a-6} - \frac{6}{a^2-9}$;

4) $\frac{7}{m} - \frac{4}{m-2n} - \frac{m-n}{4n^2-m^2}$;

4) $\frac{3}{4a^2-9} - \frac{8}{2a+3} - \frac{7}{3-2a}$.

1) $a + \frac{a}{a-1}$; 2) $b - \frac{b}{b-2}$; 3) $c + 1 - \frac{c^2}{c-1}$; 4) $\frac{a^2}{a+1} - a + 1$.

3) $\frac{1}{(a-b)^2} - \frac{5}{b-a}$;

1) $\frac{7}{a+b} + \frac{8}{a-b} - \frac{16b}{a^2-b^2}$;

2) $\frac{6x}{x^2-v^2}-\frac{3}{x-v}-\frac{4}{x+v}$;

1) $\frac{a+b}{a} - \frac{a}{a-b} - \frac{b}{a^2-ab}$;

2/- 5 / Algebraik Kasriarni ko paylirish

Algebraik kasrlarni koʻpaytirish va boʻlish ham oddiy larni ko'paytirish va bo'lish qoidalari bo'yicha bajariladi:

$$\frac{a}{b} \cdot \frac{c}{d} = \frac{ac}{bd} \; ; \qquad \qquad \frac{a}{b} \; : \; \frac{c}{d} = \frac{ad}{bc} \; .$$

1- masala. Kasrlarni koʻpaytiring:
$$\frac{1}{2xy}, \frac{4x^2y^3}{5z} \text{ va } \frac{10z^2}{3x^3}.$$

ytiring:
va
$$\frac{10z^2}{2z^3}$$
.

$$\frac{1}{2xy}, \frac{4x}{5z} \text{ va } \frac{10z}{3x^3}.$$

$$\triangle \frac{1}{2xy} \cdot \frac{4x^2y^3}{5z} \cdot \frac{10z^2}{3x^3} = \frac{1 \cdot 4x^2y^3 \cdot 10z^2}{2xy \cdot 5z \cdot 3x^3} = \frac{4y^2z}{3x^2}.$$

2- masala.
$$\frac{a-b}{a^2+ab}$$
 va $\frac{b^2+ab}{\left(a-b\right)^2}$ kasrlarni koʻpaytiring.

Ko'paytuvchilarga ajratib, topamiz:

$$\frac{a-b}{a^2+ab}\cdot\frac{b^2+ab}{\left(a-b\right)^2}=\frac{\left(a-b\right)b\left(a+b\right)}{a\left(a+b\right)\left(a-b\right)^2}=\frac{b}{a\left(a-b\right)}.$$

3- masala.
$$\frac{m+n}{9m^2n^3}$$
 va $\frac{m^2-n^2}{27mn^2}$ kasrlarni boʻling.

$$\Delta \frac{m+n}{9m^2n^3} : \frac{m^2-n^2}{27mn^2} = \frac{(m+n)\cdot 27mn^2}{9m^2n^3(m^2-n^2)} = \frac{(m+n)3}{mn(m-n)(m+n)} = \frac{3}{mn(m-n)}$$

Algebraik kasrni darajaga koʻtarishda ushbu $\left(\frac{a}{h}\right)^{l}$

formuladan foydalanilishini eslatib o'tamiz. Masalan, $\left(\frac{4a^2}{b}\right)^2 = \frac{16a^4}{b^2}$; $\left(\frac{a+b}{3c}\right)^3 = \frac{(a+b)^3}{27c^3}$.

1) $\frac{85}{24} \cdot \frac{72}{17}$; 2) $\frac{256}{169} \cdot \frac{13}{64}$; 3) $50 \cdot \frac{7}{625}$;

3) $\frac{6a}{5b} \cdot \frac{15c}{2d}$;

2)
$$\frac{m^2n^2}{k} \cdot \frac{k^3}{m^3n^3}$$
; 4) $\frac{4m}{9n} \cdot \frac{27k}{16d}$; Kasrlarni boʻling:

1) $\frac{a^3b}{c} \cdot \frac{c^2}{c^4}$;

1) $\frac{3}{5}$: $\frac{3}{7}$;

1) $\frac{8}{17}$: $\frac{8}{17}$;

2) $\frac{a}{b} : \frac{a}{b}$;

1) $\frac{17}{12}$: $\frac{34}{39}$;

1) $\frac{a^2b}{c}$: $\frac{a^4}{c^2}$;

2) $\frac{mn}{l_r}$: $\frac{m^2n^2}{l_{r-3}}$;

2) $\frac{54}{25}$: $\frac{81}{75}$;

Kasrlarni bo'ling:

Kasrlarni boʻling:

Kasrlarni bo'ling:

fasrlarni koʻpaytiring (505—506):

bo'ling:

3)
$$\frac{a}{8} : \frac{1}{3}$$
;

2)
$$\frac{11}{12} : \frac{2}{5}$$
; 4) $\frac{6}{c} : \frac{m}{13}$; Kasrlarni boʻling:

oo'ling:
$$3) \frac{3a}{7b} : \frac{a}{b};$$

4) $\frac{a}{b}$: c;

4) $\frac{8m}{9n}$: $\frac{16k}{27d}$;

loʻrsatilgan amallarni bajaring (511—517):

1) $\left(\frac{5a}{7b}\right)^2 \cdot \frac{14b^2}{25a^3}$; 2) $\left(\frac{3a^2}{2b}\right)^3 \cdot \frac{16b^3}{21a^4}$;

3) $\frac{4a}{5b}$: $\frac{12c}{25d}$;

4) $\frac{c}{2d}$: $\frac{4c^2}{5d}$;

$$\frac{a}{b}$$
;

5)
$$\frac{2}{a} : \frac{6}{7}$$
;
6) $\frac{9}{35} : \frac{b}{5}$.

6) $a: \frac{b}{a}$.

6)
$$\frac{a}{35} : \frac{b}{5}$$
.
5) $\frac{2a}{3b} : \frac{a^2}{bc}$;

5) $\frac{2a}{3b} \cdot 3c$;

6) $14a^2 \cdot \frac{b^2}{7a^3}$.

4) $\frac{5}{26} \cdot 39$.

$$6) \frac{5m}{n^2} : \frac{10m^3}{n}.$$

5) $\frac{6a}{5b}$: (5c);

6) $12a^2: \frac{4d}{5a^2}$.

3) $\frac{2a^2}{5b^2}$: $\frac{12a^2}{15b^2}$;

1)
$$\frac{c}{2d} : \frac{4c}{5d};$$
 6) $\frac{3m}{n^2} : \frac{16}{6};$
2: $\frac{3}{13} : 5;$ 5) $12 : \frac{8}{9};$

$$2) \frac{7b^{4}}{9c^{5}y} : \frac{35b^{4}c^{2}}{18c^{4}y^{2}}; \qquad 4) \frac{46d^{3}c}{15a} : \frac{23dc^{2}}{5a^{3}}; \qquad 6) 24k^{2} : \frac{12m^{4}}{11p^{3}}$$

$$513. 1) \frac{3x^{2}y}{4a^{2}b} \cdot 4a^{2}b; \qquad 3) 15xy : \frac{30xy}{7a^{2}b};$$

$$2) \frac{5a^{2}b}{7xy^{2}} \cdot 14xy^{2}; \qquad 4) \frac{7x^{2}y}{2a^{2}b} : (14x^{2}y).$$

$$514. 1) \frac{7-x}{a+b} \cdot \frac{a-b}{7-x}; \qquad 3) \frac{c+d}{c-d} : \frac{c}{c-d}; \qquad 5) \frac{a^{2}-ab}{b} \cdot 2$$

$$2) \frac{x-y}{2a} \cdot \frac{4b}{x-y}; \qquad 4) \frac{a-b}{2b} : \frac{a-b}{6b^{2}}; \qquad 6) \frac{ab+b^{2}}{9} :$$

$$515. 1) \frac{a+1}{b} \cdot \frac{4b^{2}}{a^{2}-1}; \qquad 4) \frac{5m}{m^{2}-n^{2}} : \frac{15m^{3}}{m-n};$$

$$2) \frac{1-a}{3b^{2}} \cdot \frac{b^{3}}{1-a^{2}}; \qquad 5) \frac{3(x+y)}{4y^{2}(x^{2}+y^{2})} \cdot \frac{x^{2}+y^{2}}{x^{2}-y^{2}};$$

$$3) \frac{a^{2}-b^{2}}{9b^{2}} : \frac{a+b}{3b}; \qquad 6) \frac{5(a-b)}{3(a^{2}+b^{2})} : \frac{(a-b)^{2}}{a^{2}+b^{2}}.$$

512. 1) $\frac{8a^2b}{9c} \cdot \frac{36c^3}{5a^3b}$;

516. 1) $\frac{a^2-b^2}{3a+3b} \cdot \frac{3a^2}{5b-5a}$;

2) $\frac{5x^2-5y^2}{x^2+y^2} \cdot \frac{3x^2}{10y-10x}$;

3) $\frac{a^2-25}{a^2-3a}$: $\frac{a+5}{9-a^2}$;

3) $\frac{16x^2y}{7z}$: $\frac{20xy^3}{21z^2}$; 5) $\frac{18m^3n^5}{7k}$: $(9n^2)$

4) $\frac{3n^2-3m^2}{n^2+nn} \cdot \frac{6m-6n}{n+p}$;

5) $\frac{a^2+b^2}{x^3+x^2y} \cdot \frac{x^2-y^2}{a^4-b^4}$;

6) $\frac{a^2+b^2}{a^2-ab}$: $\frac{a^4b-b^5}{a^2b-ab^2}$.

.

ichidagi ifodalarni soddalashtiraylik:
$$\frac{a+1}{2a-2} - \frac{1}{2a^2-2}$$
ichidagi ifodalarni soddalashtiraylik:
$$\frac{a+1}{2a-2} - \frac{1}{2a^2-2} = \frac{a+1}{2(a-1)} - \frac{1}{2(a^2-1)} = \frac{(a+1)^2-1}{2(a^2-1)} =$$

 $-\mathcal{S}/$ Algebraik kasrlar ustida birgalikda

baiariladigan amallar

 $a^2 + 6a + 9$ $a^2 - 25$

2) $\frac{b^2-8b+16}{b+3}$: $\frac{(b-4)^2}{b^2-2}$;

misollar koʻramiz.

Qavs ichidagi ifodalarni soddalashtiraylik: $\frac{a+1}{2a-2} - \frac{1}{2a^2-2} = \frac{a+1}{2(a-1)} - \frac{1}{2(a^2-1)} = \frac{(a+1)^2 - 1}{2(a^2-1)} = \frac{(a+1)^2$

Pasala. Ifodani soddalashtiring:
$$\left(\frac{a}{2a-2} - \frac{1}{2a^2-2}\right) \cdot \frac{a+2}{a+2}$$
.

Qavs ichidagi ifodalarni soddalashtiraylik:
$$\frac{a+1}{2a-2} - \frac{1}{2a^2-2} = \frac{a+1}{2(a-1)} - \frac{1}{2(a^2-1)} = \frac{(a+1)^2-1}{2(a^2-1)} =$$

4) $\frac{a^2-2a+1}{2a+1}$: $\frac{a-1}{4a^2-1}$.

- masala. Ifodani soddalashtiring: $\left(\frac{a+1}{2a-2} - \frac{1}{2a^2-2}\right) \cdot \frac{2a+2}{a-2}$.

lgebraik kasrlar ustida birgalikda bajariladigan amallarga

$$=\frac{\left(a+1-1\right)\left(a+1+1\right)}{2\left(a^{2}-1\right)} = \frac{a\left(a+2\right)}{2\left(a+1\right)\left(a-1\right)}.$$
Daytmani topamiz:
$$\frac{a\left(a+2\right)}{2\left(a+1\right)\left(a-1\right)} \cdot \frac{2a+2}{a+2} = \frac{a\left(a+2\right)2\left(a+1\right)}{2\left(a+1\right)\left(a-1\right)\left(a+2\right)} = \frac{a}{a-1}.$$
- masala. Koʻrsatilgan amallarni bajaring:
$$\left(\frac{a+b}{a-b} - \frac{a-b}{a+b}\right) : \left(\frac{a+b}{a-b} - 1\right).$$
Birinchi qavs ichidagi amalni bajaramiz:

Birinchi qavs ichidagi amalni bajaramiz: $\frac{a+b}{a-b} - \frac{a-b}{a+b} = \frac{(a+b)^2 - (a-b)^2}{(a-b)(a+b)} = \frac{(a+b+a-b)(a+b-a+b)}{a^2-b^2} = \frac{a+b}{a^2-b^2}$ $=\frac{2a\cdot 2b}{a^2-b^2}=\frac{4ab}{a^2-b^2}$.

Ikkinchi qavs ichidagi amalni bajaramiz:

$$\frac{a+b}{a-b}-1=\frac{a+b-a+b}{a-b}=\frac{2b}{a-b}.$$

Bo'lamiz:

$$\frac{4ab}{a^2-b^2}: \frac{2b}{a-b} = \frac{4ab(a-b)}{(a^2-b^2)2b} = \frac{2a}{a+b}.$$

3-masala. Hovuz birinchi guvur orgali a soatda, ikkinchisi orqali b soatda to'ladi. Agar bir vaqtda ikkala quvurni ochib qo'yilsa, hovuz necha soatda to'ladi?

 \triangle Hovuzning hajmi V boʻlsin, deylik. Bir soatda birinchi quvur $\frac{V}{a}$ ga teng hajmni, ikkinchisi $\frac{V}{b}$ ga teng hajmni to'ldiradi, ikkala quvur esa bir soatda $\frac{V}{a} + \frac{V}{b}$ ga teng hajmni to'ldiradi. Qidirilayotgan vaqt t boʻlsin. t soatda ikkala quvur hovuzni butunlay toʻldirishi kerak, ya'ni

$$\left(\frac{V}{a} + \frac{V}{b}\right)t = V.$$

Tenglikning ikkala qismini V ga boʻlib,

$$\left(\frac{1}{a} + \frac{1}{b}\right)t = 1$$

ni hosil qilamiz. Qavs ichida turgan kasrlarning yigʻindisi $\frac{a+b}{ab}$ ga teng. Shuning uchun $\frac{a+b}{ab}t=1$, bundan $t=\frac{ab}{a+b}$.

Mashqlar

Koʻrsatilgan amallarni bajaring (518—523):

518. 1)
$$\left(\frac{a}{2} - \frac{a}{3}\right) \cdot \frac{1}{a^2};$$
 3) $\frac{a-b}{a+b} \left(\frac{a}{5} + \frac{b}{5}\right);$

5) 1:
$$\left(1 + \frac{1}{a}\right)$$
;

2)
$$\frac{a^2}{3} \cdot \left(\frac{2}{a} + \frac{2}{a^2}\right);$$
 4) $\frac{ab}{a-b} \left(\frac{1}{b} - \frac{1}{a}\right);$ 6) $b : \left(b + \frac{1}{b}\right).$

4)
$$\frac{ab}{a-b}\left(\frac{1}{b}-\frac{1}{a}\right)$$
;

6)
$$b:\left(b+\frac{1}{b}\right)$$
.

519. 1)
$$\left(1 + \frac{1}{a}\right) : \left(1 - \frac{1}{a}\right);$$
 3) $\left(\frac{b}{a} + \frac{a}{b} - 2\right) : \left(\frac{1}{b} - \frac{1}{a}\right);$

2)
$$\left(a + \frac{a}{b}\right) \left(a - \frac{a}{b}\right)$$
; 4) $\left(\frac{m}{b} + \frac{n}{b} + 2\right) \left(1 + \frac{m-n}{m+n}\right)$.

520. 1)
$$\left(1 - \frac{a - b}{a + b}\right) \left(2 + \frac{2b}{a - b}\right);$$
 3) $\left(\frac{6}{a - b} - \frac{5}{a + b}\right) \cdot \frac{a - b}{a + 11b};$

$$(a+b)\left(1+\frac{a+b}{a-b}\right)\left(2-\frac{2a}{a+b}\right); \qquad (a-b-a+b)\cdot\frac{c}{18(2c+d)}.$$

521. 1)
$$\left(\frac{2m+1}{2m-1} - \frac{2m-1}{2m+1}\right) : \frac{4m}{10m-5};$$
 3) $\frac{y-1}{y} : \left(\frac{y^2+1}{y^2+2y} - \frac{2}{y+2}\right);$ 2) $\left(\frac{z+6}{3z+9} - \frac{1}{z+3}\right) : \frac{z+2}{27z};$ 4) $\frac{m-2}{m-5} : \left(\frac{m^2+24}{m^2-25} - \frac{4}{m-5}\right).$

522. 1)
$$\frac{a^2 + ab}{a^2 + b^2} \cdot \left(\frac{a}{a - b} - \frac{b}{a + b}\right);$$
 3) $\left(\frac{c + d}{c} - \frac{2c}{c - d}\right) \cdot \frac{d - c}{c^2 + d^2};$ 2) $\frac{ab - b^2}{a^2 + b^2} \cdot \left(\frac{a}{a + b} + \frac{b}{a - b}\right);$ 4) $\left(\frac{2c}{c + d} + \frac{d - c}{c}\right) \cdot \frac{c + d}{c^2 + d^2}.$

523. 1)
$$\left(\frac{a+1}{2a-2} + \frac{6}{2a^2-2} - \frac{a+3}{2a+2}\right) \cdot \frac{4a^2-4}{3}$$
;

2)
$$\left(\frac{b}{a^2+ab}+\frac{2}{a+b}+\frac{a}{b^2+ab}\right)$$
: $\frac{a^2-b^2}{4ab}$;

3)
$$\frac{a^2-c^2}{a+b} \cdot \frac{a^2-b^2}{ac+c^2} \cdot \left(a + \frac{ac}{a-c}\right);$$

4)
$$\frac{c^2 - ac}{a^2 - b^2} \cdot \frac{a - b}{c^2 - a^2} : \left(c - \frac{ac}{a + c}\right)$$
.

524. Hajmi
$$V$$
 boʻlgan muz boʻlagining massasi p kilogrammga teng. Hajmi V_1 boʻlgan boʻlakning massasi nimaga teng?

525. Avtomobil soatiga *v* kilometr tezlik bilan harakat qilib, *s* kilometr yoʻl bosib oʻtdi. Agar mototsiklchining tezligi soatiga *u* kilometr boʻlsa, shu vaqt ichida u qancha yoʻl bosib oʻtadi?

- **526.** Motorli qayiqning turg'un suvdagi tezligi soatiga v kilometr, daryo oqimining tezligi esa v_1 kilometr. Qayiq oqim bo'yicha harakat qilib, s kilometr o'tdi. Motorli qayiq oqimga qarshi shu vaqt ichida qancha masofani bosib o'tadi?
- **527.** (Abu Rayhon Beruniy masalasi.) Ikki buyumdan birining 10 tasi bir dinor (pul birligi) va ikkinchisining 15 tasi bir dinor. Bir dinorga ikkala buyumdan bir xil miqdorda necha donadan sotib olish mumkin?

150

O'zingizni tekshirib ko'ring!

1. Harflarning kasr ma'noga ega bo'ladigan qiymatlarini toping:

$$\frac{a}{b}$$
; $\frac{3}{c-1}$; $\frac{k}{d+2}$.

2. Amallarni bajaring:

1)
$$4a + \frac{1-4a^2}{a}$$
;

$$2) \quad \frac{a+b}{a-b} - \frac{a-b}{a+b};$$

3)
$$\frac{2a-4}{3b} \cdot \frac{6b}{a-2}$$
;

4)
$$\frac{a^2-b^2}{b^2}:\frac{a+b}{b}$$
.

3. Ifodani soddalashtiring va uning $x = 2\frac{2}{3}$ boʻlgandagi son qiymatini toping:

$$\frac{1+2x}{x-3} - \frac{x^2+3x}{5} \cdot \frac{10}{x^2-9}$$

V bobga doir mashqlar

Kasrlarni umumiy maxrajga keltiring:

528. 1)
$$\frac{5a}{a^3-27}$$
, $\frac{a-3}{a^2+3a+9}$ va $\frac{1}{a-3}$; 2) $\frac{3}{x+2}$, $\frac{x+1}{x^3+8}$ va $\frac{x+2}{x^2-2x+4}$.

Amallarni bajaring (529-530):

529. 1)
$$\frac{a+3}{5} + \frac{7+a}{10} + \frac{a-3}{2}$$
; 3) $\frac{a-2}{45} - \frac{a+5}{15} - \frac{a-9}{9}$;

2)
$$\frac{b-7}{4} + \frac{5b-2}{3} + \frac{3b-1}{8}$$
; 4) $\frac{b}{12} - \frac{3b+1}{9} - \frac{2b-1}{4}$.

530. 1)
$$\frac{y}{n-2} + \frac{z}{2-n}$$
; 3) $\frac{2m}{3-5n} - 1 + \frac{7n-4}{5n-3}$; 2) $\frac{p+2q}{3p-q} - \frac{5q-2p}{q-3p}$; 4) $4 - \frac{3a}{5-2b} + \frac{5(a-10)}{2b-5}$.

Koʻrsatilgan amallarni bajaring (531-533):

531. 1)
$$\frac{a^2 - 2ab + b^2}{a^2 - ab + b^2}$$
 : $\frac{8a - 8b}{a^3 + b^3}$; 2) $\frac{a^2 + 2ab + b^2}{a^2 + ab + b^2}$: $\frac{a^3 - b^3}{7a + 7b}$;

532. 1)
$$\frac{64x^2-1}{x^2-4} \cdot \frac{(x+2)^2}{x^2-4} \cdot \frac{(x-2)^2}{8x+1}$$
;

2)
$$\frac{x-6}{x^2+6x+9} \cdot \frac{x^2+4x+4}{(x^2+2)(x-2)} \cdot \frac{x^3-9x}{(x-6)(x+2)}$$
;

3)
$$\frac{am^2-an^2}{m^2+2mn+n^2}$$
: $\frac{am^2+2amn+an^2}{3m+3n}$;

4)
$$\frac{ab-4b-2a+8}{2a+8-ab-4b}$$
: $\frac{2a-8-ab+4b}{ab+4b-2a-8}$.

533. 1)
$$(x^2-1)\left(\frac{1}{x-1}-\frac{1}{1+x}+1\right);$$
 3) $\left(\frac{x+y}{x-y}-\frac{x-y}{x+y}\right):\left(\frac{x-y}{x+y}+\frac{x+y}{x-y}\right);$

2)
$$\left(1+a-\frac{a^2+3}{a+1}\right)\left(1-a^2\right);$$
 4) $\left(\frac{2-a}{2+a}-\frac{a+2}{a-2}\right):\left(\frac{2+a}{2-a}+\frac{a-2}{a+2}\right).$

1. Kasrni qisqartiring:
$$\frac{27a^2 - 36ab + 12b^2}{9a^2 - 4b^2}$$
.

A)
$$\frac{3(3a-2b)}{3a+2b}$$
;

C)
$$\frac{39-36ab}{5}$$
;

B)
$$\frac{3a-2b}{3a+2b}$$
;

D)
$$\frac{3a^2 - 36ab + 3b^2}{a^2 - b^2}$$
.

2. Kasrni qisqartiring:
$$\frac{7a^2(ab^2-9a)}{3a(21a-7ab)}$$

A)
$$\frac{7a(ab^2-9a)}{3(21a-7ab)}$$
;

C)
$$\frac{7(ab^2-9a)}{3(21-7b)}$$
;

B)
$$\frac{-a(b+3)}{2}$$
;

D)
$$\frac{a(b-3)}{3}$$
.

3. Amallarni bajaring:
$$\frac{4}{a+b} + \frac{5}{a-b} - \frac{10b}{a^2-b^2}$$

A)
$$\frac{9}{a+b}$$
; B) $\frac{9}{a+b}$; C) $\frac{-9}{a+b}$;

B)
$$\frac{9}{a+b}$$

$$a+b$$

D)
$$\frac{9(a+b)}{a-b}$$
.

D) $\frac{3a}{a^3+27}$.

4. Kasrlarni ayiring:
$$\frac{a^2 + 9}{a^3 + 27} - \frac{1}{a+3}$$
.

A)
$$\frac{1}{a^2 + 9}$$

A)
$$\frac{1}{a^2+9}$$
; B) $\frac{3}{a^2+9}$; C) $\frac{a}{a^3+9}$;

$$a^3+9$$

5. Kasrlarni koʻpaytiring:
$$\frac{9a^2 - 16b^2}{6a + 8b} \cdot \frac{6a^2}{12b - 9a}$$
.

A)
$$a^2$$
:

B)
$$-a^2$$
;

C)
$$\frac{a^2}{3a-4b}$$
; D) $\frac{6}{3a+4b}$.

6. Kasrlarni boʻling:
$$\frac{4a^2 - 20ab + 25b^2}{5b + 4} : \frac{(2a - 5b)^2}{25b^2 - 16}.$$

A)
$$\frac{5b+4}{2a-5b}$$
; B) $\frac{2a-5b}{5b-4}$; C) $5b-4$; D) $5b+4$.

$$\frac{2a-5b}{5b-4};$$

C)
$$5b-4$$
;

D)
$$5b + 4$$
.

7. Kasrni qisqartiring:
$$\frac{8a^2 - 22ab + 15b^2}{16a^2 - 25b^2}$$
.

A)
$$\frac{2a-3b}{4a+5b}$$
; B) $\frac{2a+3b}{4a-5b}$; C) $\frac{4a-5b}{4a+5b}$; D) $\frac{4a+3b}{2a-5b}$.

B)
$$\frac{2a+3b}{4a-5b}$$
;

C)
$$\frac{4a-5b}{4a+5b}$$
;

D)
$$\frac{4a+3b}{2a-5b}$$

8. Kasrlarni ayiring: $\frac{9x^2 + 16}{27x^3 + 64} - \frac{1}{3x + 4}$.

A)
$$\frac{9x^2+16}{2x+4}$$
;

B)
$$\frac{-12x}{27x^3+64}$$
;

C)
$$\frac{12x}{27x^3+64}$$
;

A)
$$\frac{9x^2+16}{3x+4}$$
; B) $\frac{-12x}{27x^3+64}$; C) $\frac{12x}{27x^3+64}$; D) $\frac{9x^2+4}{27x^3-64}$.

9. Amallarni bajaring: $\frac{4}{3a+2b} - \frac{2}{2b-3a} + \frac{8b}{4b^2-9a^2}$.

A)
$$\frac{6}{3a-2h}$$
;

A)
$$\frac{6}{3a-2b}$$
; B) $\frac{6}{3a+2b}$; C) $\frac{12a}{9a^2-4b^2}$; D) $\frac{12b}{2b-3a}$.

C)
$$\frac{12a}{0.a^2}$$

D)
$$\frac{12b}{2b-3a}$$

Tarixiy ma'lumotlar

Qisqa koʻpaytirish formulalari, algebraik kasrlarga oid ma'lumot qadimgi risolalarda uchraydi. Masalan, al-Karajining "Al-Fahri", Misr olimi Abu Komil (850-930) ning "Kitab al-jabr val-muqobala" asarlarida ham algebraik kasrlar oʻrganilgan. Abu Komil al-Xorazmiydan keyin algebraga doir kitob yozgan birinchi olimdir. Abu Komil o'z asarida

$$\left(\frac{a}{b}\right) \cdot b = a, \quad \frac{a}{b} = \frac{a^2}{ab}, \quad \frac{a}{b} \cdot \frac{b}{a} = 1, \quad \frac{a}{b} + \frac{b}{a} = \frac{a^2 + b^2}{ab}$$

kabi sodda munosabatlarga ham e'tibor qaratadi.

Algebraik kasrlarga I. Nyutonning "Umumiy arifmetika" kitobida ham yetarlicha oʻrin berilgan. " $\frac{a}{b}$ kasr a ni b ga boʻlish natijasida hosil bo'lgan kattalikdir. Xuddi shuningdek, $\frac{ab-bb}{a+x}$ kattalik ab - bb ni a + x ga bo'lish natijasida hosil bo'ladi," devdi Nyuton.

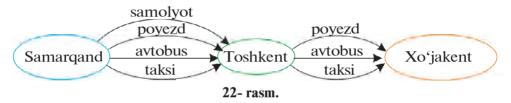
Sizlar bilan buyuk vatandoshimiz al-Xorazmiy asos solgan algebra fanining boshlang'ich tushunchalari va natijalari bilan tanishdik.

;' VI BOB ! KOMBINATORIKA ! ELEMENTLARI

29-S' Kombinatorikaning asosiy qoidasi

Aziz oʻquvchi! Siz 6- sinfda kombinatorikaning qoʻshish va koʻpaytirish qoidalariga oid dastlabki tushunchalar bilan tanishgansiz.

1- masala. Samarqanddan Toshkentga 4 xil yoʻl bilan kelish mumkin: samolyot, poyezd, avtobus va yengil mashina (taksi). Toshkentdan Xoʻjakentga 3 xil transport vositasi olib boradi: poyezd, avtobus, taksi. Samarqanddan Xoʻjakentga necha xil usulda kelish mumkin (22- rasm)?

 Δ Samarqanddan Toshkentga kelishning jami 4 ta yoʻli bor. Mavjud 4 ta yoʻldan bittasini tanlab, Toshkentga keldik, deylik. Endi Xoʻjakentga borishning 3 ta yoʻli — imkoniyati bor. Shunday qilib, Samarqanddan Toshkent orqali Xoʻjakentga borishning jami $4 \cdot 3 = 12$ xil usuli bor.

Javob: 12 xil.

Umuman, A shahardan B shaharga kelishning m ta, B dan C shaharga kelishning n ta yoʻli boʻlsa, u holda A dan C ga kelishning jami $m \cdot n$ ta yoʻli bor, ya'ni A dan C ga $m \cdot n$ xil usuli bilan kelish mumkin.

Bu qoida koʻpaytirish qoidasidir va u kombinatorikaning asosiy qoidasi hisoblanadi.

2- masala. "Makro" supermarketining "Hammasi uy uchun" boʻlimida 5 xil piyola, 6 xil taqsimcha, 4 xil choy **154**

qoshiq bor. Nargiza xola turli nomdagi ikkita buyum sotib olmoqchi. U buni necha xil usulda amalga oshirishi mumkin?

 \triangle 1) Pivola va tagsimchani 5 · 6 = 30 usulda; 2) Pivola va qoshiqni $5 \cdot 4 = 20$ usulda; 3) taqsimcha va qoshiqni $6 \cdot 4 = 24$ xil usulda olish mumkin. Demak, turli nomdagi ikkita buyumni 30 + 20 + 24 = 74 xil usulda tanlab olish mumkin ekan.

Javob: 74 xil usulda.

3- masala. Nechta uch xonali sonda faqatgina bitta 7 ragami bor?

△ 7 ragami 1-, 2-, 3-oʻrinda (yuzlar, oʻnlar, birlar xonasida) boʻlishi mumkin.

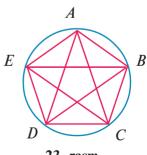
Agar 7 raqami 1-oʻrinda turgan boʻlsa, 2- va 3-oʻrinlarni $9 \cdot 9 = 81$ usulda to'ldirish mumkin.

Agar 7 raqami 2- oʻrinda boʻlsa, u holda 1- oʻrinda 0 va 7 raqamlaridan boshqa ixtiyoriy raqam turishi mumkin. 1-oʻrinni egallashning 10-2=8 ta imkoniyati bor. Bu holda 3- oʻrinda 7 ragamidan boshqa ixtivoriv ragam tura oladi; demak, imkonivatlar soni $8 \cdot 9 = 72$ ta.

Agar 7 raqami 3-oʻrinda tursa, u holda 1-oʻrinni olish uchun 8 ta, 2-oʻrinni olish uchun esa 9 ta imkoniyat bor. Shunday qilib, oʻnli yozuvida faqatgina bitta 7 raqami bor uch xonali sonlar jami 81 + 72 + 72 = 225 ta ekan.

Javob: 225 ta.

- 4-masala. Aylanada olingan 5 ta nuqta A, B, C, D, E harflari bilan belgilangan. Har bir nuqta qolgan har bir nuqta bilan tutashtirilsa, nechta kesma hosil boʻladi (23-rasm)?
- △ 1- usul. Nuqtalar soni kam boʻlgani uchun, masalaga mos shaklni chizib, kesmalar sonini bevosita sanab chiqish mumkin, ular - 10 ta. Ammo aylanada olingan nuqtalar soni koʻp boʻlsa (masalan, 100 ta, ...), mos shakl chizish va undagi kesmalarni bevosita sanash qiyinlashadi. Bu holda boshqa yoʻl tutish kerak.

23- rasm.

- **2- usul.** Aylanada olingan 5 ta nuqtaning har biridan 4 tadan kesma oʻtkaziladi. Bunday kesmalar soni $5 \cdot 4 = 20$ ta, ammo kesmalar sonini hisoblashda har bir kesma ikki marta sanalgan. Demak, biz 20 ni 2 ga boʻlishimiz kerak: 20 : 2 = 10.
- *3- usul.* A nuqtani qolgan 4 ta nuqta bilan tutashtirsak, 4 ta kesma hosil qilamiz: AB, AC, AD, AE. B nuqtadan ham 4 ta kesma oʻtkazish mumkin, ammo B dan oʻtkazilgan bitta kesma (BA = AB) ni biz sanadik. Demak, B nuqtadan 3 ta yangi (avval hisoblanmagan, sanalmagan) kesma oʻtkaziladi. Shunga oʻxshash, C dan 2 ta, D dan esa 1 ta yangi kesma oʻtkazish mumkin. E nuqtadan oʻtkaziladigan 4 ta kesmaning hammasi avval hisoblangan (EA = AE; EB = BE; EC = CE; ED = DE). Demak, aylanada belgilangan 5 ta nuqtani tutashtiruvchi jami kesmalar soni 4 + 3 + 2 + 1 + 0 = 10 ta.
- **5-masala.** 3, 4, 5, 6, 8, 9 raqamlari yordamida hammasi bo'lib: 1) raqamlar takrorlanmasa; 2) raqamlar takrorlanishi mumkin bo'lsa, nechta uch xonali son tuzish mumkin?
- Δ 1) Berilgan raqamlar 6 ta. Ularning xohlagan bittasi 3 xonali sonning birinchi raqami boʻlishi mumkin. Demak, 3 xonali sonning birinchi raqamini tanlash imkoniyati 6 ta boʻladi. U holda 2- raqam qolgan 5 ta raqamning ixtiyoriy bittasi boʻlishi mumkin, ya'ni 2- raqamni tanlash imkoniyatlarimiz 5 ta. Shunga oʻxshash, 3- raqamni tanlash imkonivatlarimiz 4 ta.

Demak, raqamlar takrorlanmasa, jami uch xonali sonlar soni $6 \cdot 5 \cdot 4 = 120$ ta boʻlar ekan.

Javob: 120 ta. ▲

 Δ 2) Raqamlar takrorlanadigan boʻlsa, uch xonali sonning 1-, 2-, 3- xonalariga yoziladigan raqamni tanlash imkoniyatlari 6 tadan boʻladi, chunki berilgan raqamlar soni 6 ta. Bu holda jami 3 xonali sonlar soni $6 \cdot 6 \cdot 6 = 6^3 = 216$ ta boʻladi.

Javob: 216 ta. ▲

Mashqlar

- 534. Onasi Nargizaga "Korzinka. Uz" supermarketidan 3 xil meva xarid qilishni aytdi. "Korzinka. Uz" da 6 xil olma, 4 xil nok, 5 xil uzum bor. Nargiza mevalarning har bir xilidan 1 kg dan olib, nechta turli toʻplam tuza oladi?
- 535. Nechta 4 xonali sonda faqatgina bitta 5 raqami bor?
- **536.** Aylanada: a) 10 ta; b) 100 ta; d) *n* ta nuqta belgilangan. Har bir nuqta qolgan har bir nuqta bilan tutashtirilsa, har bir holda jami nechta kesma hosil boʻladi?
- 537. 1) 3; 2) 4; 3) 5; 4) 6; 5) 8; 6) 15 nafar do'stlar o'zaro qo'l berib ko'rishishdi. Har bir holda qo'l berishlar soni nechta bo'lgan?
- 538. 10 nafar oʻrtoq oʻzaro shaxmat turniri oʻtkazishmoqchi. Bunda har bir bola qolgan har bir bola bilan bir partiya shaxmat oʻynaydi. Bu turnirda jami nechta partiya oʻynaladi?
 - Ayting-chi, 536 538- masalalarning oʻxshashligi nimada?
- **539.** 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 raqamlari yordamida hammasi boʻlib: 1) raqamlar takrorlanmasa; 2) raqamlar takrorlanishi mumkin boʻlsa, nechta uch xonali son tuzish mumkin?
- **540.** 1, 2, 3, 4, 5 raqamlari yordamida nechta: a) ikki xonali; b) uch xonali; d) toʻrt xonali sonlar yozish mumkin? Raqamlar: takrorlanmaydigan; takrorlanadigan hollarni alohida koʻring.
- **541.** Futbol boʻyicha jahon chempionatida oltin, kumush, bronza medallari uchun boʻladigan oʻyinlarda 16 ta jamoa qatnashmoqda. Medallar jamoalar orasida necha xil usul bilan taqsimlanishi mumkin?
- 542. Bir mamlakatda 4 ta shahar bor ekan: A, B, C va D. A shahardan B ga 6 ta yoʻl, B shahardan C ga 4 ta yoʻl olib borarkan. A dan D ga 2 ta yoʻl, D dan C ga 3 ta yoʻl bilan

borish mumkin ekan. A shahardan C shaharga necha xil yoʻl bilan borish mumkin?

- **543.** Agar natural sonning yozuvida faqat toq sonlar qatnashsa, bunday sonni "yoqimtoy" son deymiz. Nechta:

 1) 3 xonali; 2) 4 xonali "yoqimtoy" son mavjud?
- 544. Yozuvida hech boʻlmaganda bitta juft raqam qatnashgan 6 xonali sonlar nechta? *Koʻrsatma:* Yozuvida faqat toq sonlar qatnashgan 6 xonali sonlar soni $5 \cdot 5 \cdot 5 \cdot 5 \cdot 5 \cdot 5 \cdot 5 = 5^6 = 15625$ ta. Jami 6 xonali sonlar esa 900 000 ta. Masala shartini qanoatlantiradigan 6 xonali sonlar soni 900 000 15625 = 884375 ta.
- **545.** 4 ta turli xatni 4 ta turli konvertga necha xil usulda joylash mumkin?
- 546. 5 nafar o'quvchidan 2 nafarini "Bilimlar bellashuvi" da qatnashish uchun tanlab olish kerak. Buni necha xil usulda bajarish mumkin?
- **547.** Doskada 12 ta ot, 8 ta fe'l va 7 ta sifat yozilgan. Gap tuzish uchun har bir so'z turkumidan bittadan olish kerak. Buni necha xil usul bilan amalga oshirish mumkin?

24- rasm.

25- rasm.

- **548.** 1) Shaxmat taxtasida oq va qora ruxni bir-birini ololmaydigan ("ura olmaydigan") qilib necha xil usulda joylashtirish mumkin (24- rasm)?
 - 2) Shaxmat taxtasida 8 ta ruxni bir-birini ololmaydigan qilib necha xil usulda joylashtirish mumkin (25- rasm)?
- 549. Shaxmat taxtasiga oq va qora farzinlarni, ular bir-birini "ura olmaydigan" qilib necha xil usulda joylashtirish mumkin?

- **550.** Shaxmat taxtasiga oq va qora shohlarni, oʻyin qoidalarini buzmagan holda, necha xil usulda qoʻyish mumkin? *Koʻrsatma:* 3 ta holni qarang:
 - 1) og shoh burchakda turibdi;
 - 2) oq shoh taxtaning chetida (lekin burchakda emas) turibdi:
 - 3) og shoh taxtaning chetida emas.
- **551.** Maktab oshxonasida oq non, qora non va uch xil kolbasa bor. Ulardan necha xil buterbrod tayyorlash mumkin?
- 552. Ba'zi mamlakatlarning bayroqlari turli rangdagi 3 ta gorizontal yoki 3 ta vertikal "yoʻl" lardan iborat. Oq, yashil, koʻk rangli matolar yordamida shunday bayroqlardan necha xilini tikish mumkin?
- 553. Bo'sh joylarga 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 raqamlaridan birini yozish mumkin bo'lsa, $\bigcirc + \Box + \triangle = 10$ "tenglama" nechta yechimga ega bo'ladi? Raqamlar takrorlanishi mumkin. Ikki holni qarang (masalan: 1) 1, 1, 8; 1, 8, 1; 8, 1, 1 turli yechim; 2) bitta yechim deb qaraladigan hollar).
- 554. Nodirning chamadoni kod bilan ochiladi. Bu kod uchta raqamdan iborat boʻlib, har bir raqam 3 dan katta emas. Kodda 13 soni qatnashmaydi. Nodir kodni unutib qoʻygan boʻlsa, kodni topish uchun u koʻpi bilan necha marta "urinishi" lozim boʻladi?
- 555. Koʻp qavatli uyda yoʻlak eshigidagi qulf kod bilan ochiladi. Kod 0 va 1 raqamlaridan tuzilgan 4 xonali son (0000 va 1111 sonlar kod emas deb hisoblangan.) Qulf kodini unutgan boʻlsangiz, eshikni eng koʻpi bilan nechta urinishda ocha olasiz?

 Koʻrsatma: Avval bitta 1 qatnashgan kodlarni, keyin ikkita
 - Koʻrsatma: Avval bitta 1 qatnashgan kodlarni, keyin ikkita 1 boʻlgan kodlarni va nihoyat, uchta 1 boʻlgan kodlarni sinash kerak.
- **556.** 20 kg guruchni 1 kg, 2 kg, 5 kg li toshlar yordamida pallali tarozida necha xil usulda tortish mumkin?

- △ Bu ishni quyidagicha bajarish mumkin:
- 1) faqat 1 kg li tosh yordamida 1 ta usul;
- 2) faqat 2 kg li tosh yordamida 1 ta usul;
- 3) fagat 5 kg li tosh yordamida 1 ta usul;
- 4) 1 kg va 2 kg li toshlar yordamida 9 ta usul bilan:

1 kg li tosh	18	16	14	12	10	8	6	4	2
2 kg li tosh	1	2	3	4	5	6	7	8	9

5) 1 kg va 5 kg li toshlar yordamida 3 ta usul bilan:

1 kg li tosh	15	10	5
5 kg li tosh	1	2	3

- 6) 2 va 5 kg li tosh yordamida 1 ta usul: 5 ta 2 kg va 2 ta 5 kg;
- 7) 1 kg, 2 kg va 5 kg li toshlar yordamida 13 ta usul bilan:

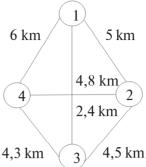
	Usullar soni												
Toshlar, kg	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1 kg	1	3	5	7	9	11	13	8	6	4	2	3	1
2 kg	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	1	2
5 kg	1	1	1	1	1	1	1	2	2	2	2	3	3

Demak, jami 1+1+1+9+3+1+13=29 ta usul. Javob: 29 ta usul.

- 557. 1) 1000 soʻmlik pulni 100, 200, 500 soʻmlik pullar bilan necha xil usulda maydalash mumkin?
 - 2) 500 soʻmlik pulni 100 va 200 soʻmlik pullar bilan necha xil usulda maydalash mumkin?
 - 3) 5000 soʻmlik pulni 100, 200, 500 va 1000 soʻmlik pullar yordamida necha xil usulda maydalash mumkin?
- 558. Firmaga 4 ta do'kon tegishli. Inkassator (do'kondagi pullarni yig'ib bankka topshiruvchi xodim) 1- do'kondan boshlab hamma do'konlarni aylanib chiqadi va yana

1- do'konga qaytib keladi. Mumkin bo'lgan marshrutlardan eng qisqasini toping.

Koʻrsatma: Har bir marshrut uchun 5 ta raqamli kod tuzing. Kodning birinchi va oxirgi raqami 1 boʻlsin. Masalan, 12431 marshrutning uzunligi: 5 + 2,4 + 4,3 + 4,8 = 16,5 (km).

oʻtkazishda 3 ta raqam, 3 ta harfdan va shahar yoki viloyat uchun belgilangan koddan foydalaniladi. Masalan, avtomashina nomeridagi 01 kod—mashina Toshkentdan roʻyxatga oʻtganini bildiradi. Nima deb oʻylaysiz, Toshkentda eng koʻpi bilan nechta avtomashina roʻyxatdan oʻtishi mumkin?

△ Nomerlashda 24 ta harf qatnashadi, deylik. Nomer 6 ta "joy" ni egallaydi. 1- "joy" da 10 ta raqamdan ixtiyoriy biri boʻlishi mumkin. 2- "joy" ni 10 ta raqamdan biri egallaydi. 3- "joy" da 9 ta raqamdan ixtiyoriy biri boʻladi. (3 ta bir xil raqamli nomer berilmaydi). Nomerdagi 1-harf ham, 2- harf ham, 3- harf ham 24 ta harfning ixtiyoriy biri boʻlishi mumkin. Demak, Toshkentda roʻyxatdan oʻtishi mumkin boʻlgan jami avtomashinalar soni $10 \cdot 10 \cdot 9 \cdot 24 \cdot 24 \cdot 24 = 24^3 \cdot 900 = 12$ 441 600 ta.

Bu hisoblashda harflarning nomerdagi 3 xonali sondan "bitta harf - 3 xonali son - 2 ta harf" yoki "3 xonali son - 3 ta harf" koʻrinishida boʻlishining farqi yoʻq.

Javob: 12 441 600 ta.▲

30-8 / O'rin almashtirish. Guruhlash

1- masala. 4, 7, 9 raqamlaridan ularni takrorlamasdan nechta 3 xonali son tuzish mumkin?

Bu kabi masalalarni 6-sinfda ishlagansiz.

 Δ 1- oʻrinda berilgan 3 ta sondan ixtiyoriy bittasi turadi, ya'ni imkoniyatlar soni 3 ta. 2- oʻrinda qolgan 2 ta raqamdan

ixtiyoriy bittasi boʻladi, ya'ni 2-oʻrinni egallash imkoniyati 2 ta. Nihoyat, 3-oʻrinda qolgan bitta raqam turadi. Demak, shu 3 ta raqamdan tuzilishi mumkin boʻlgan 3 xonali sonlar soni $3 \cdot 2 \cdot 1 = 3! = 6$ ta ekan. Shu 6 ta sonni yozaylik:

479, 497, 749, 794, 947, 974.

Hosil bo'lgan 6 ta sonning tarkibi bir xil — ular berilgan 3 ta raqamdan tuzilgan, ammo ular bir-biridan raqamlarining tartibi bilan farqlanadi: 1, 2, 3 deb nomerlangan 3 ta o'ringa 3 ta raqam turli tartibda joylashtirilgan. Bunday tartiblash (joylashtirish) o'rin almashtirish deyiladi.

n ta: 1-, 2-, ..., n- oʻringa n ta a_1 , a_2 , ..., a_n elementlarni bir oʻringa bittadan qilib joylashtirish a_1 , a_2 , ..., a_n elementlardan tuzilgan o ʻrin almashtirish deyiladi.

n ta elementdan tuzilgan oʻrin almashtirishlar soni P_n bilan belgilanadi. Yuqoridagi misolda elementlar soni 3 ta edi, n=3 va $P_3=3\cdot 2\cdot 1=3!$ ekanini koʻrdik. Umuman, $P_n=n\cdot (n-1)$... $2\cdot 1=n!$

2-masala. 4 ta a, b, c, d elementdan (predmetdan) 2 tadan olib tuzilgan har xil guruhlar soni nechta?

△2 elementli guruhlarni tuzamiz:

 $\{a, b\}; \{a, c\}; \{a, d\}; \{b, c\}; \{b, d\}; \{c, d\}; -\text{ularning soni 6 ta.}$ $Javob: 6 \text{ ta.} \blacktriangle$

Umuman, n ta elementdan k tadan olib tuzilgan barcha guruhlar soni C_n^k deb belgilanadi va bu son $\frac{n!}{k!(n-k)!}$ ga teng:

 $C_n^k = \frac{n!}{k!(n-k)!}$. C_n^k son n ta elementdan k tadan olib tuzilgan guruhlar soni deb oʻqiladi. Bizning misolda n = 4, k = 2 edi. Demak,

$$C_4^2 = \frac{4!}{2!(4-2)!} = \frac{4!}{2!2!} = \frac{1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4}{1 \cdot 2 \cdot 1 \cdot 2} = 6;$$
 $C_n^k = \frac{n(n-1)...(n-k+1)}{k!}$

ekanini koʻrsatish oson.

Haqiqatan ham,

$$C_n^k = \frac{1 \cdot 2 \cdot ... (n-k) \cdot (n-k+1) ... n}{k! \cdot 1 \cdot 2 \cdot ... (n-k)} = \frac{n(n-1)(n-2) ... (n-k+1)}{k!}.$$

Masalan,
$$C_5^2 = \frac{5!}{2!(5-2)!} = \frac{5!}{2!3!} = \frac{1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4 \cdot 5}{1 \cdot 2 \cdot 1 \cdot 2 \cdot 3} = 10.$$

Shu bilan birga, $C_5^2 = \frac{5.4}{2!} = 10.$

 C_5^2 belgining yuqori indeksidagi 2 soni kasrning suratida 2 ta koʻpaytuvchi boʻlishini bildiradi. Bu koʻpaytuvchilar: C_5^2 belgining quyi indeksidagi 5 va undan bitta kam boʻlgan son 4 dir. Kasrning maxrajida esa yuqori indeksidagi son 2 gacha boʻlgan natural sonlar koʻpaytmasi yoziladi: $2! = 1 \cdot 2$.

3- masala. Qavariq oltiburchakning diagonallari nechta nuqtada kesishadi? Hech qaysi uchta diagonal bitta nuqtada kesishmaydi, deb faraz qilinadi. Mos rasm chizing.

△ 2 ta diagonalning har bir kesishish nuqtasi oltiburchakning 4 ta uchini aniqlaydi. Oltiburchakning har 4 uchiga diagonallarning bitta kesishish nuqtasi mos keladi. Demak, kesishish nuqtalari soni 6 ta uchdan 4 ta uchni tanlashlar soniga teng ekan. Buni chizgan rasmingizdan sanab bilishingiz ham mumkin.

Javob:
$$C_6^4 = \frac{6 \cdot 5 \cdot 4 \cdot 3}{1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4} = 15.$$

 C_n^k sonlarga geometrik ma'no berish mumkin.

4-masala. O'lchamlari 7×4 bo'lgan to'g'ri to'rtburchak $7 \cdot 4 = 28$ ta kvadratchalarga bo'lingan. Kvadratchalarning tomonlari bo'yicha yurganda A dan B ga olib boruvchi eng qisqa yo'llar soni nechta (26-rasm)?

26- rasm.

 \triangle Kvadratchaning tomoni uzunligi 1 "qadam" deyilsa, A dan B ga eng qisqa yoʻl bilan borish uchun 11 "qadam" qoʻyishingiz shart, buning 7 "qadam"i gorizontal, 4 "qadam"i esa vertikal yoʻl boʻyichadir. Shunday qilib, A dan B ga olib boruvchi eng qisqa yoʻllar soni jami 11 ta "qadam"dan 7 ta go-

rizontal "qadam" ni tanlashlar soni C_{11}^7 ga teng ekan. Ayni shu son 11 ta "qadam" dan 4 ta vertikal "qadam"ni tanlashlar soniga ham tengdir, bundan $C_{11}^7 = C_{11}^4$ ekani kelib chiqadi.

Ammo
$$C_{11}^4 = \frac{11 \cdot 10 \cdot 9 \cdot 8}{1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4} = 11 \cdot 10 \cdot 3 = 330.$$

Javob: 330.▲

Agar to 'g'ri to 'rtburchakning o'lchamlari $m \times n$ bo 'lsa va u $m \cdot n$ ta kvadratchalarga ajratilgan bo 'lsa, u holda A dan B ga olib boruvchi eng qisqa yo 'llar soni $C_{m+n}^n = C_{m+n}^m$ bo 'ladi.

- **5- masala.** 7 yigit va 4 qizdan iborat oʻquvchilar guruhidan oltita oʻquvchini shunday tanlab olish kerakki, ularning ichida qizlar soni ikkitadan kam boʻlmasin. Buni necha xil usul bilan amalga oshirish mumkin?
- △ Qizlarni guruhga 2, 3 va 4 ta tanlab olish mumkin. Ikkita qizni C_4^2 usul bilan, shundan soʻng 4 ta yigitni C_7^4 usul bilan tanlab olamiz. Koʻpaytirish qoidasiga koʻra bunday usullar soni $C_4^2 \cdot C_7^4$ ta. Agar avval uchta qiz tanlab olingan boʻlsa, u holda $C_4^3 \cdot C_7^3$ ta usul mavjud. Agar 4 ta qiz tanlab olingan boʻlsa, $C_4^4 \cdot C_7^2$ ta usul mavjud. Jami $C_4^2 \cdot C_7^4 + C_4^3 \cdot C_7^3 + C_4^4 \cdot C_7^2 = 371$ ta usul bilan 6 kishidan iborat guruh tuzish mumkin. ▲
- **6-masala.** 1, 2, 3, ..., 9 raqamlaridan ularni takrorlamay tuzilgan 9 xonali sonlar ichida 2 va 5 raqamlari yonma-yon turadiganlari nechta?
- △ Quyidagi hollar boʻlishi mumkin: 2 birinchi oʻrinda, 5 ikkinchi oʻrinda, ..., 2 sakkizinchi oʻrinda, 5 toʻqqizinchi oʻrinda, bunday hollar soni 8 ta. Bundan tashqari, 2 va 5 larning yuqoridagi 8 holda oʻrinlarini almashtirib, yana 8 ta (ular yonma-yon turadigan) holni topamiz. Demak, 2 va 5 ni yonma-yon qilib, 16 usul bilan qoʻyish mumkin. Bu usullarning har biriga boshqa qolgan raqamlarning 7! ta oʻrin almashtirishlari mos keladi. Shunday qilib, 2 va 5 raqamlari yonma-yon turadigan oʻrin almashtirishlar soni 2 · 8 · 7! = 2 · 8! ga teng. ▲

Mashqlar

- **560.** P_4 , P_5 , P_6 sonlarini toping. Ularga qanday ma'no berish mumkin?
- **561.** 2, 4, 7, 9 raqamlaridan ularni takrorlamasdan nechta 4 xonali son tuzish mumkin? Ularning nechtasi: 2 ga, 4 ga, 11 ga boʻlinadi?
- **562.** Tugʻilgan kuningizga taklif etilgan 4 ta doʻstingizni 4 ta stulga necha xil usulda oʻtkaza olasiz?
- **563.** 1) C_{10}^4 ; 2) C_8^3 ; 3) C_7^5 ; 4) C_7^3 sonlarni ikki usulda hisoblang.
- **564.** 1) $C_{10}^7 = C_{10}^3$; 2) $C_8^3 = C_8^5$; 3) $C_6^2 = C_6^4$ tengliklarning to 'g'riligini bevosita hisoblab ko'rsating.
- 565. Kutubxonachi Sizga 5 ta turli kitobni oʻqishni taklif qildi. Siz shulardan 3 tasini tanlab olmoqchisiz. Buni necha xil usulda amalga oshirish mumkin?
- **566.** Ikkita parallel toʻgʻri chiziq berilgan boʻlib, ularning bittasida 5 ta, ikkinchisida 3 ta nuqta belgilangan. Uchlari shu nuqtalarda boʻlgan nechta uchburchak mavjud?
- 567.

27- rasm.

- A dan B ga olib boruvchi eng qisqa yoʻllarni har bir shakl uchun alohida-alohida chizing (27-rasm).
- 568. Taqsimchada 8 ta yongʻoq bor edi. Abbos ixtiyoriy 3 tasini olmoqchi boʻldi. Buni u necha xil usulda amalga oshirishi mumkin?
- **569.** Zalda 2 ta boʻsh joy bor. 3 nafar kishidan 2 tasini shu joyga necha xil usulda oʻtqazish mumkin?
- 570. Zilola 6 ta masaladan ixtiyoriy 4 tasini tanlamoqchi. Nazokat esa 6 ta boshqa masaladan 2 tasini tanlamoqchi. Zilola bu ishni necha xil usulda bajarishi mumkin? Nazokat-chi?

- **571.** 7 ta olma va 3 ta nok bor. Ularni necha xil usul bilan har birida 5 tadan meva boʻlgan va ulardan hech boʻlmaganda 1 tasida nok boʻlgan ikkita taqsimchaga qoʻyish mumkin?
- **572.** Idishda 1, 2, 3, ..., 10 sonlari yozilgan sharlar bor. Idishdan uchta shar olamiz. Nechta holda ularda yozilgan sonlar yigʻindisi 9 ga teng boʻladi? Nechta holda 9 dan katta boʻladi?
- 573. 3 ta tovuq, 4 ta oʻrdak va 2 ta gʻoz bor. Bir nechta parrandani shunday tanlab olingki, ular ichida tovuq, oʻrdak va gʻoz boʻlsin. Shunday tanlashlar soni nechta boʻladi?
- **574.** 4 ta oq atirgul, 5 ta qizil va 3 ta sariq atirgul bor. Bir nechta gulni shunday tanlab olingki, ular ichida oq, qizil va sariq atirgul boʻlsin. Shunday tanlashlar soni nechta?
- 575. 1, 2, 3, ..., 8 raqamlaridan ularni takrorlamay tuzilgan 8 xonali sonlar ichida 1 va 8 raqamlari yonma-yon turadiganlari nechta?
- 576. Gul sotuvchida 5 ta qizil va 10 ta oq chinnigul qolibdi. A'zamxon singlisi Mubinabonuga 2 ta qizil va 3 ta oq chinniguldan iborat guldasta sovgʻa qilmoqchi. Buni u necha xil usul bilan amalga oshirishi mumkin?
- 577. Tadbirkor 8 ta gazetadan 5 tasiga o'z firmasi haqida e'lon bermoqchi. U 5 ta gazetani necha xil usulda tanlashi mumkin?
- 578. Aylanada yotuvchi 20 ta turli nuqta belgilandi. Uchlari belgilangan nuqtalarda yotuvchi: 1) vatarlar sonini; 2) uchburchaklar sonini; 3) qavariq toʻrtburchaklar sonini hisoblang.
- 579. Ikkita parallel chiziqning birida 8 ta, ikkinchisida 11 ta nuqta belgilandi. Uchlari belgilangan nuqtalarda boʻlgan qavariq toʻrtburchaklar sonini toping.
- **580.** Tepalikdagi buloqqa 6 ta yoʻl olib boradi. Sayyoh necha xil usulda buloqqa borishi va pastga tushishi mumkin? Agar

sayyoh buloqqa borgan yoʻlidan emas, boshqa yoʻldan pastga tushsa, u holda tepalikka chiqish va undan tushish jami necha xil usulda boʻlishi mumkin?

O'zingizni tekshirib ko'ring!

- 1. Futbol chempionatida 18 ta jamoa qatnashyapti. Agar har bir jamoa boshqa jamoa bilan o'z maydonida va raqib maydonida o'ynaydigan bo'lsa, chempionatda jami qancha o'yin o'ynaladi?
- 2. 7- sinfda 12 ta fandan dars oʻtiladi. Dushanba kuni jadval boʻyicha 5 soat dars boʻlib, har bir soatda har xil dars oʻtiladi. Dushanba kungi jadvalni necha xil usulda tuzish mumkin?
- **3.** 5 ta stulga 3 nafar oʻquvchini necha xil usulda oʻtqazish mumkin?
- **4.** Matematikaga oid 5 ta turli kitobni javondagi 5 ta oʻringa necha xil usulda qoʻysa boʻladi?

VI bobga doir mashqlar

- **581.** Agar: 1) raqamlar takrorlanmasa; 2) raqamlar takrorlanishi mumkin boʻlsa 0, 1, 2, 3, 4, 5 raqamlaridan jami nechta 4 xonali son tuzsa boʻladi?
- **582.** 0, 3, 4, 5, 6, 7 raqamlaridan jami nechta 4 xonali toq son tuzish mumkin?
- **583.** Stolda ona tili, algebra, geometriya, ingliz tili darsliklari yotibdi. Malohat ularni kitob javoniga qoʻymoqchi. Bu darsliklar javonda jami necha xil usulda turishi mumkin?
- 584. Odatda, uchburchakning uchlari lotin alifbosining katta harflari bilan belgilanadi. Lotin alifbosida 26 ta harf bor. Uchburchakning uchlarini necha xil usulda belgilash mumkin?

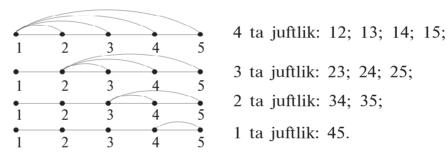
- **585.** 8 ta stulga 3 nafar o'quvchini necha xil usulda o'tqazsa bo'ladi?
- **586.** Mijozning uy telefoni 7 raqamli boʻlib, 218 dan boshlanadi. Mijoz a'zo boʻlgan bu telefon stansiyasi nechta mijozga xizmat koʻrsata oladi?
- **587.** Necha xil usulda 5 nafar qilichbozdan 2 tasini musobaqada qatnashish uchun tanlab olish mumkin? *Alining yechimi:* 5 nafar qilichbozdan bittasini tanlash imkoniyati 5 ta. 4 nafar qilichboz qoladi. Ulardan bittasini 4 usulda tanlasa boʻladi. Demak, $5 \cdot 4 = 20$.

Javob: 5·4=20 xil usul bor.

Nozimaning yechimi: 5 nafar qilichbozni "nomerlab" chiqamiz va ulardan 2 kishilik guruhlar tuzamiz: 12; 13; 14; 15; 23; 24; 25; 34; 35; 45.

Javob: 10 xil usulda tanlash mumkin.

Mubinabonuning yechimi:

Jami 4+3+2=10. Javob: 10 xil usulda.

Kimning yechimi toʻgʻri? Kimning yechimi sizga yoqdi? Nimasi bilan yoqdi?

588. Sizning tengdoshingiz boʻlgan bir bola: "Hozircha men bir havaskor bolaman, katta boʻlsam katta shoir boʻlaman", deb yaxshi niyat qilib she'r yozib yurarkan. She'rlarining biriga "Lola" deb sarlavha qoʻyibdi. Bu she'rning 1- qatori "Navbahorda qirda ochildi lola" ekan. Qolgan qatorlar 1-qatordagi soʻzlarning oʻrnini almashtirish natijasida hosil boʻlgan. Bu "she'r" da eng koʻpi bilan nechta qator bor?

- **589.** Do'kondagi 10 xil mevadan 3 xilini sotib olmoqchisiz. Buni necha xil usulda bajara olasiz?
- 590. Telefon stansiyasi telefonining nomeri 6 xonali son boʻlgan 450 000 mijozga xizmat koʻrsatadi.1) Bu stansiya yana nechta mijozga xizmat koʻrsata oladi?
 - 2) Tarmogga vana 62 000 mijoz ulanishi mumkinmi?
- **591.** To'g'ri chiziqda: 1) 4 ta; 2) 6 ta; 3) 10 ta; 4) *n* ta nuqta belgilandi. Har bir holda nechta kesma hosil bo'ladi?
- **592.** Aylana chizing va unda 4 ta nuqtani belgilang. Nechta yoy hosil boʻldi? Yoylarni turli rangdagi qalamlar bilan boʻyang. Bunday qalamlardan nechta kerak boʻladi?
- **593.** "Rayhon" kafesining taomnomasida 3 xil somsa, 4 xil 1-taom, 5 xil 2-taom bor ekan. 3 xil turdagi taomga buvurtmani nechta usulda berish mumkin?
- **594.** 2 ta olma, 2 ta nok, 2 ta shaftoli bor. 3 nafar oʻrtoq mevalarni har biri 2 ta turli meva oladigan qilib boʻlib olishmoqchi. Buni jami nechta usulda bajarsa boʻladi?
- 595. "Navro'z" bayrami kunlarida kiyish uchun Oydin 4 xil adras ko'ylakning biror xilini, 5 xil atlas ko'ylakning ikki xilini tanlamoqchi. Oydin ko'ylaklarni jami necha xil usulda tanlashi mumkin?
- **596.** Hamma raqamlari: 1) juft boʻlgan; 2) toq boʻlgan nechta 5 xonali son bor?

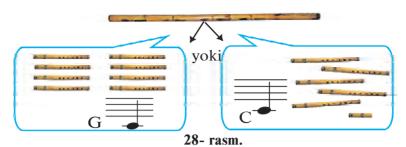
VI bobga doir sinov mashqlari – testlar

- 1. 5 ga boʻlinadigan 6 xonali sonlar nechta?
 - A) $18 \cdot 10^4$; B) $9 \cdot 10^4$; C) $5 \cdot 6!$; D) $6 \cdot 5^4$.
- 2. Raqamlar takrorlanishi mumkin boʻlsa, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 raqamlardan nechta 5 xonali son tuzish mumkin?
 - A) 8^5 ; B) 5^8 ; C) $8^2 \cdot 5^3$; D) $5^4 \cdot 8$.

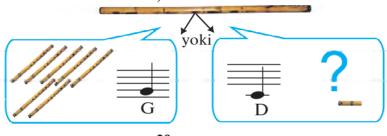
3.	4 ta, ikkinch talarda boʻlg	nisida 3 ta n gan nechta u	uqta belgila ıchburchak l		
	A) 30;	B) 33;	C) 40;	D) 32;	
4.	mumkin?	uvchini 6 ta B) 130;	_	cha xil usulda oʻtqaz D) 480.	ish
5.	Futbol jamo	asidagi 11 ki ni necha xil	shi orasidan	jamoa sardori va un lab olish mumkin?	ing
6.	dan Urganc Urganchgac	-	l bilan borisl oʻllari soni		
7.	uchta qizil necha xil us	atirguldan sulda bajaris	iborat gulda h mumkin?	ldan ikkita oq atirgul asta tuzish kerak. Bi · 13³; D) 25.	
8.	4 tasini Xal ularni necha	lqaro matem a xil usulda t	atika olimpi tanlasa boʻla	uvchi 10 ta oʻquvchio iadasiga yuborish uch di? D) 10 ⁴ .	
9.	kinchi oʻquv usul bilan b ayirboshlash	vchida esa 9 irining bitta	ta badiiy k kitobini ikki	aga oid 7 ta kitob, itob bor. Ular necha inchisining bitta kitob	xil
	keldi. Otabe qoʻl berib l nechta?	ek ularning l	nammasi bila Jami qoʻl	riklash uchun 9 ta do an, doʻstlari ham oʻz berib koʻrishishlar so D) 50.	aro
170					
				·	

7- SINF ALGEBRA KURSINI TAKRORLASH UCHUN MASHQLAR

- **597.** Sonli ifodaning qiymatini toping:
 - 1) $2\frac{7}{9} + 5\frac{5}{6} + 7\frac{1}{9} + \frac{5}{6}$; 2) $13\frac{5}{6} \cdot \frac{1}{7} + \frac{1}{6} \cdot \frac{1}{7}$.
- 598. Tenglik to'g'rimi:
 - 1) $\frac{2-\frac{3}{5}+0.7}{1-\frac{4}{5}-1+0.4} = \frac{7}{4};$ 2) $\frac{\left(\frac{4}{7}-7-0.2\right)\cdot 3.5}{2.26} = -10;$
 - 3) $\left(\frac{4,752}{32} + \frac{0,608}{38}\right) : \left(7,5 \frac{3,55}{142}\right) = 0,0617$?
- **599.** Ikki sondan biri a ga teng, ikkinchisi undan 7 ta ortig. Shu sonlar koʻpaytmasining ikkilanganini toping. Shu koʻpaytmaning qiymatini $a = \frac{1}{2}$ boʻlganda hisoblang.
- **600.** Ikki sonning yigʻindisi 30 ga teng. Sonlardan biri a. Shu sonlarning ikkilangan ko'paytmasini yozing. Shu ko'paytmaning qiymatini a = -2 bo'lganda hisoblang.
- **601.** a ta yuzlik, b ta oʻnlik va c ta birlikdan tuzilgan natural sonda nechta birlik borligini koʻrsatuvchi formula tuzing. Xuddi shu raqamlar yordamida, lekin teskari tartibda vozilgan sonda nechta birlik bor?
- **602.** a kilogramm va c gramm necha grammni tashkil qiladi? Grammlar sonini x harfi bilan belgilab, javobni formula bilan yozing.
- 603. Qamishdan har birining uzunligi 6 sm bo'lgan 8 ta hushtak yasashdi. Xuddi shunday uzunlikdagi qamishdan ikkinchi gal 5 ta hushtak yasashdi. 3 sm qamish bo'lagi ortib qoldi (28-betdagi a-rasm). Ikkinchi gal yasalgan hushtakning uzunligi necha santimetr?

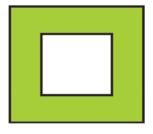

604. Qamishdan har birining uzunligi 6 sm boʻlgan 7 ta hushtak yasashdi. Xuddi shunday uzunlikdagi qamishdan ikkinchi gal bir nechta hushtak yasashdi, bunda 2 sm qamish boʻlagi ortib qoldi (29- rasm). Ikkinchi gal nechta hushtak yasalgan boʻlishi mumkin? (Hushtak uzunligi natural son va ≥ 3 sm.)

29- rasm.

605. 30- rasmdagi ichki kvadratning tomoni tashqi kvadrat tomonidan 20 sm qisqa. Boʻyalgan sohaning yuzi 800 sm² boʻlsa, kvadratlarning tomonlarini toping.

30- rasm.

606. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$2a^2 + 2ab + 3b^2 - a^2 - 2b^2$$
;

2)
$$7a^2 + 2b^2 - (6a^2 + b^2)$$
;

3)
$$\frac{2}{3}a^2 - b^2 + \frac{4}{3}a^2 - \frac{5}{7}b^2$$
;

4)
$$\frac{1}{7}a^2b \cdot 23m - \frac{2}{7}a^2bm$$
.

1)
$$5a^2 - 2ab + 6a - 7ab - 6a^2 - 6a$$
, bunda $a = 5$, $b = -\frac{1}{9}$.

1)
$$(a^2 - ab + b^2) \cdot 3ab^3$$
; 2) $(6a^2 - 4ab^2 + 1) \cdot \frac{1}{2}ab$.

1)
$$(a^2 + 3ab + b^2)(7a - 5b);$$
 3) $(\frac{1}{3}a^2b - \frac{2}{5}ab^2)(15a - 30b);$
2) $(a + 3b - 4c)(a - 3b - 4c);$ 4) $(\frac{1}{2}a^2 + 4a + 1)(3a - 1).$

Tenglamani yeching (610-614):

610. 1)
$$4(2x-1)+3(1-2x)=7$$
;

2)
$$4(x+2)-2(3x-2)=14x-5(x+3)$$
.

611. 1)
$$\frac{x-2}{4} - \frac{1}{2} = \frac{x+7}{6}$$
; 2) $\frac{2(3x-1)}{5} = 4 - \frac{x+2}{2}$.

612. 1)
$$7 - \frac{x}{2} = 3 + \frac{7x}{2}$$
; 2) $\frac{x+3}{2} = x - 4$.

613. 1)
$$\frac{x}{2} + \frac{x}{3} + \frac{x}{6} = 12$$
; 2) $\frac{2x-1}{5} - \frac{x+1}{5} = \frac{3(1-x)}{10}$.

613. 1)
$$\frac{x}{2} + \frac{x}{3} + \frac{x}{6} = 12;$$
 2) $\frac{2x-1}{5} - \frac{x+1}{5} = \frac{3(1-x)}{10}$
614. 1) $\frac{6x+7}{7} + \frac{3+5x}{8} = 3;$ 3) $1+x = \frac{5x-2}{2};$

2)
$$5 - \frac{2x-5}{3} = \frac{4x+2}{3}$$
; 4) $\frac{1-x}{9} - 1 = 7x$.

- 617. Oʻgʻli 6 yoshda, otasi esa undan 6 marta katta. Necha yildan keyin oʻgʻli otasidan 4 marta yosh boʻladi?
- 618. Ikki velosipedchi bitta yoʻl ustidagi qishloqlardan bir-biriga qarab bir vaqtda yoʻlga chiqdi. Birinchisi 15 km/soat, ikkinchisi esa 12 km/soat tezlik bilan harakat qilmoqda. Agar qishloqlar orasidagi masofa 40,5 km boʻlsa, ular qancha vaqtdan keyin uchrashadilar?
- 619. Ikki velosipedchi bir yoʻldagi ikkita qishloqdan bir vaqtda bir xil yoʻnalishda yoʻlga chiqdi. Ikkinchi velosipedchi oldinda, birinchisi orqada bormoqda. Birinchi velosipedchining tezligi 15 km/soat, ikkinchisiniki esa 12 km/soat. Agar qishloqlar orasidagi masofa 4,5 km boʻlsa, birinchi velosipedchi ikkinchisini qancha vaqtda quvib yetadi?

Soddalashtiring (620-622):

620. 1)
$$(a+1)(a-1)(a^2+1)$$
; 2) $(\frac{a}{2}-5)(5+\frac{a}{2})+25$.

621. 1)
$$(a+3)^2 + (a-3)^2$$
; 2) $(4a+b)^2 - (4a-b)^2$.

622. 1)
$$(1-a)(1+a+a^2)+a^3$$
;

2)
$$\left(\frac{1}{2}-c^2\right)\left(\frac{1}{4}+\frac{1}{2}c^2+c^4\right)+c^6$$
.

Koʻpaytuvchilarga ajrating (623-624):

623. 1)
$$a^4 + 6a^3 + 9a^2$$
; 2) $25 - (2 - 3a)^2$.

624. 1)
$$(a+1)^2 - (4-3a)^2$$
; 3) $(2a+b)^2 - 9(a+b)^2$;

2)
$$(8b-1)^2 - (2b+3)^2$$
; 4) $4(a-2b)^2 - 25(3a-b)^2$.

1)
$$\frac{a^2 - 16}{a^2 - 8a + 16}$$
; 2) $\frac{4x^2 - 9}{2x + 3}$.

Amallarni bajaring (626-629):

626. 1)
$$\frac{b+3}{5} + \frac{7+b}{10} + \frac{b-3}{2}$$
; 2) $\frac{a^2+5a-4}{16-a^2} + \frac{2a}{8a+2a^2}$.

627. 1)
$$\frac{a}{a^2-1} - \frac{1}{1-a^2}$$
; 2) $\frac{4x^2}{2x-3y} + \frac{12xy}{3y-2x} + \frac{9y^2}{2x-3y}$.

628. 1)
$$\frac{a-b}{ab} - \frac{a-c}{ac}$$
; 2) $\frac{1}{14x^3} - \frac{1}{21x^2y} + \frac{1}{4xy^2}$.

629. 1)
$$\frac{x^2 - y^2}{6xy} \cdot \frac{12x^2y}{x + y}$$
; 2) $\frac{a^2 + 4a}{a^2 - 16} : \frac{4a + 16}{a^2 - 4a}$.

Amallarni bajaring (630–632): $(a_1)_{a_1} = a_1^2 + a_2^2 +$

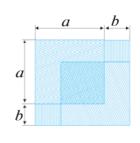
630. 1)
$$\left(\frac{a}{a+1}+1\right)$$
 : $\left(1-\frac{a}{a+1}\right)$; 2) $\frac{1-a^2}{1+b} \cdot \frac{1-b^2}{a+a^2} \cdot \left(1+\frac{a}{1-a}\right)$.

631. 1)
$$1 + 3a + \frac{9a^2}{1+3a} + \frac{1}{3a-1} + \frac{6a}{1-9a^2}$$
;
2) $\left(\frac{a+b}{a-b} + \frac{a-b}{a+b}\right) : \left(\frac{a^2+b^2}{a^2-b^2} + \frac{a^2-b^2}{a^2+b^2}\right)$.

632. 1)
$$\left(\frac{9m^2 - 3n^2}{4m^2} - \frac{m - 4n}{5m}\right) : \left(\frac{2m + n}{3m} - \frac{5n^2 - 3m^2}{16m^2}\right);$$

2)
$$\left(\frac{a+4b}{2b} + \frac{6b}{4b-a}\right) \left(1 - \frac{a^2 - 2ab + 4b^2}{a^2 - 4b^2}\right)$$
.

633. 31- rasmlarning: 1)
$$(a+b)^2 - (a-b)^2 = 4ab$$
;
2) $(a+b)^2 + (a-b)^2 = 2(a^2+b^2)$ tengliklarga qanday aloqasi

bor?

- 634. Sayyoh Koʻksuv daryosi boʻyida joylashgan bir oromgohdan velosipedda yoʻlga chiqib, boshqa bir oromgohga tayinlangan vaqtda yetib bormoqchi boʻldi. Dastlabki 1 soatda u 10,5 km yoʻl bosdi. Agar qolgan masofani ham shunday tezlik bilan oʻtsa, manzilga moʻljallagan vaqtdan 1 soat kechikishini hisoblab bildi. Sayyoh qolgan yoʻlni soatiga 15 km tezlik bilan oʻtdi va manzilga belgilangan vaqtdan yarim soat oldin yetib keldi. Oromgohlar orasidagi masofani toping.
- **635.** Hozir soat 5. Qancha vaqtdan soʻng soatning minut mili soat milini "quvib yetadi"?
- 636. Ikki xonali sonning oʻnliklar xonasidagi raqam birliklar xonasidagi raqamdan 4 marta katta. Oʻquvchi 507 ni shu ikki xonali songa koʻpaytirmoqchi edi. Ammo u ikki xonali sonning raqamlari oʻrnini almashtirib yozib qoʻydi. Natijada, u topgan koʻpaytma masalaning javobidan 27 378 ga kichik chiqdi. Toʻgʻri javob nechaga teng ekan?
- 637. Mis va ruxdan iborat qotishmaning ogʻirligi 36 N ga teng. Qotishmani suvga botirilganda u oʻz ogʻirligining $4\frac{1}{3}$ N ini yoʻqotdi. Mis suvga botirilganda oʻz ogʻirligining $11\frac{1}{9}$ % ini, rux esa $14\frac{2}{7}$ % ini yoʻqotishi ma'lum. Qotishmadagi mis va rux ogʻirligini aniqlang.
- **638.** Tarkibi kumush va misdan iborat qotishmaning massasi 3,5 kg. Undagi kumush tarkibi mis tarkibining $16\frac{2}{3}\%$ ini tashkil qiladi. Qotishmadagi kumush massasini toping.
- 639. 3 ta qopda 120 kg un bor. 1- qopdagi un 2- qopdagi unning $\frac{3}{5}$ qismiga, 3- qopdagi un esa 2- qopdagi unning 80% iga teng. Har bir qopda necha kilogramm un bor?
- **640.** Ahmad *A* qishloqdan *B* qishloqqacha velosipedda 14 km/soat tezlik bilan, qaytishda esa 10 km/soat tezlik

bilan yurdi. Agar Ahmad qaytishga 1 soat ortiq vaqt sarflagan boʻlsa, qishloqlar orasidagi masofani toping.

- 641. Vertolyot ikki qishloq orasidagi masofani shamol yoʻnalishida 1,5 soatda, shamol yoʻnalishiga qarshi esa 2 soatda uchib oʻtadi. Agar shamolning tezligi 10 km/ soat boʻlsa, shu qishloqlar orasidagi masofa qancha?
- 642. Firma reja boʻyicha bir nechta mahsulotni 10 kun muddat ichida tayyorlashi kerak edi. Lekin u har kuni rejaga qoʻshimcha 2 tadan mahsulot tayyorlab, muddatga bir kun qolganda faqat topshiriqni bajaribgina qolmasdan, balki rejadan yana 3 ta ortiq mahsulot tayyorladi. Firma reja boʻyicha 10 kunda nechta mahsulot tayyorlashi kerak edi?
- 643. 1) 7- sinfning ikki oʻquvchisi Ahmad va Karim velosiped poygasida qatnashishdi. Ahmad 15 km/soat tezlikda, Karim esa 18 km/soat tezlikda velosiped haydadi. Karim marraga Ahmaddan 20 minut avval keldi. Poyga masofasi necha kilometr ekan?

2) Sayyoh yoʻlning yarmini oʻtgach, dam oldi. Soʻngra yoʻlning 0,4 qismini yurdi. Hisoblab koʻrsa, u 27 km yoʻl yurib qoʻyibdi. Moʻljallangan yoʻl jami necha kilometr ekan?

644. (Al-Xorazmiyning masalalaridan.)

- Biri ikkinchisidan 2 ta ortiq sonlarning nisbati ½ ga teng. Shu sonlarni toping.
 Bir odam shunday vasiyat qildi: naqd 10 dirham
- 2) Bir odam shunday vasiyat qildi: naqd 10 dirham (pul birligi) pulim bor. Bir kishiga qarz ham berganman. Qarzning miqdori oʻgʻlim oladigan merosga teng. Ikkala

oʻgʻlim barobar meros olsin. Ukamga jami merosning $\frac{1}{5}$ qismini va yana 1 dirham beringlar. U kishining oʻgʻillari va ukasi necha dirhamdan olishgan?

Amallarni bajaring (645-648):

645. 1)
$$\left(\frac{c-d}{c^2+dc}-\frac{c}{d^2+cd}\right):\left(\frac{d^2}{c^3-cd^2}+\frac{1}{c+d}\right);$$

2)
$$\left(\frac{2n}{k+2n} - \frac{4n^2}{k^2+4nk+4n^2}\right) : \left(\frac{2n}{k^2-4n^2} + \frac{1}{2n-k}\right);$$

3)
$$\left(\frac{b^2}{b+x} - \frac{b^3}{b^2+x^2+2bx}\right) : \left(\frac{b}{b+x} - \frac{b^2}{b^2-x^2}\right);$$

4)
$$\left(\frac{2q}{2q+m}-\frac{4q^2}{4q^2+4mq+m^2}\right):\left(\frac{2q}{4q^2-m^2}+\frac{1}{m-2q}\right).$$

646. 1)
$$1+a-\frac{a-1}{a}+\frac{a^2-1}{2a}-\frac{3a}{2}$$
;

2)
$$\frac{m+1}{m^2+m+1} - \frac{2}{1-m} + \frac{3m^2+2m+4}{1-m^3}$$
;

3)
$$\frac{m+n}{3}-m+2n;$$
 4) $m+n-\frac{2m-n}{5}-\frac{m+n}{2}.$

647. 1)
$$\frac{a^3 + 2a^2}{a^2 - 1} \cdot \frac{(a+1)^3(a-1)}{a^2(a+2)}$$
; 2) $\frac{(a^2 + ab)^2}{a^2 - b^2} \cdot \frac{(a+b)^2}{(ab-b^2)^2}$

648. 1)
$$1, 5 \cdot \left(2b - \frac{3b}{7}\right) - 1\frac{5}{7} \cdot \left(3b - 5\right) + \frac{9b^2 - 16}{4 - 3b};$$

2) $\frac{x + 3a}{x + a} - \frac{x}{x - a} + \frac{2a^2 - ax + x^2}{a^2x^2} : \frac{x^2 - a^2}{a^2x^2}.$

Tenglamani yeching (649-650):

649. 1)
$$\frac{4x-3}{2} - \frac{5-2x}{3} - \frac{3x-7}{6} = 0;$$
 2) $\frac{x+4}{5} - \frac{x+3}{3} = x-5 - \frac{x-2}{2}.$

- **650.** 1) (2x-3)(x+5)-(3-x)(5-2x)=-30;
 - 2) $5(x-1)^2 2(x+3)^2 = 3(x+2)^2$.
- 651. Avtomobil shahardan qishloqqacha boʻlgan masofani 80 km/soat tezlik bilan bosib oʻtdi. Orqaga qaytishda u masofaning 75 % ini avvalgi tezlik bilan, qolgan yoʻlni esa 60 km/soat tezlik bilan bosib oʻtdi va shuning uchun ham qaytishda yoʻlga shahardan qishloqqa borishdagiga qaraganda 10 minut ortiq vaqt sarf qildi. Shahardan qishloqqacha boʻlgan masofani toping.
- 652. Qayiq daryo oqimiga qarshi 4,5 soat va oqim boʻyicha 2,1 soat suzdi. Qayiq hammasi boʻlib 52,2 km suzdi. Agar daryo oqimining tezligi 3 km/soat boʻlsa, qayiqning turgʻun suvdagi tezligini toping.
- 653. Oralaridagi masofa 340 km boʻlgan ikki bekatdan bir vaqtda bir-birlariga qarab ikki poyezd yoʻlga chiqdi. Ulardan birining tezligi ikkinchisinikidan 5 km/soat ortiq. Agar harakat boshlanganidan 2 soat oʻtgandan keyin poyezdlar orasidagi masofa 30 km ekanligi ma'lum boʻlsa, ularning tezligini toping.
- **654.** Ifodaning son qiymatini toping:
 - 1) $(x-y)(x+y)(x^2+y^2)-8x^3+9y^2$, bunda x=2, y=3;
 - 2) $-\frac{2}{3}(x-1)^2 2\frac{1}{3}(x-3)(x+3)$, bunda x = 3.
- **655.** Nechta 4 xonali sonda faqat bitta 0 raqami bor?
- **656.** 0, 1, 2, 3, 5, 8 raqamlaridan ularni takrorlamasdan jami nechta 3 xonali son tuzsa boʻladi?
- **657.** Hisoblang: 1) C_{10}^4 ; 2) P_7 .
- **658.** 6 nafar mehmonni 6 ta stulga necha xil usulda oʻtqazish mumkin?

MASHOLARGA JAVOBLAR

1. 2) 7; 4) 5,86. **2.** 2)
$$\frac{9}{56}$$
; 4) 0,5. **4.** 2) Noto'g'ri; 4) Noto'g'ri. **5.** 40·0,03 = 6 : 5.

6. 2)
$$3 \cdot (2+6) = 2 \cdot (2 \cdot 6)$$
. **8.** 2) $\frac{9}{56}$; 4) $4\frac{6}{7}$; **9.** 2) -0.02 ; 4) 3. **10.** 2) 0; 4) 5. **11.**

2) -2; 4) 0. **12**.
$$(7m)$$
t; 168 t. **13**. 1) $(60m)$ min.; 2) $\frac{p}{60}$ min; 3) $(60m + l + \frac{p}{60})$

min. **14.**
$$3(x-y)$$
; 2) 4,5; 4) 2,5. **15.** $(x+y)(x-y)$; 2) $-\frac{11}{64}$; 4) 0,104. **16.**

2)
$$-1\frac{2}{3}$$
. **17.** 2) 4. **18.** 1, 3, 15, 21. **19.** 2) $(m-1)m$; 4) $(2p+1)(2p+3)(2p+5)$.

21.
$$(p-q)$$
 t; 1) 5t; 2) q p dan katta boʻlmaydi; q p ga teng boʻlishi mumkin. **22.** $400n + 500m$; 155000 ; 155000 . **24.** 187200 m³, $(37440m)$ m³.

25.
$$s = 3\frac{1}{6}c + 1\frac{2}{3}a + 2\frac{1}{2}b$$
, 53 km. **26.** 2) $a-b$; 4) 2mn; 6) $(a+b)(a-b)$. **28.** 5000; 150000. **29.** 3a; 8a; 10a; 500; 400; $\frac{sa}{100}$. **30.** 2) 30 kg. **31.** 2) (5k) km. **32.** (50a) kg.

33. (15*a*) ga. **34.** (
$$x \cdot 6 + y \cdot 3$$
) so'm. **35.** ($a \cdot 15 + b \cdot 20$) kg. **36.** ($km + cn$) kg.

37.
$$S = a(a - b)$$
. **38.** $mn + k$; 810 o'rin. **39.** 4 soat 35 min. **40.** b) $p = (m + n) \cdot 2$;

$$S = mn - xy$$
; e) $p = 2(a + m + n + x)$, $S = mn - ab - xy$. 41. 2) $2(2a+4)m$;

3)
$$(a+8)(a-4)m^2$$
. **42.** $\frac{s}{t-1}$ km/soat. **44.** $\frac{a-1500}{20}$ m². **45.** $500(100+p)$ soʻm. **47.** $t = \frac{s-3}{v}$, ulgurmaydi. **49.** 2) 40; 4) -41. **50.** 2) $3y-2x$; 4) $8,7-2\frac{1}{3}m+1\frac{2}{3}n$. **51.**

2)
$$3-2,7b;$$
 4) $\frac{2}{3}y+\frac{1}{3}b-3;$ 6) 5p. **52.** 2) $x+5;$ 4) $58c+14d.$ **53.** 2) 67,048;

4)
$$-11,221.$$
 54. 2) 0,28; 4) $7\frac{37}{112}.$ **55.** 2) $-4-9+11;$ 4) $2a-3b-4c.$ **57.** 2) $2+b+11$

$$+ (-c)$$
; 4) 3 + a + $(-b)$ + $(-c)$. **58.** 2) a - $2b$ + $3c$; 4) $-a$ + $2b$ - $3c$. **59.** 2) a - b + c - d ;

4)
$$a-b-c+d-k$$
. **60.** 2) $8x-2y$; 4) $3a-3$. **61.** 2) $a-2b+(m+c)$;

4)
$$a + (-m + 3b^2 - 2a^3)$$
. **62.** 2) $2a + b - (-m - 3c)$; 4) $a - (m - 3b^2 + 2a^3)$. **63.** 2) $a - (b - 1)$; 4) $(a - 2b) + 8$. **65.** 2) $c + (-a + b)$; 4) $n + (-d + l)$. **66.** 2) $4a - 4b$;

4)
$$5x - 3y$$
. **67.** 2) $x = 1$; 4) $x = 5$. **68.** 2) -1 , 16; 4) -3 . **69.** 2) -1 ; 4) 9; 6) 9;

8) 3,9. **70.** 2) 147; 4) 144. **71.** 2) -132; 4) 7. **72.** 2) 1,08; 4) 6,12. **73.** 2) 12; 4) -1. **78.** 6 dirham. **80.** 2) 3. **85.** 2)
$$x=-27$$
; 4) $x=1,009$. **86.** 2) $x=\frac{5}{7}$; 4) $x=\frac{2}{3}$.

87. 2)
$$x = -1,3;$$
 4) $x = 0,05.$ **88.** 2) $x = 64;$ 4) $x = 1.$ **89.** 2) $x = -\frac{4}{25};$ 4) $x = -\frac{1000}{3}.$ **90.** 2) $x = \frac{3}{7};$ 4) $x = \frac{1}{3}.$ **91.** 2) $x = 17;$ 4) $y = -1.$ **92.** 2) $x = 7\frac{1}{2};$ 4) $y = 24.$ **93.**

2)
$$z = 6$$
; 4) $x = 0.6$. **94.** 2) $y = 13$; 4) $x = 1$. **95.** 2) $y = 319$; 4) $x = 5$. **96.**

2)
$$x = 37$$
; 4) $x = 1,1$. **99.** 2) $x = 1$; 4) $x = 1$. **100.** 2) $x = 0,2$; 4) $x = 4$. **102.**

2) 12 kishi. **103.** 2) 144, 432, 216. **104.** 2) 8, 8, 6. **105.** 2) 20, 40. **106.** 25, 27,

29. **107.** 4, 6, 8 va 10. **108.** 2) Bir soatda 12 dona mahsulot **109.** 89,6 m. **110.**

7 ta. **111.** 2) 2 kg. **112.** 2) 40 kg. **113.** 2) 150 ta mashina. **115.** 1) 0,2 qismi; 2) 0.25 qismi, **116.** 83.6 kg. 508. 8 kg. 1327 kg. **117.** 8 km/soat. **123.** 2)
$$\left(\frac{1}{2}\right)^5$$
:

2) 0,25 qismi. **116.** 83,6 kg, 508, 8 kg, 1327 kg. **117.** 8 km/soat. **123.** 2) $\left(\frac{1}{3}\right)$;

4)
$$(-2,7)^4$$
. **124.** 2) m^5 ; 4) $(-3b)^4$. **125.** 2) $(a+b)^2$; 4) $\left(\frac{m}{n}\right)^3$. **126.** 2) $4^4 \cdot 21$; 4) $6^2 \cdot 7^2 \cdot 3^3$. **127.** 2) $(0,5)^3 \cdot 2^2 \cdot 4^2$; 4) $\left(\frac{2}{3}\right)^3 \cdot (2,3)^2$. **128.** 2) $x^4 \cdot 3^2$; 4) $\left(\frac{a}{b}\right)^2 (8a-b)^3$.

129. 2) $a^2 + b^4$; 4) $2x^3$. **130.** 2) na^3 ; 4) $5^k + a^{17}$. **132.** 2) 9; 4) 125. **133.** 2) -1; 4) 0.

134. 2)
$$\frac{9}{25}$$
; 4) $12\frac{19}{27}$. **135.** 2) 2,89; 4) $\frac{1}{625}$. **136.** 2) -125 ; 4) $-5\frac{1}{16}$. **137.** 2) 270; 4) 4. **138.** 2) 40; 4) -6 . **139.** 2) 18; 4) 72. **140.** $-2\frac{1}{4}$, $2\frac{1}{4}$, $-3\frac{3}{8}$; -25 , 25, 125.

4) 4. **138.** 2) 40; 4) -6. **139.** 2) 18; 4) 72. **140.** $-2\frac{1}{4}$, $2\frac{1}{4}$, $-3\frac{3}{8}$; -25, 25, 125. **146.** 2) 7⁶; 4) 5⁶. **147.** 2) a^7 ; 4) $(3b)^7$. **148.** 2) $(-3)^4$; 4) $(-1,2)^7$. **149.** 2) 3^{10} ; 4) $(-6)^{12}$. **150.** 2) $\left(\frac{2}{3}\right)^8$; 4) b^{15} . **151.** 2) $\left(\frac{-5x}{6}\right)^{12}$; 4) $(n+m)^{20}$. **152.** 2) 3^{8+n} ; 4) a^{n+13} .

154. 2)
$$2^2$$
; 4) 2^7 . **155.** 2) 2^6 ; 4) 2^{10} . **156.** 2) 2^{14} ; 4) 2^9 . **157.** 2) 2^{23} ; 4) 2^{4+n} . **158.** 2) 3^1 ; 4) 3^4 . **159.** 2) 3^5 ; 4) 3^7 . **160.** 2) 3^{18} ; 4) 3^6 . **161.** 2) 3^{n+1} ; 4) 3^{3+n} . **162.** 2) 4^2 ; 4) 10^8 . **163.** 2) $\frac{1}{17}$; 4) d^{12} . **164.** 2) $(2a)^2$; 4) $(m+n)^5$. **165.** 2) 2^2 ; 4) 2^2 . **166.** 2) 2^3 ;

4) 10^8 . **163.** 2) $\frac{1}{17}$; 4) d^{12} . **164.** 2) $(2a)^2$; 4) $(m+n)^5$. **165.** 2) 2^2 ; 4) 2^2 . **166.** 2) 2^3 ; 4) 2⁹. **167.** 2) 3³; 4) 3. **168.** 2) 3²; 4) 3⁴. **169.** 2) 6; 4) 25. **170.** 2) 44; 4) 9. **171.**

2) -6; 4) 12. **172.** 2)
$$x = 64$$
; 4) $x = 27$. **173.** 2) $x = 16$; 4) $x = 4$. **174.** 2) $x = 243$; 4) $x = 9$. **175.** 2) a^{56} ; 4) a^{21} . **176.** 2) a^{15} ; 4) a^{23} . **177.** 2) a^{9} ; 4) a^{12} . **178.** 2) $n = 7$; 4) $n = 2$. **179.** 2) $\left(\frac{5}{6}\right)^{2}$; 4) $(0,02)^{2}$. **180.** 2) $(7^{3})^{2}$; 4) $\left(\left(-\frac{2}{3}\right)^{12}\right)^{2}$. **181.** 2) $(b^{3})^{2}$;

4) $(x^{10})^2$. **182.** 2) $7^5 \cdot 6^5$; 4) $4^3 \cdot \left(\frac{1}{7}\right)^3$. **183.** 2) $81x^4$; 4) $64b^2$. **184.** 2) 6^6y^6 ; 4) $27n^3m^3$.

185. 2)
$$x^7y^7z^7$$
; 4) $2^9 \cdot 4^9 \cdot 9^9$. **186.** 2) a^6b^3 ; 4) $0,01c^6$. **187.** 2) $512a^{12}b^{21}$; 4) $16n^4m^{12}$.

189. 2) $(3,4\cdot b)^4$; 4) $\left(-\frac{2}{3}a\right)^2$. **190.** 2) $(9\cdot r)^2$; 4) $(15\cdot a\cdot b)^3$. **191.** 2) $(a^2b^3)^2$; 4) $(9m)^2$. **192.** 2) $(xy^2z^4)^2$; 4) $(10c^4x^3)^2$. **193.** 2) $(0,7nm^5)^2$; 4) $\left(\frac{4}{25}a^5b^8\right)^2$. **194.** 2) $(b^3)^3$;

4)
$$(4^2)^3$$
. **195.** 2) $\left(\left(-\frac{2}{3}\right)^5\right)^3$; 4) $(-0,1)^3$. **196.** 2) $(a^2b)^3$; 4) $(x^4y^3z^2)^3$. **197.**

2)
$$(-10b^2)^3$$
; 4) $(-0.2xy^3)^3$. **198.** 2) 1; 4) -1 . **199.** 2) 1; 4) $\frac{1}{32}$. **200.** 2) 144; 4) 14.

201. 2) 1; 4) 4. **202.** 2) 14; 4) 16. **203.** 2)
$$\frac{25}{49}$$
; 4) $\frac{b^3}{8^3}$. **204.** 2) $\frac{169}{n^2}$; 4) $-\frac{64}{c^3}$. **205.** 2) $\frac{81b^4}{625c^4}$; 4) $\frac{5^6}{7^{12}}$; 206. 2) $\frac{49}{(2+c)^2}$; 4) $\frac{(a+b)^7}{(a-b)^7}$. 207. 2) $(\frac{2}{5})^5$; 4) $(\frac{5}{a})^7$. 208.

$$(2+c)^{2} \qquad (a-b)^{7} \qquad (3+c)^{2} \qquad (a)^{2} \qquad (a)^{2}$$

213. 2)
$$\frac{3}{10}$$
. **214.** 2) 3^{5n+2} ; 4) b^{4n} . **215.** 2) 7; 4) 5. **216.** 2) $81x^8y^6z^{14}$; 4) -2 , 48832 $a^{15}b^{10}c^{20}$.

217. 2)
$$a^2$$
; 4) a^4 . **218.** 2) $10^{20} > 20^{10}$; 4) $3^{40} > 6^{20}$. **220.** 2) $\frac{1}{3}$; 4) 13,2. **221.** 2) 8,647·10⁶. **222.** 2) 3 bc ; 4) ab^2 . **223.** 2) 3 a^2b . **224.** 2) 100 n (sm). **226.** 2) 8; 4) 1;

2) 8,647·10⁶. **222.** 2) 3bc; 4)
$$ab^2$$
. **223.** 2) $3a^2b$. **224.** 2) $100n$ (sm). **226.** 2) 8; 4) 1; 6) 18. **227.** 2) z^{11} ; 4) m^4 ; 6) 72 p^3q^2 ; **228.** 2) 2. **229.** $\frac{12}{25}$ kun. **230.** 2) $6ab$; 4) $-2a^3$.

6) 18. **227.** 2)
$$z^{11}$$
; 4) m^4 ; 6) 72 p^3q^2 ; **228.** 2) 2. **229.** $\frac{12}{25}$ kun. **230.** 2) $6ab$; 4) $-2a^3$. **231.** 2) $35m^2n$; 4) $-4b^5$. **232.** 2) $-2m^3n$; 4) $\frac{5}{14}b^3c^2$. **233.** 2) $28x^3y^3$; 4) $2a^2b^2c^2$.

234. 2)
$$-21a^6b^6c^2$$
; 4) $-\frac{9}{8}a^4x^3y^4$. **235.** 2) $-7.5m^7r^7n^5$; 4) $-7.5a^5b^7c^7$. **236.** 2) $-15m^3n^2$; 4) $-26a^4b^4c^5$. **237.** 2) $30a^4b^3$; 4) $4a^3b^2c^3$. **238.** 2) $25b^2$; 4) $4a^6$. **239.**

2)
$$16a^2b^2$$
; 4) $-8x^3y^3z^3$. **240.** 2) $-a^{10}b^5c^5$; 4) $16x^8y^{12}$. **241.** 2) $\frac{1}{81}m^8n^8$. **242.** 2) $-2a^4$; 4) $a^2b^5c^2v^2$. **243.** 2) x^5v^5 ; 4) $-4a^{10}b^{11}$. **244.** 2) $(4x^2)^2$; 4) $(9x^3v)^2$. **245.** 2) 204.8;

4)
$$a^2b^5c^2y^2$$
. **243.** 2) x^5y^5 ; 4) $-4a^{10}b^{11}$. **244.** 2) $(4x^2)^2$; 4) $(9x^3y)^2$. **245.** 2) 204,8; 4) 1,008. **246.** $7\frac{1}{5}$ qarich. **250.** 2) $6a^2b^3-24a^4b$; 4) $-bc^5+5x^2y^4$. **251.** 2) $-6xy^4z-4y^4$

$$-20m^3n^2k^3$$
; 4) $\frac{1}{3}a^2b^2-2a^2b^3$. **252.** 2) 2; 4) 0. **253.** 2) -7,6; 4) -252. **254.** 2) $\frac{1}{3}y$; 4) $\frac{13}{16}a^2b$. **255.** 2) $2a+b$; 4) $2a^2-3b^2$. **256.** 2) -y; 4) $3,8a^2$. **257.** 2) a^2 ; 4) $2xy - -2,2y^2$. **258.** 2) $-\frac{7}{8}ab^2+\frac{3}{8}a^2b$; 4) $4x-2,46y$. **259.** 2) $x^3-x^2y-xy^2$. 4) ab^2+2ab .

260. 2)
$$8b^2 - 19bc - 15c^2$$
; 4) $2x^2y$. **261.** 2) $-\frac{1}{3}a^2bc - 4a^2c$. **262.** 2) $3x + 3y$; 4) $3x + 1$. **263.** 2) $5a^2 - b^2$; 4) $-\frac{1}{2}b^2 + 1\frac{1}{4}$. **264.** 2) $0,1c^2$; 4) $6a + 22b$. **265.** 2) $-2a^2 - b^2$

$$-6ab + 6b^{2}; 4)25z + 30az^{2}. 266. 2) -2b; 4) 9x^{3}. 267. 2) 3x^{2}; 4) 8a^{2} - b^{2} - ab. 268.$$
2) $-0.07x^{2} + 0.06y^{2}; 0.27x^{2} - 0.1y^{2}; 4) 0.61a^{3} + 1.12b^{3}; 1.39a^{3} - 0.88b^{3}. 269.$

2)
$$3x^2 + 3x^2y^2 - x^3$$
. **270.** 2) $-5b^2 + 3b$. **271.** 2) q^3 ; 4) $-5ab + 8b^2$. **273.** $k + 2m - n$.

274. 2)
$$1 - \frac{1}{2}x$$
; 4) $20m - 30n$. **275.** 2) $-10xz + 8yz$; 4) $x^3 - x^2 + x$. **276.** 2) $75a^2b^2 + 15a^2b$; 4) $3x^2y^3 - 6x^4y^2$. **277.** 2) $16ab^2 - 24a^2bc + 8abc^2$;

4) $x^3yz + 2xy^3z + 3xyz^3$. **278.** 2) $a^3b^7 + \frac{3}{4}a^4b^4$. **279.** 2) -3a + 7b; 4) -14p - 9. **280.**

2) $-a^2b + 6b^2$; 4) 19x - 12. **281.** 2) 2x - 3.5; 4) 0.5y - 1.7. **282.** 2) 5; 4) 204.

283. 2) $z^2 + 3z - 4$; 4) bc + 4c + 5b + 20. **284.** 2) $-a^2 + 8a + 20$; 4) $p - q + pq - q^2$.

285. 2) $10a^2 + 7a - 12$; 4) $20p^2 - 17pq + 3q^2$. **286.** 2) $0.09 - m^2$; 4) $0.04a^2 - 12a^2 + 12a^2 +$

 $-0.25x^2$. **287.** 2) $30x^4 + 30y^4 - 61x^2y^2$; 4) $x^3 + 5x^2 + 7x + 3$. **288.** 2) $27a^3 - 8b^3$; 4) $27a^3 + 8b^3$. **290.** 2) $0.3x^2 + xz - 0.3y^2 + yz$; 4) $0.3a^4 - 0.9a^3 + 2a^2 + 3a - 10$.

291. 2) $a^3 - ab^2 + 3a^2b - 3b^3$; 4) $12x^3 - 29x^2 + 7x + 6$. **295.** 2) y^4 ; 4) 1. **296.** 2) -3a; 4) -5c. **297.** 2) $\frac{2}{15}a$; 4) -9c. **298.** 2) 9m; 4) $\frac{4}{5}b$. **299.** 2) 8; 4) 7. **300.**

2) 3; 4) -3.301.2) $-\frac{5}{3}$; 4) -1.3.302.2) $-\frac{5}{3}p$; 4) 0.4c.303.2) $7m^6$; 4) $\frac{7}{6}.304.$ 2) $\frac{9}{4}ab^2$; 4) 3ab. **305.** 2) $-\frac{1}{13}axy^2$; 2) $\frac{1}{2}a^3b$. **306.** 2) $81x^4y$; 4) $x^7y^{11}z^3$. **307.**

2) 2b - 1; 4) 2 - x. **308.** 2) 4a - 3b; 4) -c + 1. **309.** 2) $-\frac{2}{3}cb - 1$; 4) $-\frac{1}{4}ab + \frac{3}{4}a^2$. **310.** 2) -2x - 3y + 4; 4) $a + 3a^2b - 2$. **311.** 2) 1; 4) -3a. **312.** 2) 200 m; 2400 m². **313.** 2) a^3 ; 4) $c^2 + 3^2$. **314.** 2) $n^2 - m^2$; 4) $(\frac{1}{2})^3 - b^3$. **315.** 4c sm, c^2 M². **317.**

 $3x^2$ yoki $\frac{1}{3}x^2$. **318.** 10 km. **319.** 108000. **320.** Yoʻq. **321.** 2) 3,08 ·10¹³. **322.** 5,1·10⁸; 10¹². **323.** 10 kg. **324.** 2) xy; 4) 10 mn^2k . **325.** 2) $13\frac{3}{4}$. **326.** 2) $3x^2$; 4) $8a^2 + b^2 - ab$.

327. 2) $0.5x^2 + xz - 0.5y^2 + yz$; 4) $a^4 - 2a^3 + 3a^2 + 4a - 10$. **328.** 2) $2a^3 - 12a^3 + 12a^2 + 12a^3 + 12a^2 + 12a^3 + 12$

 $-2ab^2 + 3a^2b - 3b^3$; 4) $6x^3 - 17x^2 - 4x + 3$. **329.** 2) $5x^3 + 8x^2 + 9x - 1$; 4) $1\frac{1}{4}a^5 + 2a^2x - 1$ $-1\frac{1}{2}x^2$. **332.** 2) 180,7; 4) 12,5. **333.** 2) $2x^2-2x$; 4) $a^3+ab-a^2b^2-b^3$. **334.**

240 km. **336.** 2) 3(a-x); 4) 6(a+2). **337.** 2) 2 (4a-2b-1); 4) 3(3x-y+4z). **338.** 2) c(d+b); 4) x(3-y). **339.** 2) 3b(d-a); 4) 3p(2k-1). **340.** 2) x(y-1)-x+z); 4) $4b(b+2a-3a^2)$. **341.** 2) $a^3(a-3)$; 4) $x^2y^2(y-x)$. **342.** 2) $6x^2(x^2-4)$; 4) $3a^2(2a^3+1)$. **343.** 2) $4x^2y(5xy+1)$; 4) 3xyz(3z-4y). **344.** 2) $5a^3(4a-1+3a^2)$;

4) $2x^2y^2(y^2-x^2+3xy)$. **345.** 2) 18700; 4) -1,62. **346.** 2) (a+5)(b-c); 4) (y-3)(1+b). **347.** 2) (m-3)(3n+5m); 4) (c-d)(7a-2b). **348.** 2) $(x+y)(a^2-b^2)$; 4) $(a^2-2b^2)(x+y)$. **349.** 2) (p-q)(c-a+d); 4) $(x^2+1)(m-n-l)$. **350.**

$$(b-c)(a+c)$$
; 4) $(x-y)(2b+1)$. **351.** 2) $(a-2)(b-a)$; 4) $(m-2)(a^2-b)$

352. 2) (x-y)(x-y-3); 4) (3-b)(-a+1-b). **353.** 2) x=1; 4) x=0.49. **354.**

Ulguradi. **355.** 2) (m-n)(1+p); 4) (x-y)(1+2a). **356.** 2) (a-b)(a-b+1);

2) (b+c)(a+d); 4) 2(x-1)(3x-4y). **359.** 2) (c+d)(a-3b); 4) (a-3b)(x+5y).

360. 2) $(b+c-a)(y-x^2)$; **361.** 2) 12500; 4) 28. **362.** 2) -0,625; 4) -0,33. **363.**

2) 906. **364.** 2) t = -7, t = 4. **365.** 2) $x^2 - 2xy + y^2$; 4) $x^2 + 2x + 1$; 6) $49 + 14m + m^2$.

366. 2) $x^2 - 6x + 9$; 4) $y^2 - 12y + 36$; 6) $b^2 + b + \frac{1}{4}$. **367.** 2) $9x^2 + 12xy + 4y^2$;

4) $25z^2 - 10zt + t^2$. **368.** 2) $a^4 + 2a^2 + 1$; 4) $x^4 + 2x^2y^2 + y^4$. **369.** 2) $a^2 - \frac{2}{3}a + \frac{1}{9}$;

4) $\frac{x^2}{9} + \frac{xy}{6} + \frac{y^2}{16}$. 370. 2) $0.16b^2 - 0.4bc + 0.25c^2$; 4) $\frac{1}{16}a^6 - \frac{2}{5}a^3 + \frac{16}{25}$. 372.

2) $9b^4 + 12ab^3 + 4a^2b^2$; 4) $16x^2y^2 + 4xy^3 + 0.25y^4$. 373. 2) 1681; 4) 9604. 374. 2) 1006009; 4) 1521. **375.** 2) 3249; 4) 1002001. **376.** 2) 4xy; 4) $8a^2 + 2b^2$. **377.** 2) $7a^2 - 52a + 112$; 4) $4x^2 - 16x - 4$. **378.** 2) x = 2; 4) x = -0.5. **379.** 2) y = 3; 4) $y = \frac{2}{3}$. **380.** 2) -11; 4) -17. **382.** 2) $(5 + x)^2$; 4) $(p - 0.8)^2$. **386.** 2) $p^2 - q^2$;

4) $m^2 - n^2$. **387.** 2) $a^2 - 9$; 4) $x^2 - 49$. **388.** 2) $c^2 - 9d^2$; 4) $9m^2 - 4n^2$. **389.**

2) $\frac{25}{36}a^2 - b^2$; 4) $\frac{4}{9}m^2 - \frac{9}{16}n^2$. **390.** 2) $a^4 - b^6$; 4) $m^6 - n^6$. **393.** 2) $25a^2b^4 - 4a^4b^2$;

4) $a^2b^6 - 16x^2v^2$. **394.** 2) $x^4 - 1$; 4) $81a^4 - 16b^4$. **395.** 2) 4896; 4) 2491. **396.** 2) 1584;

4) 39999. **397.** 2) $2a^2 + 4a$; 4) $24ab - 32b^2$. **399.** 2) $x = \frac{4}{3}$; 4) $y = \pm 2$; y = 3. **400.**

64 sm² ga kamaydi. **401.** -10. **402.** 2) 980; 4) 5,87. **405.** 2) (2a-3)(2a+3); 4) (9a-4b)(9a+4b). **406.** 2)(ab-4)(ab+4); 4) (4x-5y)(4x+5y). **407.**

2) $(\frac{2}{3}a - \frac{1}{4}b)(\frac{2}{3}a + \frac{1}{4}b)$; 4) (0.3x - 0.4y)(0.3x + 0.4y). **408.** 2) $(xy^2 - 4)(xy^2 + 4)$;

4) $(5a-3b^3)(5a+3b^3)$. **409.** 2) $(a^2-b^4)(a^2+b^4)$; 4) $(b^2-9)(b^2+9)$. **410.**

2) (m-n-k)(m-n+k); 4) 3(x-y)(3x+y). **411.** 2) (a+2b+c)(a-c); 4) 4 (2a - b)(-a - 2b). **412.** 2) $(1+c)^2$; 4) $(9-x)^2$. **413.** 2) $(10-3a)^2$; 4) $(a+5b)^2$. **414.** 2) $(p^2-q)^2$; 4) $(5a^3+3b)^2$. **415.** 2) $(b^2-9)^2$; 4) $(4-a^2b^2)^2$. **416.** 2) $-(3-b)^2$;

4) 3 $(a+2b)^2$. **417.** 2) 60 000; 4) 216. **418.** 2) $x = \frac{1}{2}$, $x = -\frac{1}{2}$; 4) x=5.

184

4) (p-1)(4q+p-1). **357.** 2) (p-1)(4q+1); 4) (p-1)(4q-1). **358.**

2) (b-c)(a+c); 4) (x-y)(2b+1). **351.** 2) (a-2)(6-a); 4) $(m-2)(a^2-b)$.

2)
$$10000$$
; 4) $\frac{1}{3}$. **420.** 2) $x^2 + 2xy + y^2$; 4) $x^2 - 2xy + y^2$. **421.** $(c + d)(c^2 - d^2)$; 4) $(a - 3)(a^2 + 3a + 9)$; 6) $(a + 1)(a^2 - a + 1)$; 8) $(5 - b)(25 + 5b + b^2)$. 6 $(4 - 5y)(16 + 20y + 25y^2)$; 4) $(4y + \frac{1}{3})(16y^2 - \frac{4}{3}y + \frac{1}{9})$. **423.** 2) $(1 + 3b)(1 - \frac{1}{3})(16y^2 - \frac{4}{3}y + \frac{1}{9})$.

422. 2)
$$(4-5y)(16+20y+25y^2)$$
; 4) $(4y+\frac{1}{3})(16y^2-\frac{4}{3}y+\frac{1}{9})$. **423.** 2) $(1+3b)(1-y^2+\frac{1}{3})$

 $-3b + 9b^2$; 4) $(\frac{1}{2}a^2 + 5b)(\frac{1}{4}a^4 - \frac{5}{2}a^2b + 25b^2)$. **424.** 2) $(a + b)(a - b) \times$

$$a^{4} + a^{2}b^{2} + b^{4}$$
; 4) $(2 + y)(2 - y)(16 + 4y^{2} + y^{4})$. **425.** 2) $y^{3} + 8$; 4) $64c^{3} - 125d^{3}$.

 $\times (a^4 + a^2b^2 + b^4)$; 4) $(2 + y)(2 - y)(16 + 4y^2 + y^4)$. **425.** 2) $y^3 + 8$; 4) $64c^3 - 125d^3$. **426.** 2) $a^6b^6 - 125a^3$; 4) $\frac{1}{8}x^3 - \frac{1}{27}y^3$. **427.** 2) $16a^2(4a + 5b)$; 4) $(a-b)(a^2 + ab + b^2 + b^2)$

$$a^4 + a^2b^2 + b^4$$
; 4) $(2 + y)(2 - y)(16 + 4y^2 + y^4)$. **425.** 2) $y^3 + 8$; 4) $64c^3 - 125d^3$.
6. 2) $a^6b^6 - 125a^3$; 4) $\frac{1}{8}x^3 - \frac{1}{27}y^3$. **427.** 2) $16a^2(4a + 5b)$; 4) $(a - b)(a^2 + ab + b^2 + a - b)$. **428.** 2) 0,02. **429.** 2) $8x + 7$. **430.** 2) $x = 3$; 4) $x = 0,2$. **441.** 2) $x = 2$. **442.**

2)
$$a^6b^6 - 125a^3$$
; 4) $\frac{1}{8}x^3 - \frac{1}{27}y^3$. **427.** 2) $16a^2(4a + 5b)$; 4) $(a - b)(a^2 + ab + b^2 + b)$. **428.** 2) 0,02. **429.** 2) $8x + 7$. **430.** 2) $x = 3$; 4) $x = 0,2$. **441.** 2) $x = 2$. **442.** A/soat, 16 km/soat . **443.** 2) $(x - y)(4 + 3x - 3y)$; 4) $(b - a)(b - a - 1)$. **444.**

+ a-b). **428.** 2) 0,02. **429.** 2) 8x+7. **430.** 2) x = 3; 4) x = 0,2. **441.** 2) x = 2. **442.** 2 km/soat, 16 km/soat, **443.** 2) (x-y)(4+3x-3y); 4) (b-a)(b-a-1). **444.** 2) $y(x+y)^2$; 4) $(b-a)^2(a-1)$. **445.** 2) $24x^2(y-z)$; 4) 4(2x-y)(2x-3y-1).

2 km/soat, 16 km/soat. **443.** 2)
$$(x-y)(4+3x-3y)$$
; 4) $(b-a)(b-a-1)$. **444.** 2) $y(x+y)^2$; 4) $(b-a)^2(a-1)$. **445.** 2) $24x^2(y-z)$; 4) $4(2x-y)(2x-3y-1)$. **446.** 2) $5(x+y)(2x+1)$; 4) $(3z^2+2y^2)(16x-5y)$. **447.** 2) $(2nk+5m)(3mk-7n^2)$;

4) (5c-3x)(8b-3c). **448.** 2) 16x + 2; 4) -19y + 6. **450.** 2) $\frac{5}{8}$; 4) $\frac{11}{8}$. **454.** $\frac{a^2-b^2}{(a-b)^2}$.

456. 2) 5; 4) 1,9; 6) 4. **457.** 2) $V = \frac{m}{p}$; 4) $a = \frac{p}{2} - b$. **458.** $x = \frac{np}{1000a}$, x = 3. **459.**

 $t = \frac{a}{cn}$, t = 15. **461.** 2) $\frac{4}{5}$, 4) -2. **462.** 2) $\frac{2}{3}$; 4) $\frac{b}{2c}$. **463.** 2) $\frac{1}{b^4}$; 4) b^2 . **464.**

2) $\frac{2}{7}$; 4) $\frac{b}{3a}$; 6) $\frac{a^2b}{5c}$. **465.** 2) $\frac{7a}{5}$; 4) $\frac{1}{3(a-b)}$; 6) $-\frac{1}{3}$. **466.** 2) $\frac{1}{(m+n)^3}$; 4) 3y-2x;

6) $\frac{2}{a(a-b)}$. **467.** 2) $\frac{2a}{m-n}$; 4) $\frac{4a-1}{2a+3}$; 6) $\frac{1+b}{1-b}$. **468.** 2) $\frac{q^2}{p-a}$; 4) $\frac{m}{n}$; 6) $-\frac{x}{y}$. **469.**

2) $\frac{3a+2b}{2a+3b}$; 4) $-\frac{1}{ab}$. **470.** 2) $\frac{1}{a+b}$; 4) 5+x; 6) $-\frac{c+2}{2a}$. **471.** 2) 10-7b; 4) $\frac{y}{5+y}$;

6) $\frac{5ab}{a^2-b^2}$. **472.** 2) $\frac{1}{b+7}$; 4) $\frac{1}{1-2p}$. **473.** 2) $\frac{4a+1}{4a-1}$; 4) $\frac{10(m+n)}{3(m-n)}$. **474.** 2) n-m;

4) $\frac{1}{5-2x}$. **475.** 2) $\frac{3y-4x}{3y+4x}$; 4) $\frac{6-c}{6+c}$; 6) $\frac{3c-2b}{a}$. **476.** 2) a+1; 4) $\frac{1}{2}$. **477.**

2) $\frac{b}{ab}$ va $\frac{2a}{ab}$; 4) $\frac{2a}{2b}$ va $\frac{a}{2b}$; 6) $\frac{32}{60}$ va $\frac{25}{60}$. **478.** 2) $\frac{9x^2}{12xy}$, $\frac{72}{12xy}$ va $\frac{16y^2}{12xy}$;

4) $\frac{2ax^2}{4x^3}$ va $\frac{b}{4x^3}$. **479.** 2) $\frac{6b^2}{2b}$ va $\frac{a^2}{2b}$; 4) $\frac{2b^2}{6ab}$, $\frac{9ac}{6ab}$, $\frac{6a^2b^2}{6ab}$. **480.** 2) $\frac{3a^2}{18a^2b^2}$,

 $\frac{2(a^2+b^2)}{10a^2k^2} \text{ va } \frac{a(3-a^2)}{10a^2k^2}; \text{ 4) } \frac{21y^3}{60x^4y^4}, \quad \frac{310x^3y}{60x^4y^4} \text{ va } \frac{80x^2}{60x^4y^4}. \quad \text{481. 2) } \frac{6a}{(a-1)a} \text{ va } \frac{2(a-1)}{(a-1)a};$

419. 2) 10000; 4) $\frac{2}{3}$. **420.** 2) $x^2 + 2xy + y^2$; 4) $x^2 - 2xy + y^2$. **421.** $(c + d)(c^2 - 2xy + y^2)$ $-cd+d^2$; 4) $(a-3)(a^2+3a+9)$; 6) $(a+1)(a^2-a+1)$; 8) $(5-b)(25+5b+b^2)$.

4)
$$\frac{8a^2}{12(a+1)}$$
 va $\frac{15a^2}{12(a+1)}$. **482.** 2) $\frac{7a(3x+y)}{9x^2-y^2}$ va $\frac{6b(3-y)}{9x^2-y^2}$; 4) $\frac{6x}{8x+8y}$ va $\frac{x}{8x+8y}$. **483.**

1)
$$\frac{12(a+1)}{12(a+1)}$$
 $\frac{12(a+1)}{12(a+1)}$ $\frac{12(a+1)}{9x^2 - y^2}$ $\frac{12(a+1)}{9x^2 - y^2}$ $\frac{12(a+1)}{9x^2 - y^2}$ $\frac{12(a+1)}{8x + 8y}$ $\frac{12(a+1$

$$\frac{70(b^2 - c^2)}{70(b^2 - c^2)} \text{ va } \frac{1}{70(b^2 - c^2)}; \qquad 4) \quad \frac{1}{12x(x^2 - 1)}; \quad \frac{1}{12x(x^2 - 1)} \text{ va } \frac{1}{12x(x^2 - 1)}. \quad 485.$$

$$2) \quad \frac{5a}{b^3}; \quad 4) \quad \frac{x - y}{n + a}. \quad 486. \quad 2) \quad \frac{2a}{c^2}; \quad 4) \quad \frac{7}{a^2}; \quad 6) \quad \frac{8}{ab}. \quad 487. \quad 2) \quad \frac{11}{28}; \quad 4) \quad \frac{3}{5b}; \quad 6) \quad \frac{3ad - b}{12d}. \quad 488.$$

$$2) \quad \frac{15 + ab}{c^2} \quad 42 + 7b \quad 422 \quad 5) \quad \frac{2c + 4c^2 - 3}{c^2} \quad 4) \quad \frac{mn - kn^2 + m^2}{c^2} \quad 422 \quad 5) \quad \frac{k - n}{c^2} \quad bd + ba$$

2)
$$\frac{15+ab}{5a}$$
; 4) $\frac{2+7b}{b}$. **489.** 2) $\frac{2c+4c^2-3}{c^2}$; 4) $\frac{mn-kn^2+m^2}{n^2}$. **490.** 2) $\frac{k-n}{mnk}$; 4) $\frac{bd+ba}{acd}$; 6) $\frac{2n^2-3m}{mn^3}$. **491.** 2) $\frac{4a^4-21cb^3}{18a^3b^4}$; 4) $\frac{20y-21x+22}{28x^2v^2}$; 6) $\frac{b(cd^2+d+c)}{(cd)^2}$. **492.** 2) $\frac{3x}{2(1-x)}$;

4)
$$\frac{8y-25x}{10(y-3)}$$
. **493.** 2) $\frac{11}{10(b+1)}$; 4) $\frac{5x}{8(x+y)}$. **494.** 2) $\frac{5b^2-2a^2}{ab(x+y)}$; 4) $\frac{a+b-y}{ab}$. **495.** 2) $\frac{2(2a+3)}{a(1-a)}$; 4) $\frac{67b-3a}{40(a^2-b^2)}$. **496.** 2) $\frac{x-1}{x^2-9}$; 4) $\frac{2x^2+3x+2}{x^2-16}$. **497.** 2) $\frac{6n-47}{n^2-49}$;

2)
$$\frac{2(2a+3)}{a(1-a)}$$
; 4) $\frac{67b-3a}{40(a^2-b^2)}$. **496.** 2) $\frac{x-1}{x^2-9}$; 4) $\frac{2x^2+3x+2}{x^2-16}$. **497.** 2) $\frac{6n-4}{n^2-4}$
4) $\frac{24y^2+y+1}{2}$. **498.** 2) $\frac{13a+4}{2}$. **499.** 2) $\frac{2-11x}{2}$; 4) $\frac{4-7n+7m}{2}$; 6) $\frac{2x^2+15}{2}$

4)
$$\frac{24y^2 + y + 1}{1 - 9y^2}$$
. **498.** 2) $\frac{13a + 4}{(3a + 1)^2}$. **499.** 2) $\frac{2 - 11x}{(3x + 1)^2}$; 4) $\frac{4 - 7n + 7m}{(n - m)^2}$; 6) $\frac{2x^2 + 18}{(x^2 - 9)^2}$. **500.** 2) $\frac{b^2 - 3b}{b - 2}$; 4) $\frac{1}{a + 1}$. **501.** 2) $-\frac{1}{x + y}$; 4) $\frac{2(24 - a)}{4a^2 - 9}$. **502.** 2) $\frac{b - 3b^2 - 14}{6(b^2 - 1)}$;

500. 2)
$$\frac{b^2 - 3b}{b - 2}$$
; 4) $\frac{1}{a + 1}$. **501.** 2) $-\frac{1}{x + y}$; 4) $\frac{2(24 - a)}{4a^2 - 9}$. **502.** 2) $\frac{b - 3b^2 - 14a}{6(b^2 - 1)}$.

$$4) \frac{28n^2 - 4m^2 + 9mn}{m(4n^2 - m^2)}; 6) \frac{4a^2 - 4a - b}{a^2 + 2a}. 503. 2) \frac{2a}{a^3 + 8}; 4) - \frac{6m}{m^3 - 27}. 504. 2) - \frac{2}{19}.$$

505. 2)
$$\frac{4}{13}$$
; 4) $\frac{15}{2}$. **506.** 2) $\frac{k^2}{mn}$; 4) $\frac{3mk}{4nd}$; 6) $\frac{2a^2b^2}{c^3}$. **509.** 2) 2; 4) $\frac{a}{bc}$; 6) $\frac{ac}{b}$. **510.** 2) $\frac{k^2}{mn}$; 4) $\frac{3md}{2nk}$; 6) $\frac{15a^2c^2}{d}$. **511.** 2) $\frac{18a^2}{7}$; 4) $\frac{1}{a}$; 6) $\frac{a^3b^3}{d^2}$. **512.** 2) $\frac{2y}{5c^3}$;

4)
$$\frac{2d^2a^2}{3c}$$
; 6) $\frac{22p^3n}{m^4}$. **513.** 2) $10a^2b$; 4) $\frac{1}{4a^2b}$. **514.** 2) $\frac{2b}{a}$; 4) $3b$; 6) $\frac{(a+b)a}{3b}$. **515.** 2) $\frac{b}{a}$

2)
$$\frac{b}{3(1+a)}$$
; 4) $\frac{1}{3m^2(m+n)}$; 6) $\frac{5}{3(a-b)}$. **516.** 2) $\frac{-3x^2(x+y)}{2(x^2+y^2)}$; 4) $\frac{-18(n-m)^2(n+m)}{n(n+p)^2}$;

6)
$$\frac{1}{a^2-b^2}$$
. **517.** 2) $b-3$; 4) $(a-1)(2a-1)$. **518.** 2) $\frac{2(a+1)}{3}$; 4) 1; 6) $\frac{b^2}{b^2+1}$.

519. 2)
$$\frac{a^2(b^2-1)}{b^2}$$
; 4) $\frac{2(m+n)}{n}$. **520.** 2) $\frac{4ab}{a^2-b^2}$; 4) $\frac{1}{6(c+d)}$. **521.** 2) $\frac{9z}{z+2}$; 4) $\frac{m+5}{m-2}$.

522. 2) $\frac{b}{a+b}$; 4) $\frac{1}{c}$. **523.** 2) $\frac{4}{a-b}$; 4) $\frac{1}{c(a+b)}$. **526.** $\frac{v-v_1}{v+v_1}$. s km. **527.** 6 donadan.

528. 2)
$$\frac{3(x^2 - 2x + 4)}{x^3 + 8}$$
, $\frac{x + 1}{x^3 + 8}$ va $\frac{(x + 2)^2}{x^3 + 8}$. **529.** 2) $\frac{55b - 61}{24}$; 4) $\frac{5 - 27b}{36}$. **530.** 2) $\frac{7q - p}{3p - q}$; 4) $\frac{8a + 8b - 70}{2b - 5}$. **531.** 2) $\frac{a^2 - b^2}{7}$; 4) $\frac{m + n}{2(p^2 - pc + c^2)}$. **532.**

2)
$$\frac{x(x+2)(x-3)}{(x-2)(x+3)(x^2+2)}$$
; 4) 1. **533.** 2) $-2(a-1)^2$; 4) $\frac{a^2+4}{4a}$. **534.** 120. d) $n(n-1): 2$. **538.** 45. **539.** 2) 900. **541.** $16 \cdot 15 \cdot 14 = 3360$. **542.** 30.

d)
$$n(n-1): 2.$$
 538. 45. **539.** 2) 900. **541.** $16 \cdot 15 \cdot 14 = 3360.$ **542.** 30. **543.** 1) 125; 2) 625. **545.** 24. **546.** 10. **547.** $12 \cdot 8 \cdot 7 = 672.$ **548.** 1) $64 \cdot 49 = 3136;$ 2) 81 **550.** 1) $4 \cdot 60: 2)$ 24 $\cdot 58: 3)$ 36 $\cdot 55:$ 12 13 150.

566. 45. **568.** 56. **569.** 6. **570.**
$$C_6^4 = C_6^2 = 15$$
. **572.** $C_{10}^3 - 4 = 116$ holda yigʻindi 9 dan katta boʻladi. **573** $\left(C_3^1 + C_3^2 + C_3^3\right) \cdot \left(C_4^1 + C_4^2 + C_4^3 + C_4^4\right) \cdot \left(C_2^1 + C_2^2\right) = 315$ ta. **576.** $C_5^2 \cdot C_{10}^3 = 1200$. **578.** 1) $C_{20}^2 = 190$; 2) $C_{20}^3 = 1140$; 3) $C_{20}^4 = 4845$. **579.**

576.
$$C_5^2 \cdot C_{10}^2 = 1200$$
. **578.** 1) $C_{20}^2 = 190$; 2) $C_{20}^2 = 1140$; 3) $C_{20}^4 = 4845$. **579.** $8 \cdot C_{11}^2 + 11 \cdot C_8^2 = 748$. **580.** 36; 30. **581.** 1) $5 \cdot 5 \cdot 4 \cdot 3 = 300$; 2) $5 \cdot 6 \cdot 6 \cdot 6 = 1080$. **582.** $5 \cdot 6 \cdot 6 \cdot 3 = 540$. **583.** $4 \cdot 3 \cdot 2 \cdot 1 = 24$. **584.** $26 \cdot 25 \cdot 24 = 15600$. **585.**

8 · 7 · 5 = 280. **586.** 10 000. **588.** 24 ta. **589.** 10 · 9 · 8 = 720. **590.** 2) mumkin emas. **591.** 1) 6; 2) 15; 3) 45; 4)
$$n \cdot (n-1)$$
:2. **593.** 3 · 4 · 5 = 60. **594.** 4. **595.** 40. **596.** 1) 2500; 2) 3125. **597.** 2) 2. **598.** 2) Notoʻgʻri. **599.** $7\frac{1}{2}$. **600.** $2a(30-a)$; -128.

601.
$$a \cdot 100 + b \cdot 10 + c$$
; $c \cdot 100 + b \cdot 10 + a$; $a \cdot ta$. **602.** $x = 1000a + c$. **606.** 4) $3a^2bm$. **609.** 4) $1,5a^3 + 11,5a^2 - a - 1$. **610.** 2) $x = 2\frac{5}{11}$. **614.** 4) $x = -\frac{1}{8}$. **615.** 40, 36, 43. **616.** 9 yildan soʻng **617.** 4 yildan soʻng **618.** 1.5 soatda **619.** 1.5 soat-da

620. 2) $\frac{a^2}{4}$. **621.** 2) 16ab. **623.** 2) 3(1 + a)(7 - 3a). **624.** 2) 4 (3b - 2)(5b + 1);

609. 4)
$$1.5a^3 + 11.5a^2 - a - 1$$
. **610.** 2) $x = 2\frac{5}{11}$. **614.** 4) $x = -\frac{1}{8}$. **615.** 40, 36, 43. **616.** 9 yildan soʻng. **617.** 4 yildan soʻng. **618.** 1,5 soatda. **619.** 1,5 soat-da.

- 4) (17a 9b)(b 13a). **634.** 63 km. **635.** $27\frac{3}{11}$ minutdan soʻng. **636.** 41574.
- **637.** Mis 25,5N; rux 10,5 N. **638.** $\frac{1}{2}$ kg. **640.** 35 km. **641.** 120 km.
- **642.** 150 ta. **644.** 2) o'g'illari $5\frac{5}{6}$ dirhamdan, ukasi $4\frac{1}{6}$ dirham. **645.**
- 2) $\frac{2n(2n-k)}{2n+k}$; 4) $\frac{2q(m-2q)}{m+2q}$. **646.** 4) $\frac{m+7n}{10}$. **648.** 2) 1. **649.** 2) x=6.
- **650.** 2) $x = -\frac{25}{34}$; 4) x = -6.5. **651.** 160 km. **652.** 9 km/soat. **653.** 80 km/soat;
- 75 km/soat. **654.** 2) $-2\frac{2}{3}$.

"Oʻzingizni tekshirib koʻring!" topshiriqlariga javoblar

I bob. 1. 1) 120,3; 2)
$$-3\frac{1}{6}$$
; 2. $3x + 4y$; $\frac{1}{3}$. 3. $10a + 15b$.

II bob. 1. Ha,
$$x = -4$$
; 2. 1) $x = \frac{1}{2}$; 2) $x = 3$. 3. 30 %.

III bob. 1.
$$5^5$$
; 3^2 ; 2^{12} ; 6^5 . **2.** $3b + d$. **3.** $-1,25$ $a^4b^3c^2$; $0,7m-2n-1$. **4.** $3m^2-4$; $-3,8125$.

IV bob. 1.
$$2a^2 + 12a$$
. **2.** 1) $y(x-2)$; 2) $(4a-9)(4a+9)$; 3) $3x^2 \cdot (1-2x)$;

4)
$$(x-5)^2$$
; 5) $(x-1)(3+y)$; 6) $2(a-b)^2$. **3.** $(a-3b)(a+3)$; 8.

V bob. 1.
$$b \neq 0$$
, $a \neq 1$, $b \neq -2$. 2. 1) $\frac{1}{a}$; 2) $\frac{4ab}{a^2-b^2}$; 3) 4; 4) $\frac{a-b}{b}$. 3. $\frac{1}{x-3}$; -3.

VI bob. 1.
$$18 \cdot 17 = 306$$
. **2.** $12 \cdot 11 \cdot 10 \cdot 9 \cdot 8 = 87480$. **3.** $5 \cdot 4 \cdot 3 = 60$. **4.** $1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4 \cdot 5 = 120$.

Qiziqarli masalalarga javoblar

1. 99 + 9 : 9. **2.**44 ta uchburchak, 10 kvadrat, 8 ta toʻgʻri toʻrtburchak. **3.** 5 yoshda. **4.** 18 minut. **5.** 1) 6; 2) 3; 3) 4; 4) 9. **6.** 24 000 km. **7.** 6 ta **8.** 1) 7; 2) 4 oʻgʻil, 3 qiz. **9.** 10 metr. **10.** Mumkin emas.

MUNDARIJA

5—6- sinflarda oʻrganilgan mavzularni takrorlash	. 3
I bob. ALGEBRAIK IFODALAR	
1-§. Sonli ifodalar	. 6
2-§. Algebraik ifodalar	
3-§. Algebraik tengliklar, formulalar	14
4-§. Arifmetik amallarning xossalari	20
5-§. Qavslarni ochish qoidalari	24
I bobga doir mashqlar	30
I bobga doir sinov mashqlari — testlar	32
Tarixiy ma'lumotlar	33
II bob. BIR NOMA'LUMLI BIRINCHI DARAJALI	
TENGLAMALAR	
6- §. Tenglama va uning yechimlari	35
7- §. Bir noma'lumli birinchi darajali tenglamalarni yechish	38
8- §. Masalalarni tenglamalar yordamida yechish	44
II bobga doir mashqlar	49
II bobga doir sinov mashqlari — testlar	50
Tarixiy ma'lumotlar	52
III bob. BIRHADLAR VA KOʻPHADLAR	
9- §. Natural koʻrsatkichli daraja	53
10- §. Natural koʻrsatkichli darajaning xossalari	
11- §. Birhad va uning standart shakli	
12- §. Birhadlarni koʻpaytirish	72
13- §. Koʻphadlar	75
14- §. Oʻxshash hadlarni ixchamlash	77
15- §. Koʻphadlarni qoʻshish va ayirish	81
16- §. Koʻphadni birhadga koʻpaytirish	84
17- §. Koʻphadni koʻphadga koʻpaytirish	86
18- §. Birhad va koʻphadni birhadga boʻlish	90
III bobga doir mashqlar	95
1	189

III bobga doir sinov mashqlari — testlar	97
Tarixiy ma'lumotlar	100
IV bob. KOʻPHADNI KOʻPAYTUVCHILARGA AJRATISH	
19- §. Umumiy koʻpaytuvchini qavsdan tashqariga chiqarish	102
20- §. Guruhlash usuli	107
21- §. Yigʻindining kvadrati. Ayirmaning kvadrati	110
22- §. Kvadratlar ayirmasi formulasi	115
23- §. Koʻphadni koʻpaytuvchilarga ajratishning bir necha	
usullarini qoʻllash	119
IV bobga doir mashqlar	125
IV bobga doir sinov mashqlari — testlar	127
Tarixiy ma'lumotlar	128
V bob. ALGEBRAIK KASRLAR	
24- §. Algebraik kasr. Kasrlarni qisqartirish	129
25- §. Kasrlarni umumiy maxrajga keltirish	135
26- §. Algebraik kasrlarni qoʻshish va ayirish	139
27- §. Algebraik kasrlarni koʻpaytirish va boʻlish	144
28- §. Algebraik kasrlar ustida birgalikda bajariladigan amallar	147
V bobga doir mashqlar	150
V bobga doir sinov mashqlari — testlar	152
Tarixiy ma'lumotlar	153
VI bob. KOMBINATORIKA ELEMENTLARI	
29- §. Kombinatorikaning asosiy qoidasi	154
30- §. Oʻrin almashtirish. Guruhlash	161
VI bobga doir mashqlar	167
VI bobga doir sinov mashqlari — testlar	169
7- sinf algebra kursini takrorlash uchun mashqlar	171
Mashalarga jayohlar	180

22.14

A-50 Alimov Sh.A. Algebra: Umumiy oʻrta ta'lim maktablarining 7- sinfi uchun darslik/Sh.A. Alimov, A.R. Xalmuxamedov, M.A. Mirzaxmedov. Beshinchi nashr. — Toshkent "Oʻqituvchi" NMIU, 2017. — 192 b.

ISBN 978-9943-22-054-6

UO'K 512(075) KBK 22.14 ya 72

SHAVKAT ARIFDJANOVICH ALIMOV, ALIMDJAN RAXIMOVICH XALMUXAMEDOV, MIRFAZIL ABDILXAKOVICH MIRZAXMEDOV

ALGEBRA

Umumiy oʻrta ta'lim maktablarining 7- sinfi uchun darslik

Qayta ishlangan va toʻldirilgan 5- nashri

"Oʻqituvchi" nashriyot-matbaa ijodiy uyi Toshkent — 2017

Muharrir N. Gʻoipov Rasmlar muharriri: Sh. Xoʻjayev, Sh. Odilov Tex. muharrir S. Nabiyeva Kompyuterda sahifalovchi M. Ibragimova Musahhihlar: Z. Gʻulomova, M. Mirsalihov

Nashriyot litsenziyasi AI №291. 04.11.2016. Original-maketdan bosishga ruxsat etildi 17.04.2017. Bichimi 70×90¹/₁₆. Kegli 12 shponli.

Tayms garniturasi. Ofset bosma usulida bosildi. Ofset qogʻozi. Shartli b.t. 14,04.

Hisob-nashriyot t. 9,5. Adadi 0000 nusxa. Buyurtma № .

Oʻzbekiston Matbuot va axborot agentligining "Oʻqituvchi" nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent, Yunusobod tumani, Yangishahar koʻchasi, 1- uy.

Shartnoma № 21-17.

Ijaraga beriladigan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval

T/r	Oʻquvchining ismi va familiyasi	Oʻquv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbari- ning imzosi	Darslikning topshiril- gandagi holati	Sinf rahbari- ning imzosi
1						
2						
3						
4						
5						

Darslik ijaraga berilib, oʻquv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbarlari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan toʻldiriladi:

Yangi	Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati.				
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, koʻchmagan, betlarida yozuv va chiziqlar yoʻq.				
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib, chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan.				
Qoniqarsiz	Muqova chizilgan, yirtilgan, asosiy qismidan ajralgan yoki butunlay yoʻq, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, boʻyab tashlangan. Darslikni tiklab boʻlmaydi.				